

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM FAKÜLTESİ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**BATI ANADOLU'DAKİ KYBELE KUTSAL ALANLARINDA
BULUNAN KÜÇÜK BULUNTULARIN KARŞILAŞTIRMALI
OLARAK İNCELENMESİ**

EYLÜL ACARKANLI

**Danışman
Doç. Dr. Güler ATEŞ**

Manisa-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zeka ve program kullanmadığımı beyan ederim.

Eylül ACARKANLI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eylül ACARKANLI
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Fakültesi
Arkeoloji Anabilim Dalı

Danışman:
Doç. Dr. Güler ATEŞ

Batı Anadolu'daki Kybele kutsal alanlarında ele geçen küçük buluntuların incelendiği bu tez çalışmasında ele alınan dokuz antik kentte, tanrıçanın Arkaik Dönem ve Roma Dönemi arasında geçirmiş olduğu değişim ve kentlerin birbirleri ile etkileşim halinde kalarak kült için ürettikleri eserler karşılaştırılarak incelenmiştir. İlk bölümde Ana Tanrıça'nın Anadolu topraklarında var olmasına olanak sağlayan inanç sistemi ve doğduğu topraklardan Roma Uygarlığında var olduğu döneme değin gelişim ve yayılım süreci ile geçen yüzyıllar boyunca değişen ikonografisi ve tanrıça adına gerçekleştirilen törenler anlatılmıştır. İkinci bölümde Batı Anadolu kentleri Ephesos, Erythrai, Klazomenai, Kolophon, Metropolis, Pergamon, Phokaia, Priene ve Smyrna'datanrıça Kybele tapımı ve kentlerdeki kutsal alanları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise kutsal alanlarda ele geçen küçük buluntular kronolojik ve ikonografik açıdan incelenmiş, farklı kentlerin buluntuları karşılaştırılarak ele alınmıştır. Aktarılan bilgiler için güncel yazılı kaynaklar, arkeolojik ve epigrafik buluntulardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ana Tanrıça, Kybele, Açık Hava Kutsal Alanı, Kybele İkonografisi, Kült Törenleri, Pişmiş Toprak Figürin.

2024, 186 sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

Eylül ACARKANLI
Manisa Celal Bayar University
Graduate School of Education
Department of Archaeology

Supervisor
Doç. Dr. Güler Ateş

This thesis examines the small finds recovered from the sanctuaries of Cybele in Western Anatolia and compares the changes the goddess underwent between the Archaic Period and the Roman Period in the nine ancient cities and the artifacts produced by the cities for the cult by interacting with each other. In the first chapter, the belief system that enabled the existence of the Mother Goddess in Anatolia, the development and diffusion process from her birthplace to the Roman Civilization, the changing iconography over the centuries and the ceremonies performed in the name of the goddess are explained. In the second part, the worship of the goddess Cybele in the Western Anatolian cities of Ephesos, Erythrai, Klazomenai, Kolophon, Metropolis, Pergamon, Phokaia, Priene and Smyrna and their sanctuaries are discussed. In the third section, the small finds from the sanctuaries are analyzed chronologically and iconographically, and the finds from different cities are compared. Current written sources, archaeological and epigraphic finds were utilized for the information provided.

Keywords: Mother Goddess, Cybele, Open Air Sanctuary, Cybele Iconography, Cult Ceremonies, Terracotta Figurine.

2024, 186 pages

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Batı Anadolu'daki Kybele Kutsal Alanlarında Bulunan Küçük Buluntuların Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi adlı tez çalışmamda tanrıça Kybele'nin Anadolu topraklarında ve ele alınan dokuz antik kentte var olan kültü ile tanrıçaya adanmış buluntular konu edinmektedir.

Çalışmam sırasında desteği ve değerli bilgileri ile yanımda olan Danışman hocam Sayın Doç. Dr. Güler ATEŞ ve Pergamon Kazı ekibine teşekkürlerimi sunarım. Bu süreçte yanımda olan ve beni cesaretlendiren sevgili meslektaşlarım Aybala DENİZ ve Gökhan GÜNAY'a ve yakın arkadaşlarım Elif Naz BERKİN, Merve KARADAĞ ve İrem KARATAŞ'a teşekkür eder, sonsuz sevgi ve desteklerini benden esirgemeyen, maddi manevi her konuda yanımda olan, hayallerime giden bu yolda elimi hiç bırakmayan, canım annem Sevgi ACARKANLI ve canım babam Hüseyin ACARKANLI'ya teşekkürü borç bilirim.

Eylül ACARKANLI
Manisa, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	vii
TABLolar DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA KYBELE KÜLTÜ

1.1. Demir Çağında Anadolu'daki Kybele Kültü	5
1.1.1. Phryglerde Kybele Kültü	6
1.1.1.1. Tanrıça'nın Phrygia'daki Kutsal Kenti Pessinus	10
1.1.2. Kybele'nin Hellen Pantheonuna Dahil Edilmesi	12
1.1.3. Roma'da Magna Mater Kültü	17
1.2. Tanrıça'nın İkonografisi	21
1.3. Kült Törenleri	26

İKİNCİ BÖLÜM

BATI ANADOLU'DAKİ ÖNEMLİ KYBELE KUTSAL ALANLARI

2.1. Ephesos	40
2.2. Erythrai	42
2.3. Klazomenai	45
2.4. Kolophon	47
2.5. Metropolis	48
2.6. Pergamon	51
2.7. Phokaia	60
2.8. Priene	67
2.9. Smyrna	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUTSAL ALANLARDA ELE GEÇİRİLEN KÜÇÜK BULUNTULAR

3.1. Pişmiş Toprak Buluntular	75
3.1.1. Seramik	76
3.1.2. Kandil	84
3.1.3. Figürin	87
3.2. Metal Buluntular	95
3.2.1. Sikke	96
3.2.2. Metal Aksesuarlar	98
3.3. Taş Buluntular	98
3.3.1. Heykelcik	98
3.3.2. Adak Steli	99
3.4. Kemik Buluntular	103
3.4.1. Astragal Kemikleri	103
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	105
KAYNAKÇA	109
ŞEKİLLER DİZİNİ	121
TABLolar DİZİNİ	174

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
Cm.	Santimetre
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Kat.-Nr.	Katalog Numarası
Km.	Kilometre
M.	Metre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Numara
S.	Sayfa
Ss.	Sayfadan sayfaya
V.b.	Ve benzeri

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 1. Phrygia. Midas Anıtı.	121
Şekil 2. Pessinus. Arkaik Dönem Kybele Tapınak Planı.	121
Şekil 3. Miletos. Kybele Naiskosu.	122
Şekil 4. Kyme. Kybele Naiskosu.	122
Şekil 5. Phrygia. Ana Tanrıça tasviri.	123
Şekil 6. Phrygia. Aslankaya Anıtı.	123
Şekil 7. Gordion. Aslan sırtında oturan Kybele figürini.	124
Şekil 8. Attica. Hellenistik Döneme ait Kybele Heykelciği.	124
Şekil 9. Pire. Tanrıça Kybele ve yanında yer alan iki görevli.	125
Şekil 10. Roma. Magna Mater.	125
Şekil 11. Roma. Aslanların çektiği savaş arabası içinde tahtta oturan Kybele tasviri.	126
Şekil 12. Roma. Attis Heykelciği.	126
Şekil 13. Roma. Kozalak.	127
Şekil 14. Kybele ve Attis'in birlikte yer aldığı stel.	127
Şekil 15. Miletos. Perirrhanterion.	128
Şekil 16. Pompeii-Via del' Abbondanze. Megalensia törenini gösteren duvar freski.	128
Şekil 17. Pompeii-Casa di Pinora. Attis'in hadım edilişini işleyen bir duvar freski.	129
Şekil 18. Taurobolium sahnesi.	129
Şekil 19. Ephesos. Panayır Dağı Meter kutsal alanı.	130
Şekil 20. Ephesos. Meter kutsal alanından ele geçen Kybele adak stelleri.	130
Şekil 21. Erythrai. Kentte bulunan kutsal alanların konumu.	131
Şekil 22. Erythrai. Kuzey surları yakınındaki Kaya cephesi üzerindeki niş.	131
Şekil 23. Erythrai. Akropolün Kuzey yamacındaki tek nişli kaya.	132
Şekil 24. Erythrai. Üzerinde iç içe geçmiş iki nişe sahip kaya cephesi.	132
Şekil 25. Erythrai. Kybele Naiskosu.	133
Şekil 26. Erythrai. Banyoz Tepe Konum.	133
Şekil 27. Erythrai. Banyoz Tepe Kybele kutsal alanındaki nişli kaya cephesi.	134
Şekil 28. Erythrai. Banyoz Tepe Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele buluntuları.	134
Şekil 29. Klazomenai. Kybele Söğüt kutsal alanı Mağara girişi.	135
Şekil 30. Klazomenai. Kybele Söğüt kutsal alanı Mağarası içinde bulunan sunak yapısı.	135
Şekil 31. Kolophon. Kaya Sunağı ve Metroon Konum.	136
Şekil 32. Kolophon. Meter Kaya Sunağı.	136
Şekil 33. Kolophon. Metroon Plan.	137
Şekil 34. Kolophon. Basamaklı Kaide.	137
Şekil 35. Metropolis. Uyuzdere Mağarası-Büyük ve Küçük Mağara'nın Konumu.	138
Şekil 36. Metropolis. Büyük Mağara girişi.	138
Şekil 37. Metropolis. Küçük Mağara girişi.	139
Şekil 38. Pergamon. Kybele kutsal alanlarının konumu.	139
Şekil 39. Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanı.	140
Şekil 40. Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanı tapınağına ait arşitrav yazıtı.	140
Şekil 41. Pergamon. Mamurtkale-Templum in Antis planlı Kybele tapınağı.	141
Şekil 42. Pergamon. Mamurtkale Dor düzenine sahip Kybele tapınağı.	141

Şekil 43. Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanından ele geçen 'Attın' yazılı seramik parçası.	142
Şekil 44. Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele figürin parçaları.	142
Şekil 45. Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanı.	143
Şekil 46. Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanı kayalık görünüm.	143
Şekil 47. Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanından ele geçmiş pişmiş toprak Kybele figürin parçaları.	144
Şekil 48. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanı.	144
Şekil 49. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanı-Ana kaya üzerinde yer alan niş.	145
Şekil 50. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak Kybele ve aslan figürini.	145
Şekil 51. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak Dansöz, Eros ve Attis figürin parçaları.	146
Şekil 52. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak tama yakın iki Kybele figürini.	146
Şekil 53. Pergamon. Büyük Kaya kutsal alanı-Pergamon'un Doğu yamacı.	147
Şekil 54. Pergamon. Büyük Kaya kutsal alanında bulunan Kybele tahtı.	147
Şekil 55. Pergamon. İlyas Tepe kutsal alanında bulunan Kybele tahtı.	148
Şekil 56. Phokaia. Kybele Naiskosu.	148
Şekil 57. Phokaia. Tiyatro Tepesi Kybele kutsal alanı.	149
Şekil 58. Phokaia. Tiyatro Tepesi Kybele kutsal alanındaki Ana kaya cephesi üzerinde yer alan Ana Tanrıça kabartması.	149
Şekil 59. Phokaia. Tiyatro Tepesi Dördüncü Bölgedeki tapınım alanı.	150
Şekil 60. Phokaia. Tiyatro Tepesi Dördüncü Bölgedeki Ana kaya cephesi üzerinde yer alan tanrıça kabartması.	150
Şekil 61. Phokaia. Altın Mağarası Tepesi.	151
Şekil 62. Phokaia. Altın Mağarası Tepesi Kybele kutsal alanında bulunan kaya cephesi üzerindeki niş içerisinde yer alan üç figür.	151
Şekil 63. Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı.	152
Şekil 64. Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı Batı bölümde yer alan kaya çanakları.	152
Şekil 65. Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı Batı bölümde yer alan sunu havuzu.	153
Şekil 66. Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanın Batı bölümde yer alan 7 niş yapısı.	153
Şekil 67. Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanına yerleştirilen Kopya adak steli.	154
Şekil 68. Phokaia. İncir ve Orak Adaları.	154
Şekil 69. Phokaia. İncir Adası Kybele kutsal alanı.	155
Şekil 70. Phokaia. İncir Adası kutsal alanından ele geçen Kybele kabartması.	155
Şekil 71. Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki Beşgen planlı tapınak alanı.	156
Şekil 72. Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki Beşgen planlı Kybele kutsal alanı.	156
Şekil 73. Priene. Kybele kutsal alanından ele geçen tama yakın Kybele heykeli.	157
Şekil 74. Priene. Kybele kutsal alanından ele geçen tama yakın Kybele heykeli.	157
Şekil 75. Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki 22 No'lu ev planı.	158
Şekil 76. Priene. 22 No'lu ev içerisindeki kült alanında yer alan platform ve dekorlu masa.	158

Şekil 77. Priene. Akropolis güzergahı üzerinde yer alan Kybele Kaya kutsal alanı planı.	159
Şekil 78. Priene. Kaya kutsal alanının üzerinde yer aldığı yamaç.	159
Şekil 79. Priene. Kuzey Kaya cephesi üzerinde yer alan 2 niş.	160
Şekil 80. Priene. Kaya kutsal alanında ortaya çıkarılan ve Bothros olduğu düşünülen çukur.	160
Şekil 81. Priene. Kutsal alandan ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.	161
Şekil 82. Smyrna Antik Kenti.	161
Şekil 83. Smyrna. Kaya kutsal alanından 2 niş.	162
Şekil 84. Smyrna. Kent sikkesi üzerinde arka ve ön yüzde yer alan Kybele tasviri.	162
Şekil 85. Smyrna. İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Smyrna buluntusu Kybele Heykelciği.	163
Şekil 86. Smyrna. Bouleuterion ve Mozaikli Yapıdan ele geçen kalıp yapımı kase üzerinde yer alan Kybele tasviri.	163
Şekil 87. Ephesos. Pişmiş toprak Kybele figürini.	164
Şekil 88. Klazomenai. Protom üzerine işlenmiş Kybele tasviri.	164
Şekil 89. Kolophon, Doğuran Tanrıça heykelciği.	165
Şekil 90. Metropolis. Kybele Figürinleri. Erken ve Geç Tip.	165
Şekil 91. Metropolis. Kybele Figürinleri. Erken ve Geç Tip.	165
Şekil 92. Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.	166
Şekil 93. Priene. Konut içi buluntusu olarak ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.	166
Şekil 94. Smyrna. Pişmiş toprak Kybele baş parçası.	167
Şekil 95. Metropolis. Kent sikkesi üzerinde yer alan Kybele tasvirleri.	167
Şekil 96. Phokaia. Kent sikkesinin arka yüzünde yer alan Kybele tasviri.	167
Şekil 97. Smyrna. Kent sikkesinin ön yüzünde yer alan sur taçlı Kybele tasviri.	168
Şekil 98. Smyrna. Gümüş ve altından yapılmış üzerinde Kybele tasviri bulunan yüzük.	168
Şekil 99. Priene. Meter Heykelciği.	169
Şekil 100. Smyrna. Meter Heykelciği.	169
Şekil 101. Ephesos. Kybele Adak steli.	170
Şekil 102. Ephesos. Kybele Adak steli.	170
Şekil 103. Klazomenai. Ana Tanrıça Adak steli.	171
Şekil 104. Klaros. Ana Tanrıça Adak steli.	171
Şekil 105. Metropolis. Kybele Adak steli.	172
Şekil 106. Smyrna. Kybele Adak steli.	172
Şekil 107. Metropolis. HER-MES yazılı Astragal (Aşık) Kemiği.	173
Şekil 108. Roma. Kybele rahibi ve O'na ait kült eşyalarının tasvir edildiği stel.	173

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Buluntu Tablosu.

Sayfa
174

GİRİŞ

Arkaik Dönemden itibaren başlayarak, özellikle Hellenistik ve Roma Döneminde geniş kitleler tarafından tapınım gören Kybele, olasılıkla kökleri Prehistorik Çağlara kadar inen Anadolu kökenli bir Tanrıçadır. Kültünün özelliklerini anlayabilmek için kökenlerinin araştırılması gerekmektedir. Anadolu’da Neolitik Dönemde insanoğlunun toprağı ekip biçmeye başlamasıyla, toprağın bereketini ve hasadın bolluğunu simgeleyen bir “Toprak Ana” inancının varlığı araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Daha sonra da Ana Tanrıça kültürünün, dönemin gereklilikleri neticesinde şekillendiğini görmek mümkündür. Neolitik Dönemde tanrıça toprak, doğa, verimlilik gibi kavramları temsil etmektedir. Toprağın verimliliğı ve bereketini tanrıçanın verdiği inenilmış bu döngü kadının doğurganlığıyla da bir tutulmuştur. Böylece Ana Tanrıçaya ait olduğu düşünölen kadın tasvirlerinde cinsel uzuvların abartılı olarak vurgulanması, kadın doğumlarının sağlıklı geçmesi ya da daha fazla çocuk temennileri için düşünölmüş olmalıdır. Doğanın bizzat kendisi kabul edilen Tanrıçanın kutsal hayvanları leopar, pars, kaplan ve aslandır. Doğanın yabanıl gücünü temsil eden bu hayvanlar da birçok kez Tanrıça ile birlikte tasvir edilmiştir. Bu hayvanlar yerini ilerleyen dönemlerde yalnızca aslana bıraksa da aslanın tanrıçanın yanında hiç eksik olmaması O’nun her zaman vahşi doğanın hakimi, yani ‘Pothnia Theron’ olduğu gösterilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonraki dönemlerde tanrıçanın ikonografisinde de birtakım değişiklikler izlenmektedir. Neolitik Dönemin sembolik ve abartılı tasvirleri yerini stilize ve şematik tasvirlerle bırakır. Daha önceleri cinsel uzuvlar ön plandayken Kalkolitik Çağ üretimlerinde yüz, göz, burun ve kulak daha belirgin işlenmiştir. Neolitik Dönemde Ana Tanrıça kültürünün temel kavramı olan anne-çocuk kavramı daha sonraki dönemlerde geride bırakılmaya başlanmıştır. Tunç Çağında da Kalkolitik Çağın getirdiğı stilin devam ettiğini görmekteyiz. Hitit ve özellikle Phryglerin baş tanrıçası olan Matar, etkileşim yoluyla MÖ 6. yüzyıl başı gibi Batı Anadolu kıyılarında yer alan Yunan kentleri tarafından tanınmaya başlanmıştır.

Batı Anadolu’da Demir Çağına tarihlenen Kybele kültüne ait ilk arkeolojik buluntulara Miletos, Kyme, Phokaia başta olmak üzere birçok kıyılarda yer alan Yunan kentlerinde karşılaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda bu külte dair çok çeşitli buluntu grubu ele geçirilmiştir. Tanrıçaya ait kutsal alanlarda ele geçirilen buluntular kültürün ve kutsal alanlardaki ritüellerin değerlendirilmesi açısından büyük önem

taşımaktadır. Örneğin seramik kaplar ve kandiller kült törenleri, dolayısıyla ritüellerin detayları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlarken, figürinler tanrıçanın ikonografisinin gelişiminin incelenmesine olanak sağlamaktadırlar.

Batı Anadolu kıyılarında yer alan Yunan kentlerinde Kybele kültüne ait ele geçen buluntuların, ele alınan 9 antik kentte ne seyirde ilerlediği; buluntuların kentler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ele alınarak incelenmesi bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Özellikle külte dair Hellenistik ve Roma Dönemi buluntularının yoğunluğu, Yunan ve Roma Uygarlıklarında tanrıçaya verilen değeri, değişen ya da gelişen kült tören ve ritüellerini, tanrıçaya ait kavramların artışını ve bir temele oturan Kybele ikonografisini ortaya koymaktadır. Genel olarak MÖ 5. yüzyıl ile MS 2. yüzyıl aralığının baz alındığı bu tez çalışmasında Klasik Dönem öncesine ait Kybele kültürünün ele alınmış olması, İç Anadolu'da yer alan Phryg Uygarlığından, Batı Anadolu'da yer alan Yunan dünyasına kültürün aktarılması ve bu bağlamda ortaya çıkan buluntuların incelenmesi, ele alınan konunun aralıksız olarak izlenmesine ve kentler arasındaki etkileşimin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Ele alınan 9 kentteki Kybele kültüne adanan kutsal alanların ve kutsal alanlardan ele geçen küçük buluntuların karşılaştırmalı olarak incelenmesi, kentler arasındaki etkileşim ve benzer üretimlerin arkeolojik buluntular üzerinden açıklanması bu tezin amacını oluşturmaktadır. Ele geçen buluntuların incelenmesi ve karşılaştırılması sonucunda Ephesos, Erythrai, Klazomenai, Kolophon, Metropolis, Pergamon, Phokaia, Priene ve Smyrna kentlerinin arkeolojik ve epigrafik buluntular ışığında karşılıklı olarak etkileşim içerisinde oldukları söylenebilmektedir.

Tez kapsamında incelenen kutsal alan ve küçük buluntuları, tek bir kaynaktan toplayarak, Anadolu'daki bu yerel kült ve dini törenlerine dair verileri bir araya toplamak bu araştırmanın önemli amaçlarından biridir. Kutsal alanlarda ele geçen bütün küçük buluntular tanrıçaya adanmış olsa da hepsi kült törenleri ve ritüelleri ile bağlantılı olarak kullanılmış ve bırakılmışlardır.

Batı Anadolu'da yer alan ve verdiği buluntuların yoğunluğundan dolayı bilhassa seçilmiş 9 kentte, Hellenistik ve Roma Dönemi buluntuları kent içinde ve dışında yer alan kutsal alanlarda sıkça görülen buluntulardır. Ancak bu tezin hazırlanış aşamasında özellikle Ephesos, Metropolis, Smyrna gibi çeşitli buluntu gruplarına örnek verebilecek ve Kybele kutsal alanlarındaki gelişimi ortaya koyabilecek kentlere odaklanılmış ve Batı Anadolu kıyılarında yer alan, Kybele kültürünün görüldüğü diğer kentler ile ilgili kaynak taraması yapılmıştır. Kutsal

alanlarda çeşitlilik gösteren Pergamon ve Phokaia ile buluntular açısından zengin Ephesos, Metropolis, Smyrna ile kültün kent dışından kent içine aktarıldığı mimari ve küçük buluntulara sahip olan Erythrai, Klazomenai, Kolophon ve Priene kentleri tezin ana istasyonlarını oluşturmaktadır.

Araştırmanın yönteminde temel olarak Kybele kültü Hellenistik ve Roma Dönemi açık hava kutsal alanlarıyla ilgili tüm bilimsel yayınların taranması ve şu ana kadar ele geçmiş olan epigrafik, arkeolojik buluntular dahilinde koroplastik, nümismatik ve diğer küçük buluntuların bir katalog haline getirilerek toplanması ve karşılaştırmalı olarak incelenmesine çalışılmıştır.

9 kent için de temel kaynak olarak Maarten Jozef Vermaseren'in çalışması '**Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) Vol. 1.**' kaynağından ve kentlere ait her yıl yayınlanan sezonluk çalışmaların aktarıldığı '**Kazı Sonuçları Toplantısı**' raporlarından yararlanılmıştır. Ephesos kenti için Feriştah Soykal Alanyalı'nın 'Ephesos'ta Phrygialı Bir Tanrıça' adlı makalesi ve '**Denkmäler des Kybele-Meterkultes in Ephesos**' adlı doktora tezi; Erythrai kenti için Ayşe Gül Akalın Orbay'a ait '**Erythrai'da Ana Tanrıça'nın İzleri II**' adlı makalesi ve kentin sezonluk çalışma raporları; Klazomenai kenti için Polat Ulusoy'un doktora tezi ve Klazomenai çevresinde gerçekleştirdiği çalışmalar; Kolophon kenti için Christine Bruns Özgan'a ait güncel çalışma kaynaklarından ve kentteki çalışma ekibinin ortak katkıları ile oluşturulmuş '**Araştırma Sonuçları Toplantısı**' raporları; Metropolis kenti için Aygün Ekin Meriç'e ait doktora tezi çalışması olan '**Metropolis İonia III Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları**'; Pergamon kenti için Alexander Conze ve Paul Schazmann'ın Mamurtkale kutsal alanını ele aldığı '**Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter Unweit Pergamon**' kaynağı ve Pergamon Kazı Başkan Yardımcısı Güler Ateş'in Kybele kültü ve Pergamon'daki Kybele kutsal alanlarına dair gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar temel kaynaklar olarak baz alınmıştır. Phokaia kenti ve adalarından ele geçen buluntu ve kaynakları için Aytekin Erdoğan'ın 'Phokaia Kaya Tapınakları' adlı doktora tezi baz alınmıştır. Priene kenti içinse Theodor Wiegand ve Hans Schrader'in ortak yayını '**Priene: Ergebnisse der Ausgrabung- und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898**' kaynağından yararlanılmıştır. Smyrna kentine ait buluntuların incelenmesinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi öğretim üyelerinden Gözde Şakar'ın '**Smyrna Terrakottaları**' adlı doktora tezi ve konu üzerine kaleme aldığı makaleleri ile birçok güncel kaynaktan yararlanılarak tez çalışması tamamlanmıştır.

Tez toplamda 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Kybele kültürünün Demir Çağında özellikle Phrygia'daki tapımı ve oradan Yunan pantheonuna aktarılması ve sonrasında Roma Uygarlığında uğradığı gelişim ele alınmıştır. Aynı zamanda ele alınan bu üç uygarlıkta Kybele'nin değişen ikonografisi ile Yunan ve Roma Uygarlıklarında gerçekleştirilen kült törenlerindeki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Batı Anadolu'da yer alan ve spesifik olarak seçilmiş olan 9 antik kentteki Kybele kültü ve kutsal alanları incelenmiştir. Üçüncü bölüm tezin asıl amacının ortaya konulduğu kısımdır. Bu bölümde ele alınan 9 antik kentin Kybele'ye adanmış kutsal alanlarında ele geçen küçük buluntular farklı kategoriler altında kronolojik ve tipolojik olarak incelenmiş, kentler arasında karşılaştırma yapılarak elde edilen veriler, Tanrıça'nın kutsal alanlarında gerçekleştirilen ritüellerle bağlantılı olarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA KYBELE KÜLTÜ

1.1. Demir Çağında Anadolu'daki Kybele Kültü

Ana Tanrıça Kybele, Yunan Pantheonuna girmeden önce Anadolu, Akdeniz ve Mezopotamya gibi geniş bir coğrafyada farklı ad ve ikonografi ile bilinen bir tanrıçaydı¹. Anadolu'da Ana Tanrıça kültünün görüldüğü kültürlerde tanrıça Kubaba, Matar, Meter, Kybele gibi adlarla anılmış, kültün çağlar boyu yaşatıldığı görülmüştür. Anadolu topraklarında başlangıçta yerel bir kült olarak kabul edilen Ana tanrıça doğum, bereket ve verimlilik gibi temsiliyetler için tapınım görmektedir². Vahşi doğanın ve hayvanların hakimi olan tanrıçanın, doğanın içinde kolayca rahatsız edilemeyeceği yüksekteki ıssız alanlarda yaşadığı düşünülmüş ve tanrıçanın ilk kutsal alanları olarak dağlık alanlar ve mağaralar seçilmiştir. Dağlık alanlardaki büyük kaya cepheleri, üzerine tanrıçanın betimi ya da üzerinde oturduğu düşünülen basamaklı tahtı işlenerek, onun tapınım gördüğü alanlara dönüştürülmüştü. İlk olarak en belirgin şekilde bu tür uygulamaları Phryg Uygarlığında görmek mümkündür³. Phryg Pantheonunda hiyerarşik olarak diğer tanrılardan çok daha yukarıda yer bulurken önemli tanrıça kabul edilen Matar, etkileşim yoluyla Lydia Uygarlığında Kybebe olarak kendini göstermiştir. MÖ 700-546 yılları arasında Batı ve Güneybatı Anadolu'da egemen olan Lydia'nın kültürel egemenliği çerçevesinde, MÖ 6. yüzyılın başlarında Batı Anadolu kıyılarında var olan Yunan kentlerinde Kybele kültü görülmeye başlanır⁴. Hellenlere göre Doğu kökenli bir kült olarak kabul edilen Kybele'nin, Batı Anadolu'da külte dair MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen tüm buluntularında Phryg karakterinin izlerini görmek mümkündür. Tanrıça ilk başlarda açık hava kutsal alanlarında yani dağ zirvelerinde, kaya formasyonlarında tapınım gördüğü ve ele geçen tasvirlerinde ayakta ve cepheden betimlendiği görülmektedir. MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde tanrıçanın Yunan Pantheonu'na kabul edildiğini ve Gaia, Demeter, Artemis gibi Yunan tanrıçaları ile

¹ Mualla Güngör, **Antik Çağ'da Frigya Bölesi ve Bölgedeki Ana Tanrıça Kültü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 9.

² Muhammet Fatih Demirdağ, "Ana Tanrıça İkonografisi ve Anaerkillik", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2017, s. 6.

³ Lynn E. Roller, **Anadolu Kybele Kültü; Ana Tanrıça'nın İzinde**, (Çev. Betül Avunç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 66-67.

⁴ Roller, s. 142.

özdeşleştirildiği görülmektedir⁵. Dağ zirveleri ve mağaralarda tapınım gören tanrıça Kybele'nin, MÖ 5.yüzyıla birlikte kent içlerinde bulunan Metroon ve tapınaklarda da tapınım görmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu duruma en iyi Atina Agorasında tanrıça adına bir Metroon yapısının yapılması verilebilir. Metroon ile tanrıçanın kültü Atina'da resmen tanınmış ve kültün kent içerisinde kendine yer bulduğu anlaşılmıştır⁶. Bu durum tanrıçanın değişen ikonografisinde takip edilir. Ayakta tasvir edilen tanrıça artık bir taht üzerinde yanında aslanları ile khiton ve hymation giyinmiş olarak, ellerinde hem kült objesi hem de atribüleri olan phiale ve tympanon tutarken betimlenmeye başlanır⁷. Yunan Pantheonunda gördüğü ilginin artması, kültün geniş kitleler tarafından ilgi görmesiyle Kybele, Yunan dünyası dahil olmak üzere öncesinde var olduğu uygarlıklarda da kentlerin koruyucu tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça'ya yüzyıllar içinde aldığı adlar ve sıfatlarla birlikte birçok yeni niteliğin kazandırıldığı görülmektedir. Bereketi, verimliği, doğumu ve başlarda anneliği simgeleyen tanrıça tanındıkça tanrıların anası, kentlerin koruyucusu, büyük ana, hayvanların egemeni, doğanın hakimi gibi güçlü özelliklerle donatıldı. Diğer uygarlıklarda ise özdeşleştirildiği tanrıçaların çoğunun bereket niteliği bulunmaktadır. Böylece domestik bir inanış olarak başlayan ve özellikle kadınlar tarafından ilgi gören bu kült resmi bir din konumuna kadar yükselmiş ve geniş bir coğrafyada kabul görmüştür⁸.

1.1.1. Phryglerde Kybele Kültü

Her ne kadar Anadolu'da Kybele ya da yerel adıyla Meter/Matar kültünün kökeni büyük bir olasılıkla Prehistorik Dönemlere kadar geriye gitse de Tanrıça'nın anıtsal kaya kabartmalarının görüldüğü Phrygia'da kültün diğer bölgelere göre daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum yoğun bir şekilde arkeolojik ve epigrafik veriler olarak aktarılmaktadır. Ele geçen buluntular üzerinden Phrygia'daki Ana Tanrıça kültünün gelişimini incelemek mümkündür. Ancak bunun için ilk önce Phryg dini yapısına bir göz atmak gerekmektedir.

⁵ Seher Selin Özmen, "Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü", **Humanitas – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2016, s. 393.

⁶ Roller, s. 142.

⁷ Roller, ss. 173-179.

⁸ Elif Ersoy, "Ana Tanrıça Kültü", **Düşünüyorum Dergisi**, Sayı: 74, 2017, s. 3.

Antik dönemdeki diğer tüm uygarlıklar gibi Phryg dini de çok tanrılı bir inanç sistemidir⁹. Phrygler de Hititler gibi geldikleri bölgede yaşayan toplulukların inançlarını benimsemiş ve yeri geldiğinde buralarda yer alan ya da daha sonra tanıştıkları tanrıları kendi tanrıları ile özdeşleştirmişlerdi¹⁰. Kybele kültü de bu duruma verilebilecek en iyi örneklerdendir. Bir görüşe göre, Phryglerin Balkan topraklarından Anadolu'ya gelmeden önce zaten doğaya hükmeden bir tanrıları olduğu ve yerleştikleri bölgede bu özellikleri karşılayan tanrıça Kubaba ile karşılaştıkları, onu kendi tanrıları ile sentezleyerek hem inanç hem de nitelikleri bakımından tanrıça Kybele'yi oluşturdukları bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir¹¹. Her ne kadar Kybele, Phryg pantheonunda en baskın Tanrıça olarak karşımıza çıksa da Güneş Tanrısı Sabazios ile Ay Tanrısı Men de Phrygler için önemli tanrıları¹². Ancak Phrygia içerisinde Ana Tanrıça kültü açık farkla en önemli kült olarak karşımıza çıkmaktadır¹³. Kendilerinden önceki Hitit ve Geç Hitit uygarlıkları tarafından 'Arinna'nın Güneş Tanrıçası' ve 'Kubaba' olarak adlandırılan Ana Tanrıçanın, Phryg dininde en çok 'Matar' yani 'Ana' sıfatıyla anıldığı görülmektedir¹⁴. Ele geçen birçok kült cephesi, niş ve sunaklardaki epigrafik verilerde tanrıçaya Matar şeklinde seslenilmesinden dolayı isminin en yaygın bu şekilde kullanıldığı genel olarak kabul görmektedir¹⁵. Bu sıfatın yanı sıra tanrıçanın Kubile, Matar Kubileya, Adgistis ve Kybele adlarıyla anıldığını da bilinmektedir¹⁶. Yazıtlarda tanrıçanın adlarının geçmesinin yanında kültle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. 'Matar' çoğunlukla bir sıfat olarak değil ad olarak tek başına da kullanılmıştır. Tanrıçanın Paleo-Phryg dilinde yazılmış olan yazıtlarının altısında adı 'Matar', üçünde 'Areyastin', ikisinde 'Kubileya' sıfatlarının kullanıldığı görülmektedir¹⁷. 'Kubileya' sözcüğünün, tanrıçanın Yunanca adı olan Kybele'nin kökeni olduğu düşünülmektedir¹⁸. L. E. Roller, Strabon'u kaynak alarak tanrıçaya Phryglerce, Idaia, Dindymene, Sipylene, Pessinuntis, Kybele ve Kybebe gibi yer ve

⁹ Fatma Birecikli, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", **Akademik Bakış**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2010, s. 229.

¹⁰ Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1 – 4, 1978, s. 209.

¹¹ Nalan Akyürek Vardar, **Anadolu'da Kybele Tasvirleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, ss. 45-46.

¹² Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 248.

¹³ Özmen, s. 383.

¹⁴ Canan Albayrak, **Anadolu'da Kybele-Attis Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 141.

¹⁵ Roller, s. 89.

¹⁶ Roller, s. 90.

¹⁷ Albayrak, s. 141.

¹⁸ Roller, s. 90.

dağ adlarından türemiş sıfatlarla da seslendirildiği aktarır. Strabon'un Geographika'sına baktığımızda, Strabon'un tanrıça Kybele'nin ismini Kybelon Dağından aldığını ve hatta Dindymene Ülkesinin adını da üst tarafındaki Dindymon Dağından aldığını, böylece Kybele'nin sıfatlarından biri olan 'Dindymene' adını bu dağdan aldığını yazmaktadır¹⁹. L. E. Roller bu bilgiyi aktarmakla birlikte 'Idaia, Dindymene ve Sipyrene' gibi dağ isminden türetilmiş bu üç sıfatın konumlarının Phryg toprakları dışından yer almasından dolayı Phryglerce kullanılmasının mümkün olmadığını ortaya koyarak bu aktarımı çürütmüştür²⁰.

Kybele, Phrygler tarafından o kadar çok değer görmüştür ki onu ülkelerinin baş tanrıçası ve koruyucusu ilan etmişlerdir. Tanrıça sadece bir güç olarak değil doğanın kendisi olarak da görülmekteydi. Bundan dolayı Kybele kutsal alanları kayalıklar üzerine kurulmuş ve kayalıklara tanrıça için simgesel tahtlar oyulmuştur²¹. Kybele, doğa ve bereket tanrıçası olmasının yanında genç kızların koruyucusu olarak da tapınım görmüştür²².

Kybele'nin Phryg kökenli olarak bilinmesinin birçok sebebi vardır. Tanrıça en bilinen sıfat ve adlarını, ikonografisinin temel özelliklerini ve kültürde temsil ettiği birçok niteliği Phryg etkisi ile almış ve bu şekilde geniş alanlara yayılmıştır. Phrygia'da erken Phryg Döneminde betimlenen tek tanrısal varlık olması da bölgede kültürel önemi gösteren bir kanıt niteliğindedir. Tanrıçanın anıtlarda görülen ilk betimleri MÖ 7. yüzyıl başlarına tarihlenir²³. İkonografik gelişimini ele geçen arkeolojik veriler ışığında incelemek mümkündür. Tanrıçanın Phryg etkisi ile temel imajı oluşturulmuştur. Ele geçen buluntulardan benzerlik gösteren tasvirlerin incelenmesiyle, Phrygialıların Kybele'nin nasıl gözükmeye gerektiğine dair temel görüşleri olduğunu anlamaktayız. Tanrıça her zaman olgun bir kadın görünümündedir. Ayakta durur pozisyonda başı, gövdesi ve bacakları cepheden verilirken kolları çapraz bir şekilde gövdesi üzerinde, elinde çeşitli objelerle tasvir edilmiştir. Önceki dönemlerde belirgin ve abartılı vücut hatları ile temsil edilen tanrıçanın bu görünümü Hitit Döneminde terk edilmeye başlanılmıştır. Phryg Dönemi ile birlikte vücut hatları gösterilmemeye, yoğun kumaş kıvrımları arkasına gizlenmeye başlanmıştır. Ayaktan boyuna dek kapalı giysi ile tasvir edilmiştir. Uzun

¹⁹ Strabon, **GEOGRAPHIKA (Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV)**, (Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 63-64.

²⁰ Roller, s. 91.

²¹ Sevin, s. 251.

²² Birecikli, s. 220.

²³ Güngör, s. 56.

etekli, uzun kollu belde kemeri olan elbiselerle betimlenmiştir. Başında ise her zaman polos'u vardır. Bazen polos'un üzerinden inen uzun bir baş örtüsü arkadan omuzlarını kadar kapatacak şekilde ikonografisine dahil edilmiştir. Tanrıçaya ait Gordion ve Boğazköy civarlarından ele geçen birçok kült kabartması, heykel ve idol buluntuları vardır. En önemlileri Gordion, Ankara Bahçelievler, Etlik, Ayaş ve Boğazköy'de bulunmuştur. Tanrıçanın tek tasvirlerinin dışında yanında başka figürlerin olduğu tasvirleri de bulunmaktadır²⁴. Yazıtlarda da Matar dışında Midas, Baba ve Ates adları görülür²⁵. Midas kentinde bulunan 'Midas Anıtı', Kybele'ye adanmış bir kaya anıtıdır (**Şekil 1**). Üzerindeki yazıtta yer alan 'Midai' sözcüğünden dolayı Midas anıtı ve şehri olarak anılmıştır. Yerel halk ise üzerindeki yazıtların çoğunluğundan dolayı günümüzde burayı 'Yazılıkaya' olarak adlandırmaktadır. Doğu yönlü olan anıt 17.00 metre yüksekliğinde, 16.50 metre genişliğindedir²⁶. Anıtın ön cephesinde meander motifinin çevrelediği zengin geometrik bir bezeme yer almaktadır²⁷. Ön cephede yer alan niş içinde tanrıçanın heykelinin yer alması için bir alan açılmıştır ancak bir kült heykeli günümüze kadar korunagelmemiştir²⁸. Nişte 'Matar' adının geçtiği yazıt görülmektedir. Anıtın sol üst kısmında ise 'Midas' adının geçtiği bir yazıt bulunmaktadır. Adı geçen Midas'ın MÖ 8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başı Phrygia'nın hükümdarı olan Midas olduğu tarihsel açıdan doğru olarak kabul edilmektedir²⁹. Kybele'ye adanmış birçok kaya anıtının yanı sıra Phrygia içinde ve dışında tanrıçaya adanan çok sayıda açık hava kutsal alanları da bulunmaktadır. Bunlardan biri Gordion'a 20 km uzaklıkta, Sangarios ırmağının yukarısındaki sarp kayalıklarda yer alan Kybele kutsal alanıdır³⁰. Özellikle Hellenistik Dönemden itibaren Phrygilerce Kybele'ye adanmış en büyük kutsal alan yer ise Pessinus kentidir. Kent, Kybele'nin evi, kültürünün de merkezi olarak kabul edilmektedir.

²⁴ Roller, ss. 96-99.

²⁵ Roller, s. 93.

²⁶ 'Midas Anıtı', <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-157696/midas-aniti-yazilikaya-han.html>, (01.03.2022)

²⁷ Roller, s. 116.

²⁸ Roller, ss. 94-117.

²⁹ Özmen, s. 389.

³⁰ Roller, s. 106.

1.1.1.1. Tanrıça'nın Phrygia'daki Kutsal Kenti Pessinus

Pessinus antik kenti günümüzde, Ankara-Eskişehir kara yolu üzerinde yer alan Sivrihisar'a 13 km. uzaklıktaki Ballıhisar köyünde bulunmaktadır³¹. Kent, eski kral yolu üzerinde Orta Phrygia'nın da doğu bölümünde yer almaktaydı³². Elimizdeki veriler Pessinus'un Kybele'ye ait en önemli kült merkezi olduğunu ortaya koymaktadır³³. Efsaneye göre kent, Kral Midas tarafından kurulan ve tanrıça Kybele'ye adanan bir kutsal alandı³⁴. Kutsal alan MÖ 5. yüzyıldan itibaren bir yerleşime dolayısıyla kente dönüşmüştür. Yerleşimde diğer açık hava kutsal alanlarındakine benzer küçük merdivenli bir sunağın bulunmasıyla burasının erken dönemlerde de Kybele kültü ile alakalı bir yer olduğu anlaşılmıştır. Ancak Hellenistik Döneme kadar bu alanın dinsel bir merkez olduğunu gösteren, başta yazılı veri olmak üzere daha başka buluntular ele geçmemiştir. Bilindiği gibi Kybele'nin kutsal alanları olarak doğanın zirvelerindeki dağlık, tepelik, kayalık alanlar seçilirdi, ancak Pessinus kenti ise bu durumun tersi konumdadır. Kent, zaman zaman su baskınları görülen, derin bir vadide yer almaktadır. Ancak antik kaynaklar Pessinus'un Tanrıça'ya ait bir kutsal alana sahip, eski bir alan ve ünlü olması konusunda oldukça ısrarcıdır³⁵. Yazılı kaynaklar Pessinus'taki Kybele tapımına dair ayrıntılı bilgiler verir³⁶. Kybele'nin kült heykelinin burada gökten düşmüş bir idol yani "Diopetes"³⁷ olarak görüldüğü anlaşılmaktadır³⁸. MÖ 4. yüzyıl yazarlarından A. Marcellinus bu durumu insanların, tanrının lütfu ile cennetten tanrıçanın bir tasvirini gönderdiğine inandıkları şeklinde aktarmıştır³⁹. Antik kaynaklar da ise idolün, koyu siyah renkte, düzensiz çıkıntılara sahip olduğu ve kutsallığından dolayı dokunulmadığından uzun süre doğal yapısını koruduğundan bahsetmektedir⁴⁰.

³¹ Özlem Ergün, **Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Topraktan Yapılmış Kybeleler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 106.

³² "Pessinus Antik Kenti", <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekyer/pessinus-antik-kenti>, (03.03.2022)

³³ Murat Akın ve Elif Burcu Özkan, "Badırğa Kybele'si ve Nilüfer'deki Kybele Kültü", **Ordyses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu**, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 13-15 Kasım 2015, s. 73.

³⁴ Roller, s. 226.

³⁵ Roller, ss. 226-228.

³⁶ Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 185.

³⁷ Gökten düştüğüne inanılan kara taş (Meteorit-Göktaş)

³⁸ Güngör, s. 10.

³⁹ Albayrak, s. 27.

⁴⁰ Rukiye Çomak, 'Ana' Tanrıça Kültürünün Pessinus'dan Roma'ya Gidişi -Antik Kaynaklar, Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında-, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Eskişehir, 2021, s. 33.

Hellenistik Dönemle birlikte kent ön plana çıkmaya ve Tanrıça'nın kült merkezi olarak değer görmeye başlamıştır. Pessinus'taki Kybele kültü ile ilgili kanıtlar, Pergamon'daki Attalos Hanedanı krallarının kutsal alanla ilgilendiği döneme aittir⁴¹. Attaloslar buraya tanrıça adına bir tapınak inşa ettirmişlerdir. Bu olayı antik yazarlardan, Strabon "Tanrıların Anasına ait tapınak burada yer alır, kutsal bölgeye Attaloslar tarafından tapınak ve beyaz mermerden portikler inşa edildi"⁴². şeklinde, Diodoros ise "Phrygia Pessinus'ta tanrıça adına görkemli bir tapınak inşa ettirdiler ve ona saygı duydular." şeklinde aktarmışlardır⁴³. Pergamon kralları (II. Eumenes ve II. Attalos) ile Pessinus kralları arasında yakın ilişkiler sürdürülmüştür. Ele geçen yedi adet mektup bu yakınlığın kanıtıdır. Bilindiği gibi Pergamon, MÖ 204/205 yıllarında Tanrıça'ya ait idolün Pessinus'tan Roma'ya gidişinde önemli bir rol oynamıştır⁴⁴. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pessinus, rahipler tarafından yönetilen bir din merkeziydi. Yönetimin başında Attis ve Megabyzos adında iki kral-rahip bulunmaktaydı. Tanrıçaya tapınım gösteren üst ve alt düzey erkekler için külte dahil olmanın ve kendini tanrıçaya adanmanın tek yolu erkeklik organlarını Ana Tanrıça'ya adamaktı⁴⁵. Galloi adı verilen rahiplerin bu olayı coşku ve huşu içinde gerçekleştirmeleriyle adlarının duyulduğu bilinmektedir. Aynı zamanda din devleti olan Pessinus'taki kral-rahipler, bağlı olduğu ve çevresindeki kralların hükmünü tanısa da hiçbir kralın merkez üzerinde söz sahibi olmasına ve buranın siyasal işlere karıştırılmasına izin vermezlerdi⁴⁶.

Eldeki yazılı kaynaklara göre kentte bir tapınağın olduğu bugün kanıtları durumdadır, ancak arkeolojik buluntuların elimize geçmesi 1967-1973 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sırasında olmuştur. Belçika'daki Ghent Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sırasında Prof. Pieere Lambrecht, Arkaik Döneme ait bir tapınak kalıntısı ortaya çıkarmıştır⁴⁷. Lambrecht, araştırmalar sonucunda bu tapınakta bir Kybele kült heykelinin ele geçirilmediğini açıklamıştır⁴⁸. Birden fazla evreye sahip olan Tapınak, kutsal alanın Kuzeybatı köşesinde batıya

⁴¹ Roller, s. 228.

⁴² Strabon, s. 64.

⁴³ Çomak, ss. 33-34.

⁴⁴ Roller, ss. 228-230.

⁴⁵ Memduh Dağdeviren, **Ana Tanrıça Işığı Altında Gerga'daki Eserlerinde Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, s. 50.

⁴⁶ Erhat, ss. 185-186.

⁴⁷ Güngör, s. 47.

⁴⁸ Çapar, 1978, s. 194.

bakar konumdadır (**Şekil 2**). Daha sonraki evrelerine bakarak, Krepidoma (podyum) üzerinde yükselen tapınağın, Pteripteros planlı, Korinth düzeninde, dar kenarında altı uzun kenarında on bir sütunlu, 10.20x9.15 boyutlarında inşa edilmiştir. Tapınağın büyük bir kısmını 8.20 metre ölçüsü ile pronaos kaplamaktadır. Galeri de ele geçen Dor ve İon başlıkları sebebiyle de tapınağın iki katlı olabileceği düşünülmektedir. Hellenistik Dönemde tapınağa tiyatro ve stoa yapıları eklenmiş, böylece gittikçe büyüyen kompleks Roma Döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir. Tapınağın Phryg mimari özellikleri gösteren bir öncülünün olmaması birçok araştırmacıda burada Phryg Döneminde tanrıçaya adanan bir kutsal alan olup olmadığı konusunda soru işaretlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴⁹. Kentte ortaya çıkarılan tapınağın MÖ 1. yüzyılın ilk yarısına, galeride yer alan mimari eserlerin de MS 1. yüzyılın başlarına tarihlendiği ve yapı temelinin altında daha eski bir yapı kalıntılarına ulaşılmadığı ortaya konmuştur⁵⁰.

MÖ 1. Binde Phryglere ait olan kent, MÖ 3. yüzyıl sonrasında Anadolu'ya gelen Galatların bir boyunun bu bölgeye yerleşmesinden sonra Tolistobogların başkenti olarak anılmaya başlanmıştır. Ancak Kybele kült merkezi olarak bilinen kent hiçbir zaman dini değerini kaybetmemiştir⁵¹.

Ana tanrıçanın, Anadolu'da en önemli kült merkezi olarak Pessinus kenti olsa da Zela, Sardes, İda Dağı, Hierapolis, Kyzikos ve Selene gibi yerleşimlerde de önemli kült alanları bulunmaktadır⁵².

1.1.2. Kybele'nin Hellen Pantheonuna Dahil Edilmesi

Ana Tanrıça kültürünün, Yunan dünyasında MÖ 6. yüzyıl başlarında kendine yer edindiği ve toplum tarafından kabul gördüğü arkeolojik ve epigrafik verilerle kanıtlanmıştır. Kültürün Kara Yunanistan'da görülmesi ise Batı Anadolu kıyılarında yer alan Yunan kent-devletlerinin, Anadolu Uygarlıkları ile etkileşimi sonucu gerçekleşmiştir⁵³. Batı Anadolu'daki Yunan kent-devletleri ile Lydia-Phrygia arasında kurulan iyi ilişkiler neticesinde kültürün Yunan kentlerinde görülmeye

⁴⁹ Çomak, ss. 34-35.

⁵⁰ Güngör, s. 47.

⁵¹ Hacer Kumandaş Yanmaz, **Galatia (Galatya) Bölgesi Pessinus Darlı Sikkeleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016, ss. 44-45.

⁵² Sevcan Yıldız ve Seden Turamberk Özerden, "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü", **Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yöntemler-2**, (Ed. Zafer Gölen ve İbrahim Serbestoğlu), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 312.

⁵³ Roller, s. 142.

başlandığı buradan Sicilya, İtalya ve Güney Fransa'daki Yunan kolonilerine de yayıldığı görülmektedir⁵⁴.

Tanrıça, uzun yıllar boyunca birçok uygarlığın ve topluluğun inanç sisteminde var olmuştur. Yunan toplumları yabancı inançlara da açık çok tanrılı bir inanç sistemine sahipti⁵⁵. Bu durum kültün pantheona girişi için kolay olsa da kabulünün o kadar da kolay olmadığını anlamaktayız. Bunun birçok sebebi vardır; kültün doğu kökenli ve gizem kültü olarak görülmesi, doğulu bir tanrıça, dağlık kutsal alanlar, kült ritüellerinin aşırılığa kaçışı, külte kabul ritüelleri gibi birçok sebep Yunanlılar tarafından barbarca, vahşice hatta deliliğe varan hareketler olarak görülmüştür⁵⁶. Bu yüzden külte başlarda hep bir kuşku ile yaklaşılmış, ancak zaman içinde kabul görmüş ve tapıma izin verilmiştir. Buna rağmen rahip-rahibe olarak katılım gösterilmesine izin verilmemiştir. Nitekim Kybele rahiplerinin sonuna kadar Phrygia kökenli kişilerden seçildiği anlaşılmaktadır⁵⁷.

Kültün, Kara Yunanistan'a girişi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan bir tanesi Peleponnessos savaşları sırasında gelmiş olduğudur. Atina, Sparta ile 27 yıl süren savaşın sonunda kötü günleri atlatmak ve yeniden berekete kavuşmak için, Apollon'un kehanet merkezine danışır. Sibylla⁵⁸'nın önerisi ile kült, Phrygia'dan Atina'ya getirilmiştir⁵⁹. Bir diğer hikaye ise Atina'ya, Ana tanrıça kültünü tanıtmak amacıyla gelen bir Metragyrtai'nin, Atinalı vatandaşlar tarafından öldürülmesinin ardından Atina'da bir veba salgınının çıkması ve Delphi kehanet merkezine danışılması sonucunda, tanrıçanın bu duruma öfkelenildiği, bir tapınak yapılırsa bu felaketin son bulacağı yönündeki hikayedir. Bunun üzerine Atina Agorasında tanrıçaya bir Metroon yapılmasıyla kült Atina'da resmi olarak tanınmaya başlanmıştır⁶⁰.

Ele geçen epigrafik buluntular ve antik kaynaklar, tanrıçanın Yunanlılar tarafından kabulleniş sürecinin anlaşılmasında son derece önem taşırlar.

⁵⁴ Gamze Polat, **Thrakia'da Ana Tanrıça Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2013, s. 15.

⁵⁵ Gülin Çiçek, **Başlangıcından Günümüze Kadar Anadolu'da Ana Tanrıça Heykellerinin Örnekleme, Ordu Kurul Kalesi Kybelesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 45.

⁵⁶ Roller, s. 145.

⁵⁷ Elif Burcu Özkan, "Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü", **Vir Doctus Anatomicus**, (Ed. Burak Takmer, Ebru N. Akdoğu Arca, Nuray Gökalp Özdi), Kuzgun Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 666.

⁵⁸ Erhat, s. 270.

⁵⁹ Albayrak, s. 161.

⁶⁰ Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1-4, 1979, s. 187.

Yunan edebiyatına bakıldığında, yazarların sıkça tanrıçadan, kültten ve kült ayinlerinden bahsetti görülür. Anlatılardan yola çıkarak kültün, başlarda bir gizem kültü olarak kabul gördüğü ve tanrıça için yapılan ayinlerin ise vahşilik olarak görüldüğünü anlıyoruz. Yunanlılar bu vahşiliği, her zaman tanrıçanın Phryg kökenine bağlamışlardır. Ancak MÖ 6. yüzyıl Yunan yazılı kaynaklarında, Amorgoslu Simonides ve Ephesoslu Hipponaks tanrıçadan ‘Kybebe’ adı ile söz ederler. Bu durumda Lydia etkisi anlaşılırken, Lampsakoslu Kharon ise tanrıçaya ‘Trakyalı Bendis’ şeklinde seslenir. Bu veri kültün Trakya üzerinden girdiğine dair bir kaynak olarak da yorumlanmaktadır⁶¹. Ancak Phryg etkisinin hepsinden güçlü oluşunu tanrıçaya ‘Meter’ şeklinde seslenmeleri ile anlıyoruz. Meter, tanrıçanın Phrygia’daki kült adı olan ‘Matar (Ana)’ unvanından türetilmiştir. Aynı zamanda Yunan edebiyatında da tanrıça için ‘Kybele’ adının kullanıldığını görüyoruz⁶². Bu ad ise ‘dağın, dağa ait’ anlamına gelen ‘Kubileya’ kelimesinden türetilmiştir. Yazıtlarda ise tanrıçaya kült adı yani ‘Meter’ olarak seslenilmiştir. İki adı da eşit gören Yunanlıların genellikle tanrıçaya ‘Tanrıların Anası’ şeklinde seslendiği bilinmektedir⁶³. MÖ 5. yüzyıla ait kaynaklardan Hipponaks’a ait bir parçada tanrıçaya ‘Kybelis’ diye seslenilmiştir. Aynı zamanda bu parçada tanrıçanın Rhea ile bir tutulduğu da anlaşılmaktadır. Pindaros ise tanrıçaya, ‘Tanrıça Kybele Ana’ diye seslenmiştir. Bu ilerleyişten zaman içerisinde tanrıçanın kabul edildiği hatta bir Yunan tanrıçası olarak görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. MÖ 5. yüzyıl sonlarında ise, daha sonraki yüzyıllar boyunca da en çok kullanılan ismi olan Kybele, tanrıçanın asıl adı olmaya başlamıştır⁶⁴. Tanrıça, Kybele adının yanı sıra yazılı kaynaklarda, Meter Megale (Büyük Ana), Meter Antropon (İnsanların Anası), Meter Theon (Tanrıların Anası) ya da Magna Mater deum İdea (İdalı Tanrıların Büyük Anası) adları ile de anılmıştır⁶⁵. Tanrıça, Hellenleştirilse de Phryg kökeni asla tam olarak terk edilmez. O’na Meter Kubileya (Dağların anası) diye seslenmeleri de tanrıçanın yurdunu hatırlattığı düşüncesi ile kullanılmış olabilir⁶⁶.

Kybele her ne kadar tek bir tanrısal varlık olarak görülse de Yunanlılar onu benimsemek için kendi tanrıçaları ile özdeşleştirmiştir. Tanrıçanın aşk, doğurganlık, verimlilik ve bereket gibi birçok özelliği Yunan tanrıçaları ile bir tutulmaya

⁶¹ Çapar, 1979, s. 188.

⁶² Roller, ss. 144-149.

⁶³ Özkan, s. 667.

⁶⁴ Roller, s. 149.

⁶⁵ Albayrak, s. 162.

⁶⁶ Roller, s. 150.

çalışılmıştır. Yunan kaynaklarında da gördüğümüz üzere tanrıçaya tanrıların anası diye seslenerek onu Rhea ile özdeşleştirmişlerdir. Bereket özelliği Demeter ile aşk özelliği ise Demeter'in kızı Persophone ve Aphrodite ile özdeşleştirilmiştir⁶⁷. Tanrıça'nın aynı zamanda 'Potnia Theron'⁶⁸ yani hayvanlar hakimi unvanı ile Artemis, doğanın vahşi gücüne sahip olması sebebiyle de Hekate ile bir tutulduğu olmuştur⁶⁹.

Kültle bağlantılı arkeolojik verilere bakacak olursak, kültürün erken evresinde üretilen eserlerde Phryg etkisini görmek mümkündür. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen ve Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinde üretilen eserlerde Phryg etkisi göze çarpar. Özellikle bu etki adak kabartmalarındaki Kybele tasvirlerinde görülür. Çoğunlukla Miletos, Smyrna, Kyme vb. kentlerden ele geçen küçük boyutlu Yunan adak kabartmaları bu etki ile üretilmiştir. Ele geçen Kybele tasvirleri, 'naiskos' denilen bir mimari çerçeve içerisinde kabartma şeklindedir. Kybele bu naiskoslar içerisinde her zaman cepheden, ayakta, yanında aslanları ve Phryg etkili kıyafetler ile tasvir edilmiştir. Özellikle naiskosların üçgen çatılı olmasında, tanrıçanın Phrygia'daki kaya anıtlarının imgelendiği ve kabartmaların bu durumu çağrıştırmaları için bu çerçevede üretildikleri düşünülmektedir⁷⁰.

MÖ 6. yüzyıl başına tarihlendirilen, Miletos buluntusu olan bir adak kabartmasının Meter'e ait olduğu, ayakta duruşundan ve naiskos içerisinde yer alması ile anlaşılmıştır (**Şekil 3**)⁷¹. Miletos verdiği buluntular bakımından önemlidir, çünkü Kybele'yi Phryg örneklerinde olduğu gibi ayakta ve naiskos içerisinde tasvir ederek naiskoslu tanrıça betimlemelerinin başını çeker⁷². Erken evre naiskoslu tanrıça tasvirlerinde Kybele'nin elini göğüs hizasında tuttuğu ve elinde kuş ya da nar tuttuğu görülmektedir. MÖ 6. yüzyıl ortalarında Kybele ayakta değil de oturarak tasvir edilmeye başlanır, bu tasvir tanrıçanın Hellenleşme sürecinin başlangıcıdır. Kyme'den ele geçen naiskos buna iyi bir örnektir. Tanrıça, naiskos içerisinde oturur vaziyette uzun elbiseli ve kafasında başlığıyla ellerini dizlerine koymuş olarak kucağında aslanı ile gösterilmiştir (**Şekil 4**). Daha sonraları bu tasvir grubu aslanlı tanrıça olarak anılmış, Smyrna, Samos ve Ephesos'ta buna dair örnekler ele

⁶⁷ Roller, s. 201.

⁶⁸ Roller, s. 162.

⁶⁹ Albayrak, ss. 167-175.

⁷⁰ Özkan, s. 665.

⁷¹ Roller, s. 151.

⁷² Sami Patacı, **Hellenistik Dönemde Bat Anadolu'da Kybele Tapınımı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 19.

geçirilmiştir. Kybele bu tasviri ve yanında aslanı ile standart bir görünüm kazanmaya başlamıştır⁷³. Aslanlar, tanrıçanın gücünü, vahşi doğaya ve hayvanlara hükmettiğinin kanıtıdır. İkonografisi zamanla gelişse de aslanlar Kybele'nin ayrılmaz eşlikçileri olmuştur⁷⁴. MÖ 6. yüzyıl sonlarında ise Kybele'nin atribülerine tympanon'un (tef)⁷⁵ eklendiği görülmektedir. Kökeni antik Yakın Doğu olan bu müzik aleti ve genellikle tanrıçanın sol elinde yer almaktadır⁷⁶. Tanrıçanın sağ elinde ise bereketi simgeleyen phiale⁷⁷ bulunmaktadır. Tanrıçanın ritüellerinde kullanılan bir objedir⁷⁸. MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde tanrıça tamamıyla Hellenleştirilmiş bir görünüme sahiptir. Tanrıçanın genel tasviri; tahtta oturur durumda, khiton ve khimation giymiş başında polos'u ile sol elinde tympanon, sağ elinde phiale tutarken dizinde ya da ayak dibinde aslan figürü yer alır şekilde tasvir edilir⁷⁹. Hellenistik Dönemde bu imajının daha estetik ve güçlü tasvirlerle devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle tanrıçanın Hellenistik Dönem tasvirlerinde grup halinde kullanılan atribüler dikkat çekicidir. Genel olarak Tympanon-phiale-aslan üçlüsünün yanı sıra tympanon-aslan ya da tympanon-phiale atribü grupları kullanılmıştır⁸⁰. Tanrıça'nın Klasik Dönemde oluşturulmaya başlanan bu Hellen imajının Hellenistik Dönemde belli bir standarda ulaştığı ve daha sonraki yüzyıllar boyunca da değişmeden kaldığı görülmektedir.

Sonuç olarak Yunan dünyasına sonradan kabul edilen ve buradaki konumunu güçlendiren Tanrıçanın zamanla Yunanlılar tarafından Hellenleştirildiği görülmektedir⁸¹. Tanrıçanın Hellenlerin verdiği bir isme ve imaja kavuşturulması ve birçok Yunan tanrıçası ile özdeşleştirilmesi O'nun toplum tarafından kabulünün kolaylaştırılması için atılmış adımlar olmalıdır. En sonunda Doğu ve Batı kültürlerinin sentezlenmesiyle ortak özellikler taşıyan bir kült ortaya çıkmış ve her iki coğrafyanın özelliklerini taşıyan bir tanrıça oluşturulmuştur⁸².

⁷³ Roller, ss. 157-159.

⁷⁴ Polat, 2013, s. 19.

⁷⁵ Tekçam, s. 327.

⁷⁶ Roller, ss. 164-165.

⁷⁷ Tekçam, s. 174.

⁷⁸ Polat, 2013, ss. 19-20.

⁷⁹ Roller, ss. 173-179.

⁸⁰ Roller, s. 173.

⁸¹ Albayrak, s. 167.

⁸² Hakan Gündüz, **Kibele'den Meryem Ana'ya Efes'e Ana Tanrıça Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020, s. 49.

1.1.3. Roma'da Magna Mater Kültü

Tanrıça'nın Roma'da kabul görüşü, Hellen toplumuna kabul edilişi gibi etkileşimler sonucu inanç sistemlerine dahil edilmesi şeklinde olmamıştır. Roma toplumu tabii ki tanrıçadan haberdardı ancak onu kabullenmeleri zamanla kendiliğinden olmamıştır. Roma, tanrıçayı isteyerek MÖ 204 yılında kente getirmiş, O'nun yüceliğini ve kültü kabul edip tapınım göstermişlerdir⁸³. Bu yüzden Roma'daki Kybele yani Magna Mater kültünü incelerken anlatılacak olan ilk olay kültün getirilişi olacaktır. Kültün Roma'ya getirilişini aktaran çok sayıda yazılı kaynak bulunmaktadır. Olayı anlatan en eski kaynaklar Cicero ve Diodoros'a, en detaylı anlatım ise Livius ve Ovidius'a aittir⁸⁴. Magna Mater olarak anılmasının yanı sıra tanrıçaya yazılı kaynaklarda Cybele adı ile de seslenildiği bilinmektedir⁸⁵.

Roma dini, içerisinde devlet tanrıları, eski Yunan tanrıları -on iki Yunan tanrısı Roma adları ile varlığını sürdürmüştür- ve yerel Etrüsk tanrıları olmak üzere geniş bir pantheona sahipti. Doğu ile ticari ve kültürel ilişki içerisinde olan Roma, bu bölgelerin tanrılarını tanımış ve kendi unsurları ile birleştirerek pantheonlarına katmıştır⁸⁶. Kybele'yi, önceden sisteme giren tanrılardan ayıran özelliği, Roma'ya girişinden itibaren resmi bir din olarak kabul edilen ilk yabancı kült oluşudur⁸⁷. Kybele kültü, MÖ 6. yüzyıl'da Yunan koloni kentleri tarafından bölgede bilinen bir inançtı⁸⁸. Ancak Roma dininde ve devletinde resmi olarak tanınması II. Kartaca Savaşından sonra olmuştur⁸⁹. Roma'daki Kybele kültünü, Yunan Kybele kültüründen ayıran en büyük farklardan biri de, Yunanlar kültün karanlığından ve vahşiliğinden hoşlanmazken, Romalılar kültün gizem kültü olmasını ve vahşiliğini kabul edip coşkulu bir şekilde tapınım göstermişlerdir.

Peki tanrıçanın Roma'ya getirilişine nasıl karar verildi ve nasıl gerçekleşti? Tanrıçanın Roma'ya gelişi çok önemli bir olay olduğu için uzun yıllar birçok yazar

⁸³ Roller, s. 306.

⁸⁴ Roller, s. 307.

⁸⁵ Çomak, s. 31.

⁸⁶ Özkan, s. 670.

⁸⁷ İlyas Tekin, **Eski Anadolu'da Sikke Tipleri Işığında Ana Tanrıça Mater İkonografisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur, 2021, s. 26.

⁸⁸ Çapar, 1978, s. 171.

⁸⁹ Aras Taşdemir, **Kybele Kültü'nün Geçmişten Günümüze Çağdaş Sanata Yansıması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2016, s. 40.

tarafından anlatılmış, ancak bazı detayların farklılığı göze çapar duruma gelmiştir⁹⁰. Ancak genel geçer tek bir hikaye vardır⁹¹. Roma, II. Kartaca savaşı sonrasında her alanda (devlet-din-ticaret) sıkıntılı bir dönem yaşamaktadır. Savaş son bulmuş değildir, sıkıntılı günler devam edecektir. Roma'nın önde gelen kişileri de, halkın Roma yönetimine tekrardan güvenlerini sağlamak, sıkıntılı günlere çare bulmak ve savaşı zaferle sonlandırmak için Sibylla bilicilerine danışır ve onların kutsal kitabı olan '*Sibyllini Libri*' yi incelerler. Aynı zamanda devam eden savaşın komutanı olan Hannibal bu sırada (MÖ 218-203) Roma kıyılarını istila etmektedir. Kitapta okudukları bir kehanet dolayısıyla Romalılar kutsal bir güç arayışına girerler⁹².

“Yabancı ırktan bir düşman, savaşı İtalya toprağına kaydıracağı zaman Roma'ya getirmekle, onu bu topraklardan sürülebilir⁹³.”

Sibylla'nın, Ana Tanrıça Roma'ya getirilirse yabancı düşman yenilir cevabından sonra Romalılar tanrıçayı aramaya başlarlar. MÖ 205 yılında yaşanan göksel olayların dine bağlanması ve savaş korkusunun artmasıyla arayış hızlanır⁹⁴. Aktarılanlara göre bilici tanrıçanın nerede aranması gerektiğini söylemiştir, ama bazı kaynaklarda bu bilgi değişkendir. Çoğu yazar anlatımında tanrıçanın Phrygia'daki kutsal alanı Pessinus'un adını verirken, Varro '*De Lingua Latina*' adlı eserinde kültün Pergamon kentinden geldiğini, Ovidius ise Troia kenti yakınlarındaki İda dağına var oluş yeri olarak gösterir⁹⁵. Kültün Roma'ya taşınırken Pergamon Kralı I. Attalos'un desteğini göz ardı etmek mümkün değildir. Roma ile iyi ilişkiler içerisinde olan Pergamon kralı I. Attalos onların isteği üzerine Phrygia ile iletişim kurmuş ve sayesinde Tanrıçanın kutsal taşı Pessinus'tan Roma taşınmıştır⁹⁶. Romalı yazar Arnobius taş hakkında detaylı bilgi verir⁹⁷. Taşın tek elle tutulabilecek kadar küçük olduğunu belirtir ve Magna Mater'in Palatinus tepesindeki tapınağında yer alan kült heykelinin yüzü olarak kullanıldığını aktarır. Kutsal taşın, taşınması için Romalılar, alınabilecek en iyi önemleri almışlardır. Taş, beş kişiden oluşan bir senatör heyeti ve beş savaş gemisi ile Pessinus'a alınmaya gidilmiştir. Gerçekleşen

⁹⁰ Çapar, 1979, s. 169.

⁹¹ Polat, 2013, s. 22.

⁹² Albayrak, ss. 175-177.

⁹³ Albayrak, s. 176.

⁹⁴ Roller, s. 307.

⁹⁵ Roller, s. 314.

⁹⁶ Çomak, ss. 33-36.

⁹⁷ Roller, s. 308.

transfer sonrası yanlarına aldıkları Phrygialı bir rahip heyeti ile deniz yolu kullanılarak MÖ 4 Nisan 204 yılında Roma'ya getirmişlerdir⁹⁸.

Sibylla, tanrıçanın nasıl karşılanması gerektiğini de aktarmıştır. Romalılar kentin en önemli adamını yani Vir Optimus'u seçmelilerdi. Publius Cornelius Scipio Nasica, Vir Optimus olarak seçildi. Kendisine kentin en seçkin ve iffetli kadınlarından oluşan bir grup eşlik edecekti. Bu grup içinden ismi bilinen tek kişi Claudia Quinta'dır. Bazı aktarımlarda olgun bir kadın bazılarında ise Vesta bakiresi olarak gösterilmiştir⁹⁹. Tanrıçayı taşıyan geminin Ostia limanına vardığı haberi yayıldığında halk coşku ile tanrıçayı karşılamaya gider. Vir Optimus, taşı gemiden indirerek Romalı kadınlara devreder ve onlarda taşı Palatinus tepesindeki Zafer tapınağına yerleştirirler¹⁰⁰. Gerçekleşen törenin hemen ardından tanrıça için şölenler ve oyunlar düzenlenerek görkemli bir kutlama yapılmıştır. Tanrıça için Palatinus tepesinde yapılmaya başlanan tapınak, MÖ 191 yılında tamamlanmış ve tanrıça burada nihai yerini almıştır¹⁰¹.

Olayın bu süreçte gerçekleştiğini kabul eden ve aktaran çok sayıda yazılı kaynak olmasına karşın bu şekilde gerçekleşmediğini aktaran çok sayıda yazar da bulunmaktadır. Yazılı kaynaklar incelendiğinde bu görüş dikkate alınmalıdır. MÖ 204 yılının siyasi incelemesi yapıldığında aslında Romalıların Phrygler ile iletişime geçmesinin hatta Pessinus'a gidip taşı almalarının mümkün olmayacağı anlaşılır. Çünkü bölge o dönem Galatların egemenliğindeydi. Pessinus ise Pergamon krallarının desteği ile varlığını sürdüren bir tapınak devletiydi. O yüzden çoğu anlatımda kültün Pergamon'dan Roma'ya taşındığı aktarılmaktadır¹⁰². Kültün İda dağından Roma'ya taşındığını aktaran yazarlarda bulunmaktadır. Bunun en büyük sebebi ise Aeneas destanına güçlü bir köken arayışı içinde olmalarıdır. Aeneas'a yol gösterenin Magna Mater olduğunu savunmuşlar ve hatta Aeneas'ın soyundan geldiklerini söyleyerek Magna Mater üzerinde hak sahibi olduklarını bu yüzden Roma'ya getirildiğini anlatan yazarlarda bulunmaktadır¹⁰³. Yazarlar tarafından kültün Pessinus'tan geldiğinin aktarılmasının en önemli sebebi tanrıçaya ait bilinen en önemli ve en ünlü kutsal alan olmasından kaynaklanmıştır¹⁰⁴.

⁹⁸ Özkan, s. 671.

⁹⁹ Roller, ss. 308-310.

¹⁰⁰ Çomak, s.100.

¹⁰¹ Albayrak, s. 182.

¹⁰² Roller, ss. 312-317.

¹⁰³ Çomak, s. 99.

¹⁰⁴ Roller, s. 313.

Tanrıçanın Roma'ya gelmesinden sonra yaşanan refah ve kazanılan zafer ile halkın gözünde kurtarıcı ve koruyucu kimliği ile var olmuştur¹⁰⁵. MÖ 191 yılında tanrıça adına inşa edilen tapınak, klasik Roma tapınağı modeline yani podyum üzerinde cella ve pronaos bölümlerinde Korinth düzenine sahiptir¹⁰⁶. Tanrıçanın tapınağa taşınmasından sonra *Ludi Megalenses* adlı tapınağın tanrıçaya adanmasının kutlandığı bir bayram kutlanmıştır¹⁰⁷. Kısa bir süre sonra Via Sacra'da tanrıça için yuvarlak planlı bir tapınak inşa edilmiştir. Tapınak geçirdiği yangın sonra MÖ 111 yılında yenilenmiş, kutsal alan genişletilerek daha gösterişli bir tapınak inşa edilmiştir¹⁰⁸. Bu durumda Magna Mater'in kültürünün Roma'daki önemini göstermektedir¹⁰⁹.

Ana Tanrıça her ne kadar istenerek Anadolu'dan getirilse de Romalılar onu halka kabul ettirmek amacıyla yerel bereket tanrıları olan Bona Dea ile özdeşleştirmişler ve O'nu vatanlarına geri dönen tanrıçaları olarak yorumlamışlardır¹¹⁰. Tanrıça Roma'ya gelmesiyle birlikte bereket, verimlilik, doğum, aşk gibi temsiliyetlerinin yanına Romalılar ona 'Kentin Koruyucusu Tanrıça' niteliğini yüklemişlerdir¹¹¹. Yunanistan'da ikonografik olarak büyük bir değişim geçiren tanrıça bu niteliğiyle birlikte bir kez daha değişime uğrar. Artık 'Magna Mater' yani 'Büyük Ana' olarak görülen tanrıça genellikle büyük bir tahtta otururken, şatafatlı giysileri, başında polos'u ve yanında iki heybetli aslanı ile tasvir edilmeye başlanır¹¹². Magna Mater'e atfedilen tapınakların, onun tanınması ve kutsallığının görülmesi için yapılan büyük boyutlu heykelleri şehrin en önemli konumlarında yer almaktaydı¹¹³. Bir dönem tanrıça ve tapınağı sikke üzerinde kullanılmıştır¹¹⁴. Buradan kültürün çok önemli bir devlet dini olarak görüldüğünü anlıyoruz. Tanrıça adına Roma'da çok sayıda tören kutlanmıştır¹¹⁵.

Tanrıça, Yunanistan ve Roma'da geçirdiği değişimlerle Anadolu'da da varlığını sürdürmüştür. Kültürünün gelişimi incelendiğinde Phrygia'dan sonra Roma'da görkemli bir şekilde var olduğu ve büyük ölçüde tapınım gördüğü

¹⁰⁵ Albayrak, s. 176.

¹⁰⁶ Albayrak, s. 182.

¹⁰⁷ Özkan, s. 671.

¹⁰⁸ Roller, s. 319.

¹⁰⁹ Albayrak, ss. 182-183.

¹¹⁰ Özkan, s. 672.

¹¹¹ Çomak, s. 31.

¹¹² Çapar, 1979, ss. 175- 177.

¹¹³ Roller, s. 317.

¹¹⁴ Tekin, s. 26.

¹¹⁵ Albayrak, s. 198.

anlaşılmaktadır. Kültün son durağı olan Roma'da Hristiyanlığın yayılması ile de diğer önemli kültürler gibi Magna Mater'de önemini kaybetmiştir.

1.2. Tanrıça'nın İkonografisi

Tanrıçanın görünümü Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemleri içerisinde yer aldığı uygarlıkların etkisiyle değişiklik gösterir. Her uygarlık onu kendilerine özgü kıyafet ve objeler ile tasvir ederek, kendilerinden bir parça bulmaya ve kendilerinin tanrıçası olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Tanrıçanın ikonografik incelemesine, ilk ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen Phryg Uygarlığından başlanmalıdır¹¹⁶. İkonografiye Phryg Döneminden başlamamız bu dönem yeni bir tanrıça görünümünün ortaya çıktığı anlamına gelmez, Phryg Dönemi tanrıça tasvirleri Geç Hitit tanrıçası olan Kubaba ile son derece benzerlik taşır. Ancak tanrıçaların taşıdıkları atribüleri birbirlerinden son derece farklıdır ve bu da ikisinin bambaşka kişiler olduğunun kanıtıdır¹¹⁷. Demir Çağına tekabül eden bu uygarlıkta tanrıça, kaya cepheleri, anıt ve adak buluntularında kabartma¹¹⁸ betimleriyle karşımıza çıkar. Phrygia'da dinsel bölge olarak kabul edilen Halys ve Sangarios'da dahil olmak üzere civar çevrede ana tanrıçaya adanmış kaya kabartmaları, açık hava tapınakları bulunmaktadır¹¹⁹. Tanrıça bu bölge içerisinde bulunan tapınakların kaya cephelerinde bir niş içerisinde yer almaktadır. Bu kutsal alanlar, tanrıçanın dinlenme ve asıl evinin olduğu kabul edilen dağ tepelerinde bulunmaktadır¹²⁰. Kybele kabartmasının görüldüğü kaya cephelerinde ortak tek bir görünüm vardır, tanrıça kutsal alanın ön cephesinde ve ortasında, tepesi üçgen çatılı, çevresi geometrik desenlerle süslü bir niş içerisinde yer alır¹²¹. Phrygia'daki kabartmaların hepsinde tanrıça bir kapı eşiğinde durur gibi betimlenmiştir¹²². Genel Phryg görünümünde tanrıça; ayakta ve cepheden betimlenirken üzerinde ayaklarına kadar uzanan kemerli bir elbise bulunur onun üzerinde ise başındaki başlığından başlayan, sırtı ve kollarını

¹¹⁶ Demirdağ, s. 7.

¹¹⁷ Roller, ss. 67-74.

¹¹⁸ Tekçam, s. 189.

¹¹⁹ Nevra Bozok, **Anatanrıça Kybele'nin Frig Dönemi İkonografisi ve Özgün Baskiresimlerdeki Yorumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1989, s. 30.

¹²⁰ Güngör, s. 66.

¹²¹ Bozok, ss. 30-32.

¹²² Roller, s. 80.

kapsayarak ayak hizasına kadar inen bir örtü bulunmaktadır¹²³. Örtünün kullanım biçimine göre tanrıçanın Batı ile Orta ve Doğu Phrygia'da farklı bir ikonografiye sahip olduğunu anlıyoruz. Orta ve Doğu Phrygia'da örtü elbisenin ön kısmında kemer ile tutturulurken, Batı tasvirlerinde örtü serbest bırakılmıştır¹²⁴. Tanrıça aynı zamanda üzerinde boncuk dizileri, şeritler ve rozet motiflerinin olduğu görsel bir başlık takar. Başlık erken örneklerde ters konik formda yani üst kısmı alt kısmından geniş ve köşeliyken zaman içerisinde silindirik bir form alır. Ayrıca başlık, nişin üst çerçevesine degecek büyüklükte yapılırdı¹²⁵. Kolları ise göğüs hizasında elinde kült objeleri tutar vaziyettedir. Tanrıça fiziksel olarak bu betimlemeye sahip iken ellerinde tuttuğu kült objelerinin değişiklik gösterdiği ve ne oldukları, neyi temsil ettikleri önemlidir. Phryg Dönemi Kybele tasvirlerinde aslanların yanı sıra kuş, ibrik, çanak, nar, ayna ve kupa objelerinin kullanıldığı görülür (**Şekil 5**).

Phryglerin kutsal bölgesi dediğimiz Halys ve Sangarios arasındaki bölgede ele geçen beş Kybele tasvirinin dördünde tanrıça sol elinde kuş tutmaktadır. Erken Phryg tasvirlerinde sıkça kullanılan bu hayvan eğri gagalı ve büyük pençelidir. Kullanılan bu kuş tipi tektir ve başka bir tiplene kullanılmamıştır. Kuşun atmaca ya da şahin olabileceği düşünülür. Çünkü bu kuşlar doğadaki özgür güçler olmasına karşın Geç Hitit tanrıçası olan Kubaba'nın ad sembollerinden biridir ve etkileşimle tanrıça Kybele'nin atribüsü olarak kullanılmaya başlanılmış olabilir¹²⁶. Kuş figürü tapınak cephelerinde kullanılmış ve Boğazköy'de bulunan bir kült alanından 10 cm. boyutunda terrakottadan bir eser ele geçmiştir. Atmaca kuşu Roma Döneminde de Kybele'nin kuşu olarak bilinmiştir¹²⁷. Kullanılan kuş figürü ile tanrıçanın yaşam ve ölümü denetleme gücüne sahip olduğu da gösterilmek istenmiştir¹²⁸.

İbrik/çanak figürlerinin kullanım amacında ise -ki bu daha sonra phiale'ye dönüşecek- tanrıçanın kurban isteğinin unutulmaması amaçlanmıştır. Kurbanlara tanrısal güçlerini yenileyebileceği mesajı verilmeye çalışılmıştır. MÖ 8.-6. yüzyıllar arasında Doğu'da bu amaçla ibrik kullanılırken, MÖ 5. yüzyıldan itibaren Yunan betimlerinde Phiale/Patera kullanılmaya başlanır. Kullanılan bu figürler, kült sunusu,

¹²³ Roller, s. 72.

¹²⁴ Polat, 2013, s. 13.

¹²⁵ Polat, 2013, ss. 12-13.

¹²⁶ Vardar, s. 42.

¹²⁷ Bozok, ss. 59-60.

¹²⁸ Polat, 2013, s. 13.

ritüelleri sırasından kullanılan objelerdir. Gordion, Etlik ve Ayaş'tan tanrıçanın ibrik tutarken betimlediği tasvirler bulunmaktadır¹²⁹.

Nar, çokluğu ile bereketin ve verimliliğin sembolü olarak görülmüştür. Ancak Phryg tanrıçasında bu atribü yalnızca Orta Phrygia'da kullanılmıştır. Kullanımının kısıtlı olmasından dolayı tanrıçanın elinde tuttuğu yorumlanamayan nesnelere nar olduğunun söylenmesi zorlaşmıştır¹³⁰. Nar az olarak Kybele tasvirlerinde gözüke de Kubaba tasvirlerinde ayna ile birlikte kullanımına rastlarız¹³¹.

Aslan figürü ise Aslan Kaya Anıtı (**Şekil 6**) dışında erken Phryg Dönemi Kybele tasvirlerinde görülmez, çünkü mezar ile ilişkilendirilmiştir. Aslan atribüsünün Hellenleştirilen Kybele tasvirlerinde eksiksiz bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Kısacası aslanlar tanrıçanın ikonografisinin daha sonra olmazsa olmazı konumuna gelecektir¹³².

Bazı betimlemelerde tanrıçaya erkek hizmetkarların ve müzisyenlerin eşlik ettiği görülür. Bu sahnelerin tanrıça adına yapılan ayinleri temsil ettiği düşünülmektedir.

MÖ 6. yüzyılda Kybele'nin Batı Anadolu'daki Yunan kentleri tarafından tanınmaya başlamasıyla ikonografide Yunan etkisi görülmeye başlanır. İkonografinin gelişimini en çok ele geçen adak kabartmaları üzerindeki tasvirlerden takip etmek mümkündür. Erken dönemlerde Phryg etkisi görülse de Yunanlıların oluşturmaya başladığı değişimi görmek de mümkündür. Adak steli üzerinde bir naiskos içerisinde yer alan Kybele, proporsiyon ve görünüm açısından Phryg tasvirlerine benzemektedir (**Bkz. Şekil 3-4**). Aynı zamanda tanrıçanın tahtta oturduğu tasvirleri de yapılmaya başlanır¹³³. MÖ 6. yüzyılda iki stilin de kullanıldığı görülür¹³⁴. Miletos'tan ele geçen iki kabartma bu duruma örnektir. Naiskos içerisinde ayakta duran tanrıça tasviri pozisyon açısından Phryg etkisi taşısa da görünüm olarak Hellen bir Tanrıçadır. Tanrıça burada İon genç kız heykellerinde görülen khiton ve hymation kıyafetleri ile tasvir edilmiştir¹³⁵. İkonografik açıdan bir diğer önemli buluntu ise Kyme kentinden ele geçmiş olan adak kabartmasıdır. MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen bu kabartmadaki duruş farklılığı dikkat çeker. Kabartmada tanrıça

¹²⁹ Bozok, ss. 60-61.

¹³⁰ Polat, 2013, s. 13.

¹³¹ Güler Ateş, "Kybele İkonografisinde Tympanon", **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı:1, 2018, s. 293.

¹³² Polat, 2013, s. 14.

¹³³ Polat, 2013, s. 14.

¹³⁴ Patacı, s. 19.

¹³⁵ Polat, 2013, ss. 17-18.

tahta otururken tasvir edilmiştir ve kucağında bir aslan yer alır¹³⁶. Böylece aslan figürü Kybele tasvirlerine bir daha çıkmamak üzere girmiş bulunmaktadır. Bu betimlemenin tasvir edildiği eserler Lydia ve Batı Anadolu'daki Yunanlılar tarafından üretilmiş olsa da Phrygia'daki Aslanlı Kaya kabartmasının devam niteliğindedir¹³⁷. Bir önemli görüşe göre, aslan figürünün tanrıçanın atribüleri arasına girmesinde Lydia etkisinin büyüktür. Çünkü aslan figürü, Lydia kraliyet ailesinin simgesidir. Bu dönemde gerçekleşen Phryg-Lydia-Yunan etkileşimi ile aslan atribüsünün kökeni olarak Phryg gösterilse de yoğun olarak kullanıma başlanması Lydia ile gerçekleşmiş, Yunan ile de yerini sağlamlaştırarak kullanımına devam edilmiştir¹³⁸. Aslan figürünün Hellen tasvirlerinde tanrıça ile yoğun bir şekilde bir araya getirilmesinin bir başka sebebi ise onu tanrıça Artemis ile özdeşleştirme çabasıdır. Nitekim Kybele gibi tanrıça Artemis te hayvanların hakimi niteliğine sahipti. Aslan figürü Kybele'nin ayrılmaz eşlikçileridir, aynı zamanda onun doğanın hakimi olduğuna işaret eder. Birçok görünümle tanrıçanın yanında yer alırlar. Tanrıça ayakta iken aslanlar da, tanrıçanın eteğinin dibinde ayakta; oturur tasvirlerinde aslanlar yine ayak dibinde ayakta ya da uzanır vaziyette ya da kucağında oturur şekilde yer alırlar. Özellikle tanrıçanın sanki evcil bir kediymiş gibi aslanı kucağında tutması başlı başına bir güç göstergesidir. Hatta bazı buluntularda Kybele'yi bir aslanın sırtına oturmuş vaziyette görmek te mümkündür (**Şekil 7**).

MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru Kybele'nin ikonografisinde iki yeni atribü görülmeye başlanır: Tympanon (tef) ve phiale. Phiale yeni bir atribü değildir, ancak Tanrıçanın ikonografisinde yoğun kullanımına ve atribü grupları içerisine dahil edilmesi Hellen etkisi ile başlar. Tympanon'un Yakın Doğu kökenli bir çalgı aleti olduğu ve özellikle dini ritüellerdeki orgiastik müziğin çalınmasında kullanıldığı bilinmektedir. İlginç bir şekilde tanrıça Kybele'nin Hellen öncesi dönemde Anadolu'da hiçbir şekilde Tympanon ile birlikte tasvir edilmemiş olmasıdır¹³⁹. Tympanonu Tanrıçanın imajına Hellenlerin eklediği ve daha sonra bu imajın bir parçası olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Tympanon, kasnağa gerili deriden oluşan düz bir yüzeye sahip ritim tutmak amacı ile yapılmış bir çalgı aletidir¹⁴⁰. Bu müzik aleti dini ritüellerde kullanılmıştır. Kubaba kültüründe tympanon'un

¹³⁶ Patacı, s. 20.

¹³⁷ Polat, 2013, s. 17.

¹³⁸ Roller, s. 138.

¹³⁹ Polat, 2013, s. 19.

¹⁴⁰ Ateş, 2018, s. 296.

kullanıldığını bilmekteyiz. Phrygia’da tympanon yerine aulos ve kithara çalgı aletleri kullanılıyordu¹⁴¹. Tympanon tasvirlerde tanrıçanın sol elinde omzuna dayalı bir şekilde gösterilmiştir. Bazı tasvirlerde sağ eli tympanon’a vurur şekilde gösterilirken bazılarında ise phiale yer alır¹⁴². Oturan tanrıçayı sol elinde tympanon taşırken gösteren en eski örnek Thasos’ta bulunmuş bir adak kabartmasıdır. Kabartmada tanrıça tahtta oturur vaziyette kucağında aslan, sol elinde tympanon sağ elinde phiale ile tasvir edilmiştir. Bu örnek MÖ 5. yüzyıl ve sonrasında kullanılan ve standart hale gelen bir görünümdür (**Şekil 8**)¹⁴³.

MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde Kybele kıyafet, poz ve atribüleri açısından tamamıyla Hellenleştirilmiş bir görüntüye sahip olmuştur. MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında Atinalı sanatçı Agorakritos, tanrıçanın Atina Agorasında bulunan Metroon’u için bir kült heykeli yapar. Kült heykelinde tanrıça bir niş içerisinde tahtta otururken kucağında aslanı, ellerinde tympanon ve phiale ile tasvir edilir. Agorakritos’un tasarladığı bu betim, daha sonraki yüzyıllar boyunca büyük-küçük boyutlardaki betimlerinde tekrarlanacaktır¹⁴⁴.

Hellen dünyasında tanrıçanın ikonografisindeki bir diğer önemli nokta ise o zamana kadar genellikle yalnız tasvir edilen tanrıçanın eşlikçilerle tasvir edilmeye başlanmasıdır. Bazı tanrı-tanrıça, kadın-erkek veya kült görevlileri ile betimlenmiştir (**Şekil 9**). MÖ 5. yüzyıla ait bazı tasvirlerde tanrıçaya, tanrı Hermes’in eşlik ettiği görülür. Bu durum Kybele kültürünün Hellen dünyasında bir gizem dini olarak görüldüğünün bir kanıtıdır, çünkü tanrı Hermes’in gizem ayinlerine gidenlere yol gösterici niteliği vardır. Tanrıçanın yanında görülen bir diğer eşlikçi ise elinde meşale taşıyan figürdür. Bu figürün bazen kızını arayan Demeter, bazen de doğanın vahşi gücüne sahip bir diğer tanrıça olan Hekate olduğu düşünülmektedir. Meşale figürü ise gece ayinlerinde kullanılmasıyla tanrıça tasvirlerinde yerini almaya başlar. Tanrıçanın oğlu, hizmetlisi ve sevgilisi olarak bilinen Attis’te daha çok Hellenistik Dönemden itibaren görülmeye başlanan bir eşlikçisidir¹⁴⁵.

Roma Dönemine gelindiğinde birkaç ekleme dışında tanrıçanın ikonografisinde büyük bir değişiklik görülmez. Roma toplumu tarafından istenerek bu topraklara getirilen Kybele burada Magna Mater yani Büyük Ana unvanını alır bu

¹⁴¹ Ateş, 2018, s. 297.

¹⁴² Polat, 2013, ss. 19-20.

¹⁴³ Roller, ss. 164-165.

¹⁴⁴ Roller, ss. 173-174.

¹⁴⁵ Polat, 2013, ss. 20-21.

bile tasvirlerinin ne kadar gösterişli yapılacağına kanıtı niteliğindedir (**Şekil 10**). II. Kartaca savaşları sırasında Roma'ya getirilen tanrıçaya, savaş kazanıldığı için 'kentin koruyucusu tanrıça' niteliği kazandırılmıştır¹⁴⁶. Hellenleştirilmiş görünümü devam eden Kybele'nin bu nitelikle birlikte başındaki polosunun değişim geçirdiği gözlenir. Silindir formdaki başlığı, sur/kale biçimli bir taca dönüşür¹⁴⁷. Ayrıca genel Hellen betiminin yanı sıra bazı örneklerde aslanların çektiği bir savaş arabası içinde tahtta otururken gösterilmiştir (**Şekil 11**)¹⁴⁸. Hellenistik Dönemde Pergamon'da ortaya çıkmış bir görünüm olan tanrıçanın aslan sırtında oturarak tasviri, Roma Döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir. Yanında yer alan Attis'de Roma Döneminde önemli bir yere sahiptir. Çok sayıda farklı tasvirde Attis heykelciği ele geçmiştir (**Şekil 12**). Attis standart kıyafetleri olan sivri uçlu bir başlık, uzun kollu bir tunik ve bol pantolon ile ayakta, bir kaya ya da at sırtında otururken, hareket halinde onu temsil eden pan kavali ve çoban değneği atribüleri ile tasvir edilmiştir¹⁴⁹. Attis'in, Kybele'nin yanında değer kazanmasıyla tanrıça ikonografisinde kozalak önemli bir simge haline gelir (**Şekil 13**). Bu simge ile Attis'in kendini bir çam ağacı altında hadım edişi arasında bağlantı kurulmaktadır¹⁵⁰.

Roma Döneminde bir diğer ama nadir olarak görülen yenilik ise tanrıçanın festival ya da şölen gibi kalabalık sahneler içerisinde tasvir edilmeye başlanmasıdır (**Şekil 14**). Bu yeniliğin en bilinen örneği ise Palatinus tepesindeki Magna Mater tapınağında yer alan tasvirde, tanrıça başındaki şehir suru şeklindeki tacı ile tahtta oturur vaziyette yanında aslanları ve Attis'in bulunduğu bir şölen sahnesi içerisinde betimlenmiş olmasıdır. Bu sahne içerisinde bazı erkek figürlerinin tanrıçanın ayinlerinde kullanılan kymbalon, tympanon, aulos gibi müzik aletlerini çaldığı görülür¹⁵¹.

1.3. Kült Törenleri

Toprağa bağlı yaşayan, tarım toplumlarındaki kült törenlerinin daha çok toprağın bereketi üzerine kurgulandığı görülmektedir. Tanrıça Kybele de bir bereket

¹⁴⁶ Çapar, 1979, s. 176.

¹⁴⁷ Polat, 2013, s. 27.

¹⁴⁸ Rüştü Karaca, "Ana Tanrıça Kybele", **Informadika**, 15.09.2017, <http://informadik.blogspot.com/2017/09/ana-tanrica-kybele.html>, (11.02.2022).

¹⁴⁹ Roller, s. 322.

¹⁵⁰ Çomak, s. 125.

¹⁵¹ Polat, 2013, s. 28.

tanrıçası olduğu için en erken zamanlarda da onuruna düzenlenen bu şekilde törenler olduğunu varsayabiliriz. Tarihi çağlarda ise kült törenlerinin nasıl gerçekleştiğini ele geçen arkeolojik ve epigrafik veriler sayesinde öğrenmekteyiz. Ancak yazılı belgelerin eksik olduğu durumlarda kült alanları, kabartmalar, adak eşyaları ve anlatılan mitoslar kült uygulamalarını anlamamıza olanak sağlamaktadırlar¹⁵².

Kybele kültürünün asıl ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen Phrygia’da, Ana Tanrıça Matar adına yapılan kült törenlerini dinsel yazıtlar ve arkeolojik buluntular sayesinde incelemekte, Romalı yazarların anlatımları sayesinde de nasıl gerçekleştiğini bilmekteyiz. Bu yüzden detaylı olarak Kybele ve Attis mythosu üzerinden gerçekleştirilen ritüellerin varlığı bilinmektedir¹⁵³. Phrygler, her ilkbaharda doğanın canlanmasıyla tanrıçanın sevdiğine kavuştuğunu ve bu yüzden yeryüzüne bereket sağladığına, kış vaktinin gelmesiyle de tanrıçanın sevdiğinden ayrı düştüğüne ve bu yüzden üzümlük verimin kaybolduğuna inanmışlardır¹⁵⁴.

Genellikle Kybele’nin evi olarak bilinen kayalık ve ormanlık alanlar - özellikle çam ağaçları ile çevrili olanlar-, mağara içleri, kaya kutsal alanlarındaki nişler, Ana Tanrıça Matar adına yapılan tören ve ritüellerin gerçekleştiği tipik açık hava kutsal alanlarıdır. Bu kutsal alanlar aynı zamanda tanrıçaya adakta bulunma yerleriydi¹⁵⁵.

Tanrıça için yapılan kült törenlerinde hazırlanan hediyeler ve sunumlar, kurban töreni, ziyafet ve festivaller kültürün geleneğine göre belirlenmiş günlerde ve kutsal alanlarda belli bir sıra ile yapılmaktaydı¹⁵⁶. Ancak ilk olarak, tapınan kişi tanrıçanın huzuruna temiz çıkmalıydı. Hellen dünyasında ‘*Katharsis*’ olarak adlandırılan bu uygulamada kişi fiziksel temizliğinin yanı sıra mental açıdan da temizlenip tanrıçanın huzuruna sadece inancıyla çıkmalıdır. Böylece tanrıçanın yanından ayrılan kişi, manevi huzura kavuşmuş ve arınmış olur¹⁵⁷. Phryg Uygarlığı, kendisinden önceki Hitit Uygarlığından dini açısından da oldukça etkilenmiştir. Su, Hititlerde en önemli kutsal elementlerden biridir. Tanrıları için yaptıkları çoğu kutsal

¹⁵² Refik Duru, ‘‘Tarihöncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören’’, **Anadolu Araştırmaları**, Sayı:10, 2012, s. 169.

¹⁵³ Suzan Akkuş Mutlu, ‘‘Pessinusta Tanrıça Kybele İçin Düzenlenen Kült Törenleri’’, **Geçmişten Günümüze Sivrihisar**, (Ed. Zafer Koylu, Haşim Şahin), Der Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 8.

¹⁵⁴ Albayrak, ss. 32-33.

¹⁵⁵ Gündüz, ss. 55-57.

¹⁵⁶ Sevgiser Akat, **Ana Tanrıça Larmene Kültü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 138.

¹⁵⁷ Hüseyin Yıldırım, ‘‘Yunan Toplumunun İnanç Bağlamındaki Arınma Ritüelleri’’, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)**, Sayı:11, 2020, ss. 53-55.

alan su kaynaklarında yer almaktadır. Bu önemi Phryglere de aktarmışlardır. Su kutsal görülmüş, Kybele tören ve ritüellerinde önemli bir yenilenme ve arınma aracı olarak kullanılmıştır¹⁵⁸. Dolayısıyla kült alanının önünde gelen tapınanların temizliği için, ‘*Perirrhanterion*’ (Şekil 15) adlı ayaklı bir kase içerisinde bulunan su, ziyaretçilerin üzerine serpiştirilirdi¹⁵⁹.

Ana tanrıça ve kült törenlerinin Phryg kökenli olduğunu kabul eden ve tanrıçayı değiştirmeye çalışmayan Roma Uygarlığı, onun kült törenlerini de birebir uygulamıştır¹⁶⁰. Bu nedenle Romalı yazarlar sayesinde hem Roma’daki hem de erken dönemlerde Phrygia’daki törenler hakkında detaylı bilgiye sahip olmaktadır.

Phrygler her yıl mart ayına girildiğinde Kybele-Attis mitosunu anmak ve kutsamak için, tanrıça onuruna on iki gün süren törenler düzenlerdi. 15-27 Mart tarihleri arasında süren bu törenler, içerisinde ‘*Attideia*’ adlı Attis için yas tutulan bir ritüeli de kapsamaktaydı¹⁶¹.

15 Mart’ta başlayan ve ‘*Conna İnatrat*’ (Saz-Kamış) olarak adlandırılan törenin ilk gününde, Attis’in bebekken Gallus nehri sazlıklarında terk edilmesi ve çobanların -ya da Ana tanrıça’nın- onu bulup kurtarması olayı canlandırılırdı. Kybele tapınaklarına ‘*Kannophoros*’ adlı saz-kamış taşıyıcıları, kutsal aletleri taşır ve canlandırma gerçekleştirirdi. Yani bugün Attis’in kurtuluşu kutlanırdı. 16 Mart’ta, tanrıçanın sevdiğinden ayrılmasının acısına ortak olmak için tapınanlar dokuz gün süren bir oruç töreni başlatırdı. Bu süreçte şarap, ekmek, hurma, nar, tavuk, balık ve domuz gibi hayvanlar tüketilmezdi. Aynı zamanda bazı tapınanların cinsel oruç tuttuğu da bilinmektedir. Daha sonra ‘*Arbor İnatrat*’ yani Ağaç Günü adlı törende, Attis’in kendini hadım etmesi kutsanırdı. Attis bir çam ağacı kenarında erkekliğinden vazgeçtiği için, ‘*Dendrophori*’ olarak adlandırılan ağaç taşıyıcıları, Attis’i temsil eden bir çam ağacı gövdesini beyaz yün bantlarla sarar ve menekşelerle donatırdı. Tören alayıyla gezdirilen gövde en son tapınağa götürülür ve tapınağa bırakılırdı. Geri kalan günlerde cenaze hazırlıkları yapılır, kurban törenleri ve ritüeller yapılarak tüm gün yas tutulurdu¹⁶².

¹⁵⁸ Akat, s. 139.

¹⁵⁹ Hüseyin Cevizoğlu, ‘‘İonia’da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pyelos’’, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı; EUERTEGES, (Ed. İnci Delemen, Sedef Çokay-Kepçe, Aşkım Özdizbay, Özgür Turak), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2008, ss. 284-285.

¹⁶⁰ Albayrak, s. 34.

¹⁶¹ Aygün Ekin Meriç, **Metropolis İonia III; Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 71.

¹⁶² Gündüz, ss. 58-61.

Kybele törenlerinde varlığı bilinen ve üst düzey unvanlara sahip kült görevlileri vardır. ‘Mystes’ unvanı ile bilinen ve bütün gizem dinlerinde var olan bu görevliler, diğer kültürlerde olduğu gibi Kybele kültürüne özel olarak seçilen kişilerdir. Antik kaynaklardan bilinenlere göre Meter ayinleri yalnızca Mtystes’lerin katılımı ile gerçekleşen gizem ayinleridir. ‘Gallos’ adı ile bilinen kült görevlileri de, tanrıça için hadım olmuş rahiplerdir. Bu rahiplerin dış görünüşü ve tavırları kadınsıdır, saçları uzun, kadın kıyafeti giyer ve dans ederler¹⁶³. Gallos/Gallus kelimesi horoz anlamı taşıdığı için rahiplerin sembolleri de horoz şeklindedir¹⁶⁴. Özellikle Gallos’ların tören ve ritüeller sırasında yaptıkları aşırılığa kaçan hareketler Yunan ve Roma dünyası tarafından önceleri garipsenmiş, yazarlar tarafından da bu davranışlar aşağılanmış, barbarca görülmüş ve kültürün doğu kökenine ait olduğu belirtilmiştir. ‘Metragyrtes’ adıyla bilinen gezgin rahipler ise bölge bölge, kent kent gezerek tanrıçanın kültürünü topluma tanıtmayı amaçlamışlardır. Toplumun her kesiminden cinsiyet fark etmeksizin tanrıçaya hizmet ettiklerinden bu görevliler hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. ‘Korybant’ olarak adlandırılan grup ise törenler sırasında esrik halde dans edip müzik yapan, genç oğlanlardan oluşan bir gruptur. Bu grup tören dönemi esnasında tapınakta ve sokaklarda müzik yaparak törenin varlığından herkesi haberdar ederdi¹⁶⁵.

Kült tören ve ritüellerindeki en temel öğelerden biri de müziktir. Tanrıça törenlerinde tympanon (tef)¹⁶⁶, kymbalon (zil)¹⁶⁷, krotalon (Çalpara)¹⁶⁸, aulos (çiftekaval)¹⁶⁹, Phryg flütü, hayvan kemik ve uzuvlarının (Boynuz-kafatası vb.) sıkça kullanılan müzik aletleridir. ‘Enthusiasmos’ niteliğindeki bu müzik ve dansın yoğun bir coşku içinde gerçekleştiği, bu esrime ayinlerinde mysteslerin kendilerinden geçtikleri, çılgın ve vahşi hareketler içeren dini bir dans olduğu anlaşılmaktadır. Bu dansın ve müziğin etkisine giren bazı erkek müritler cinsel organlarını keserek hadım olur ve külte kabul edilirdi¹⁷⁰.

Yunanistan’da gerçekleşen Kybele kült törenleri hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ele geçen bilgileri de MÖ 5. ve 4. yüzyıla ait yazılı kaynaklar yoluyla öğrenmekteyiz. Bu kaynaklardan Yunan toplumunun Kybele kültürünü doğu

¹⁶³ Inge Claerhout ve John Devreker, **Pessinus**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 171.

¹⁶⁴ Özkan, s. 663.

¹⁶⁵ Roller, ss. 153, 173, 214.

¹⁶⁶ Tekçam, s. 237.

¹⁶⁷ Tekçam, s. 125.

¹⁶⁸ Tekçam, s. 123.

¹⁶⁹ Tekçam, s. 28.

¹⁷⁰ Meriç, 2013, s. 69.

kökenli bir gizem kültü olarak kabul ettiğini ve bazı uygulamalarını yadırgadıklarını görüyoruz. Bir diğer önemli bilgi ise, Phryg, Yunan ve Roma toplumlarında Kybele kült tören ve ritüellerinin ortak yönlerinden birinin de, bu törenlerin halka açık gerçekleşmediği, külte katılan mysteslerin kendi arasında yaptığının bilinmesidir¹⁷¹. Tanrıçanın, Arkaik Dönemde girdiği Yunan pantheonunda, her ne kadar yadırgansa da uzun dönemler tapınım gördüğünü Atina Agorasında Meter adına inşa edilmiş tapınağın MÖ 2. yüzyılda yenilenmesinden anlamaktayız. Ele geçen yazılı kaynaklardan Yunanistan'da tanrıça Meter onuruna, 'Galaksia' adlı Atina bayramının düzenlendiğini bilmekteyiz. Bu tören adını festival sırasında tüketilen süt ve arpa karışımı olan lapadan almıştır¹⁷². Bu törenin, Attis'in ölümü ardından tutulan yası temsil ettiği düşünülmektedir. Çünkü tören esnasında ve sonrasında lapa yenilerek bir perhiz ya da oruç tutularak tanrıçanın çektiği üzüntüye ortak olmak istenirdi¹⁷³.

Hellenistik Döneme ait ele geçen idari bir yazıt, kült törenlerinin ne şekilde gerçekleştiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Törenlerin rahibeler tarafından yönetildiğine ve Kybele adına seçilmiş belirli günlerde kurban törenlerinin yapıldığına değinilmiştir¹⁷⁴.

Hellenistik Dönemde tanrıça adına, 'Strosis' (Döşeme) ve 'Agermos' (Toplama) adlı iki adet tören gerçekleştirilmekteydi. Strosis törenlerinde bir kült rahibesi, Kybele ve Attis için onların oturacağı tahtı süslemek, hazırlamak ile uğraşır. Ayrıca tören sırasında tanrıça için sıvı adak taşıyan kadın kült hizmetkarların ve ziyaretçilere gümüş süsler takması da görevleri arasındadır. Agermos törenleri ise Kybele'nin gezgin rahipleri olarak bilinen Metragyrtai'ların halktan tanrıça adına hediye toplaması ve bunları tapınağa getirmesini içerir¹⁷⁵.

Yazılı kaynakların yanı sıra tanrıçaya sunulan adaklardan yola çıkarak da ritüeller hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Pire'de bulunmuş MÖ 4. yüzyıla ait olan bir adak kabartması (**Bkz. Şekil 9**) bu konuya dair iyi bir örnektir. Kabartmada tahtta oturan tanrıça ile ayakta biri kadın biri erkek iki görevli yer alır. Tanrıça tahtında,

¹⁷¹ Roller, s.177.

¹⁷² Roller, s. 255.

¹⁷³ Albayrak, s. 197.

¹⁷⁴ Albayrak, s. 197.

¹⁷⁵ Mutlu, s. 12.

tympanon, phiale ve aslanı ile betimlenirken, kadın görevli elinde meşale, erkek görevli ise elinde yonca ağzılı bir sürahi taşımaktadır¹⁷⁶.

Aynı zamanda Yunanistan'da tanrıçanın sevgilisi Attis için de iki adet 'Attideia' töreninin gerçekleştiği bilinmektedir. Bu törenlerden biri evlilik -belki tanrıça ile kavuşması için yapılan bir tören- diğeri ise Attis heykelinin yatırıldığı bir cenaze sedirinin döşenmesini içeren törendir. Cenaze sedirinin döşendiği tören ile Strosis töreninin bağlantı içerisinde olduğu düşünülmektedir¹⁷⁷.

Kybele kültürünün Anadolu'dan Roma'ya götürülüşü MÖ 204 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Roma'da süregelen II. Kartaca savaşları sırasında giriş yaptığı için tanrıçaya ait bir alan ayarlanamamış, O'nu zafer tapınağında ağırlamışlardır. Tanrıça ancak kente gelişinden on üç yıl sonra MÖ 191 yılında Palatinus tepesinde bir tapınağa sahip olmuştur. Tanrıça, Anadolu'dan Roma'ya getirilirken onunla birlikte büyük bir rahip heyeti de Roma'ya gelmiştir. Rahipler tanrıçanın kültürünün doğru bir şekilde öğretilmesi ve yayılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Kökenini reddetmedikleri tanrıçanın Phrygia'da uygulanan kültür törenleri Roma'da da gerçekleştirilmiştir¹⁷⁸.

Örneğin Phrygia'da yapılan on iki günlük tören Roma'da da uygulanmıştır. Bunun haricinde Romalılar tanrıçanın kente geldiği gün olan 4 Nisan 'Megalensia' bayramı ilan edilmiştir.

Roma'da yapılan Mart törenleri iki tema kapsamında gerçekleşiyordu. Bu temalar, Attis'in ölümü ve dirilip tanrıçasına kavuşmasını içeren törenlerdi. Roma'da 15-28 Mart tarihleri arasında gerçekleşen Mart törenleri toplam yedi günde gerçekleşirdi.

15 Mart *Canna İnatrat (Cannophori)* töreninde Attis'in bebekken Gallus nehri kıyısındaki sazlıklara terk edilişi ve Magna Mater tarafından bulunduğu mitosunun canlandırılması için kannaphoros'lar (saz-kamış taşıyıcılar), Almo nehri kıyısındaki saz ve kamışları ya da bir çam ağacını, tanrıçanın Palatinus tepesindeki Magna Mater tapınağına taşırlardı. Tören sırasında kültürün başrahibi olan Archigallus'un bir boğayı kurban ettiği de bilinmektedir. Törene bir hafta sonra (22 Mart) devam edilirdi¹⁷⁹.

22 Mart *Arbor İnatrat (Dendrophori)* töreninde, Dendrophoros'lar bir çam ağaç keserler, kesilen ağacın köklerinin sulaması içinde tanrıçaya bir koç kurban

¹⁷⁶ Roller, s. 161, 179.

¹⁷⁷ Albayrak, s. 198.

¹⁷⁸ Çapar, 1979, s. 178.

¹⁷⁹ Özkan, s. 675.

ederlerdi. Kesilen ağacın gövdesi Attis'i temsil eder o yüzden ağaç gövdesi sanki bir cesetmiş gibi beyaz kumaşlarla sarılır ve üzerine de mitosta Attis'in kanından yeşeren menekşeler gibi menekşe çiçeklerinden oluşan bir çelenk asarlardı. Hazırlanan ağaç gövdesi Magna Mater tapınağına götürülürdü. Ağacın kesilmesi, çelenk, seçilen ağaç türü Attis'in ölümsüzleştirilmesi için özel olarak seçilen ve kullanılan objelerdir. Kesilen ağacın köklerine dökülen koç kanı ile Attis'in dökülen kanı kutsanmak ve anılmak istenmiştir¹⁸⁰.

23 Mart'ta Attis'in yası tutulmaya başlanırdı. Tanrıçanın rahipleri Magna Mater tapınağının çevresinde ellerinde tef (tympanon) ile tur atarlardı¹⁸¹.

24 Mart *Sanguem (Galli)* töreni, kan günüdür. Yas ve üzüntünün duygularının yoğun olarak yaşandığı olayları içerir. '*Dies Sanguinis*' adlı ile de bilinir. Bu günde Attis'in kendisini bir çam ağacı altında hadım etmesi canlandırılırdı. Bir çam ağacı çevresinde toplanan başrahip, rahipler ve külte yeni katılacak olanlar, müzik eşliğinde çılgınca dans etmeye başlarlar. Törenin ilerleyen zamanlarında başrahip ya da yüksek mertebedeki bir rahip kollarını keserek akan kanını tanrıçaya sunardı. Alt seviyedeki rahipler ise bu olayı takiben kendilerini yaralar ve akan kanlarını tanrıçanın tapınağına, sunağına ve Attis heykelciklerine serpererek kutsarlardı. Törenin sonunda ise külte yeni katılacaklar erkeklik organlarını keserek, külte kabul edilirdi. Sonrasında bu uygulamayı gerçekleştirmiş olan tapınıcılara rahipler tarafından kült tapınıcısı olduklarına dair bir dövme yapılırdı. Kesilen cinsel organlar ise bir rahip tarafından toplanır ve tapınak içerisinde yer alan yeraltı odasına götürülerek orada toprağa gömülürdü. Bu oldukça vahşi bir uygulama olsa da tapınım gösterenler için hem kültü giriş için uyulması gereken bir kural hem de bereketin toprağa geri dönüşü için yapılan bir uygulamaydı. Diğer tapınım gösterenler veya kadınlar, yas gününden törenin son gününe kadar süren bir oruç tutarlardı. Çünkü tanrıçanın sevdiğini kaybettikten sonra oruç tuttuğuna ve oruç tutarak günahlarından arınacaklarına inanıyorlardı¹⁸².

25 Mart *Hilaria* adlı tören gününde, Attis'in yeniden dirildiğine ve böylece ilkbaharın ve bereketin tekrardan yeryüzüne geldiğine inanılır. Şölenler, eğlenceler ve büyük bir ziyafet ortamı kurularak kutsal dirilme/geri dönme olayı kutlanırdı. Bu tören aynı zamanda tüm Roma halkı tarafından neşe ve sevinç içerisinde kutlanan

¹⁸⁰ Çapar, 1979, s. 180.

¹⁸¹ Albayrak, s. 201.

¹⁸² Albayrak, ss. 202-203.

önemli bir Roma festivalidir. Kült tapınıcıları, İmparator, Magna Mater heykeli ve kültün din görevlilerinden oluşan bir alay sokaklarda müzik eşliğinde dolaşırdı tören son derece sevinç coşkusuyla yaşanır, görsel güzellikler ön plana çıkartılırdı. Alay en son bir nehre ulaşarak burada heykelin yıkanması ile son bulurdu¹⁸³.

26 Mart *Requietio* gününde, sakin bir hava ortama hakimdir. Magna Mater tapınağında dinlenir. Rahipleri de ona eşlik eder. Herhangi bir eylem ya da kutlama yapılmazdı¹⁸⁴.

27 Mart *Lavatio* törenin de, Kybele heykeli Almo nehrine götürülerek yıkanır. Rahipler tarafından tapınaktan çıkarılan Magna Mater gümüş heykeli dört tekerlekli bir araba ile Palatinus tepesine götürülür. İlk önce çiçek yağmuruna tutulan tanrıça buradan bir alay ile birlikte Almo nehrine götürülür, kutsal kült eşyaları ile yıkanır. Dönüş yolunda ise kutlamalar ve eksilmeyen müzik tanrıçaya eşlik eder. Bu öyle bir gündür ki baharın gelmesi ile tanrıçanın etrafa mutluluk ve bereket saçtığını gören kült tapınıcıları tüm yaralarını unuttur ve şifalı bir iyileşme sürecine girdiklerine inanırlardı¹⁸⁵.

28 Mart *Initium Caiani*, uzun süren törenlerin son günüdür, çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. *Requietio* günü gibi bir dinlenme günü olduğu düşünülür¹⁸⁶.

Mart törenleri olarak adlandırılan bu tören sürecinin ardından kısa bir süre sonra Roma'da her yıl Kybele'nin geliş tarihi olan 4 Nisan ve tapınağının yapıldığı gün olan 10 Nisan tarihleri arasında, tanrıça onuruna bir hafta süren 'Megalensia' adlı bir tören düzenlenirdi. Megalensia bayramı Roma'da tanrıça onuruna düzenlenen ikinci bahar kutlamalarıdır. Bayramda Magna Mater'in Roma'ya gelişi kutlanır ve törende tanrıçaya 'Meter Megala' (Büyük Ana) adı verilirdi¹⁸⁷.

Roma'ya geldiği gün yaşanan coşku, tanrıçanın tapınağının bitişinde de yaşanmıştır. Özellikle tanrıçanın kente gelmesinden sonra II. Kartaca savaşının kazanılmasıyla tanrıça halkın gözünde büyük bir kutsallığa erişmiştir. Bu yüzden 4-10 Nisan tarihleri arasında tanrıça onuruna Megalensia adlı bayramı ilan etmişlerdir.

¹⁸³ Gündüz, s. 59.

¹⁸⁴ Özkan, s. 675.

¹⁸⁵ Çapar, 1979, s. 181.

¹⁸⁶ Albayrak, s. 206.

¹⁸⁷ Meltem Çağlayan Takımcı, **Antik Çağ'da Bayramlar ve Festivaller (Yunan-Roma)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016, ss. 83-84.

Anadolu kökenli olan tanrıça için bu bayram doğu etkilerinin olmadığı Romalılara özgün, onların geleneklerine uygun biçimde düzenlenirdi¹⁸⁸.

4 Nisan günü tanrıçanın rahiplerinden ve Korybantların müziği eşliğinde bir alay, çevresinde aslan figürlerinin yer aldığı kült heykelini tapınaktan çıkartarak, Almo nehrine ulaşan sokaklarda büyük bir coşku ile gezdirirdi. Bu sırada gallus'lar halktan bereket için para toplarlardı. Almo nehrine varıldığında kült heykeli yıkanırđı. Her yıl düzenlenen bu bayramda özellikle tanrıçanın Roma'ya ilk geldiği günkü gibi coşkulu ve ihtişamlı olunmasına dikkat edilmiştir¹⁸⁹.

Bayram gününün yaşandığı güzel bir şölen, İtalya'nın Pompei kentinde Via del'Abbondanze'deki bir duvar freskinde işlenmiştir (**Şekil 16**). Freskte, atribüleri ile tasvir edilmiş bir Magna Mater kült heykeli insanların çektiği tekerlekli bir araba içerisinde taht üzerinde yer alır. Çevresinde kült görevlileri -gallus, korybant ve dansçılar-, karşısında ise Attis'in tapınak içerisine yerleştirilmiş bir resmi yer alır. Freskte işlenen bu topluluk, tören alayı ve ilerleyişini öğrenmemiz ve anlamamız açısından oldukça iyi bir örnektir. Aynı zamanda görsel içerisinde Attis'in yer almasıyla, tanrıça ile birlikte Roma dininde kendine yer bulduğunu anlıyoruz¹⁹⁰.

10 Nisan gününde ise tanrıçaya ait bir tapınak inşa edildiğinden duyulan sevincin kutlanması için şölenler ve oyunlar düzenlenmiştir. Bu gün, sanki tanrıçanın yeniden doğuşu olarak görülmüştür. Çünkü Anadolu'dan Roma'ya gelen kült doğu etkilerini bırakıp Romalı bir yapıya bürünmüş ve böylece tanrıçanın da yeniden doğduğuna inanılmıştır¹⁹¹.

Romalı yazarların anlatımları sayesinde kutlamaların nasıl geçtiğini neler yapıldığını anlama şansımız da oluyor. Varro, 'Eumenedis' adlı eserinde Megalensia bayramlarından söz eder. Bayramda tanrıçanın rahiplerinin son derece dikkat çeken kıyafetler giyip aksesuarlar taktığını, bütün gün tapınak içerisinde şarkı söylediklerini aktarmıştır. Anlatılarında başrahibin mor renkli bir kıyafet giydiğine ve başındaki tacına özellikle değinmiş olması dikkat çekicidir. Bayramın, kült heykelinin taşınmasından, Magna Mater ve Attis mitosunun canlandırıldığı tiyatro oyunlarından, tanrıçaya sunulan kurbanların kesilmesinden, daha sonra tapınıcılar

¹⁸⁸ Roller, s. 301.

¹⁸⁹ Çomak, s. 114.

¹⁹⁰ Albayrak, s. 209.

¹⁹¹ Özkan, s. 666.

için verilen bir ziyafet ve en sonra tiyatrodan gelen tacın tapınak içerisinde yer alan kült heykeline takılması ile son bulduğundan bahseder¹⁹².

Bu tiyatro oyunlarından bir sahne yine Pompei’de Casa di Pinario bulunan bir duvar resmi üzerinde işlenmiştir (**Şekil 17**). Sahnede Attis’i canlandıran sanatçı üzgün bir ruh halinde, çam ağacına yaslanmış, bir elinde sopa -burada çoban kişiliğinin gösterildiği düşünülmekte- bir elinde de ucu kıvrık bıçak tutmaktadır. Görselde mitosta yaşanan Attis’in bir çam ağacı altında kendi hadım etmesi işlenmiştir. Yanında ise çıplak kanatlı bir çocuk -eros- ve Sangarios -su perisi- gösterilmiştir. Bu yan karakterler hem Attis’in doğum hikayesine hem de tanrıçaya olan aşkına işaret göndermektedir¹⁹³.

Megalensia bayramının ilk ve son günleri hariç diğer günler tapınak önünde gerçekleştirilen tiyatro oyunlarından oluşur. ‘Ludi Scaenici’ adlı tiyatro takvimi içerisinde tanrıça için gerçekleştirilen oyunlar ‘*Ludi Megalenses*’ adı ile bilinmektedir. Oyunlar 6 gün sürer. Araştırmacılar, oyunların Yunanca ad taşımaya rağmen Yunanistan’da gerçekleşmediğini belirtir. Tiyatro gösterileri ilk kez MÖ 194 yılında tapınak önünde oynanmaya başlanmıştır¹⁹⁴. Sırasıyla ‘Pseudelos, Andria, Hecyria, Heautontimoroumenos ve Eunuchus’ adlı tiyatro oyunları sahnelenir¹⁹⁵.

Tiyatro oyunlarının son bulmasıyla 10 Nisan günü Circus’ta atlı araba yarışlarının düzenlenmesiyle bayram son buluyordu¹⁹⁶. Aynı zamanda Megalensia bayramı adını, tanrıçanın Yunan ve Roma dünyasındaki unvanı olan ‘Megale’ yani büyük anlamındaki kelimenin türetilmesiyle almıştır¹⁹⁷. Roma dünyasında tanrıçayı onurlandırmak, onun adına kurbanlar kesmek her önde gelen ailenin sorumluluklarından biriydi. Aileler kültü sağladıkları destek ile hem toplumdaki itibarlarını arttırıyorlar hem de devlet dini olan Magna Mater kültüne yakınlıkları sebebiyle devlet/İmparator ile yakın ilişki içerisinde kalabiliyorlardı. Bu sebeple bayram kentin önde gelen ailelerinin, aristokratların ve İmparatorun cömert destekleri ile gerçekleştiriliyordu¹⁹⁸.

¹⁹² Roller, s. 308.

¹⁹³ Albayrak, s. 211.

¹⁹⁴ Çomak, ss. 112-113.

¹⁹⁵ Albayrak, s. 212.

¹⁹⁶ Gündüz, s. 61.

¹⁹⁷ Roller, s. 324.

¹⁹⁸ Albayrak, s. 213.

Roma'da Mart ve Megalensia törenleri sırasında tanrıça adına düzenlenen 'Taurobolium' ve 'Criobolium' adlı kurban törenleri de gerçekleşmekteydi¹⁹⁹. Bu törenlerde boğa ya da koç kurban edilirdi. Eğer altarda boğa kurban ediliyorsa bu tanrıça Kybele için, koç kurban ediliyorsa Attis için düzenlenmiş bir tören olduğunu anlıyoruz²⁰⁰. Bu törenlerin Roma'ya nasıl geldiği ve ne biçimde uygulandığını anlamamız için kültürün kökenine yani Phryglerdeki uygulanış biçimlerine bakılmalıdır. Yazılı belgelerin yetersizliğinden dolayı Phrygia'daki kurban törenleri hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak burada da tanrıça ve Attis adına, boğa ve koç kurbanlarının yapıldığını sadece Roma'daki gibi özel bir adı olmadığını ve ayrı bir gün ayrılmadığını Mart törenleri içerisinde kurban törenlerinin bir yapıldığı düşünülmektedir. Birçok Phryg kaya kutsal alanında altar ve altara yakın bir kuyu bulunmaktadır. Ele geçen mimari ve arkeolojik buluntular bu savı güçlendirmektedir²⁰¹.

Taurobolium ve Criobolium kurban törenlerinin Anadolu kökenli olmadığını, Roma gelenekleriyle ortaya çıkmış törenler olduklarını savunan çok sayıda araştırmacı bulunmaktadır. Ancak kültürün kökeni Anadolu olduğu için bu mantıklı bir düşünce olamaz kurban tanrıların onurlandırmak için gerçekleştirilen bir ritüeldir ve bu ritüelin Anadolu Matar/Kybele kültüründe gerçekleştirilmemiş olması imkansızdır²⁰². Bu yüzden törenlerin bir ada sahip olmadan gerçekleştirildiği Roma'da bir ada sahip olduğu ve daha görkemli düzenlendiğini düşünmek en mantıklı yol olacaktır. Roma'da Taurobolium töreninin kültürün ve kutsal siyah taşın Anadolu'dan gelmesiyle başladığı bilinir. Tören Roma'daki en erken varlığının MÖ 2. yüzyıla dayandığı bilinir²⁰³. Tören ile alakalı MS 105 yılına ait Pergamon'dan ele geçen bir yazıtın, tören ile ilgili en eski belge olduğu bildirilmiştir²⁰⁴. Hristiyan yazar Prudentius, Roma'da Taurobolium töreninin nasıl gerçekleştiğini aktarmıştır. Tören yerin altında derince açılan bir çukura başrahibin girmesi ile başlar, çukurun üstü ızgara şeklinde oluşturulmuş tel ya da ahşap bir parça ile kapatılır. Kurban edilecek olan boğa çiçek ve metal eşyalar ile süslenmiş olur. Diğer rahipler kurbanı bu ızgaranın üzerine gelecek şekilde yatırılırlar ve göğsünü kutsal bir bıçak ile

¹⁹⁹ Özkan, s. 676.

²⁰⁰ Çomak, s. 119.

²⁰¹ Mutlu, ss. 12-13.

²⁰² Edwin Oliver James, **The Cult of the Mother Goddess** (An Archaeological and Documentary Study), Thames and Hudson, London, 1959, s. 164.

²⁰³ Albayrak, s. 215.

²⁰⁴ Çapar, 1979, s. 181.

keserler. Boğadan dökülen kanlar ızgaradaki deliklerden rahibin üzerine akmaya başlar. Rahip baştan sona kana bulanıncaya dek tanrıçaya dua etmeye devam eder. Diğer rahipler boğayı götürürler ve başrahip çukurdan boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın armağanına sahip olduğunu düşünerek dışarıya çıkar (**Şekil 18**)²⁰⁵. Ritüel, yenilenme ve arınma sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Kybele veya Attis adına gerçekleştirilen Taurobolium töreninde, İmparator ve Roma toplumunun refahı temenni edilmiştir. Törenin MS 3. ve 4. yüzyıllarda daha geniş bir kitleye ulaştığı ve kişisel sebepler ile de gerçekleştiği bilinmektedir²⁰⁶.

Taurobolium töreninin detaylı bilinmesine karşın Criobolium töreni hakkında az bilgiye sahibiz. Criobolium töreninin varlığını ispatlayan en önemli belgeler altar yazıtlarıdır. Ele geçen az bilgilerle de olsa iki törenin aynı içeriğe sahip olduğu anlaşılmıştır. Törenler arasındaki tek fark kurban edilen hayvanın değişiklik göstermesidir. Criobolium'da Attis için koç kurban edilirdi²⁰⁷.

Kült rahiplerinin -özellikle bilinen Gallus'lar-, tanrıçanın bereket tanrıçası olması ve Attis'in doğa ve bitkiler ile ilişkili olmasından dolayı bitki kökleri ve tohumlarını -tahıl ürünleri- yemeleri yasaktır. Bu yüzden kesilen kurbanlar rahipler tarafından bölüşülür ve yenirdi²⁰⁸.

Törenler, Kybele'nin Roma'ya gelişinden, MS 394 yılında I. Theodosius'un emri ile yasaklanana kadar kutlanmaya devam etmiştir²⁰⁹.

²⁰⁵ Çomak, s. 120.

²⁰⁶ James, s. 164.

²⁰⁷ Albayrak, s. 219.

²⁰⁸ Albayrak, s. 220.

²⁰⁹ Çomak, s. 114.

İKİNCİ BÖLÜM

BATI ANADOLU'DAKİ ÖNEMLİ KYBELE KUTSAL ALANLARI

Tanrıçaya ait kutsal alanlar, kültüyle ilgili verilerin önemli bir kısmını kapsamaktadır. Kutsal alanlar arkeolojik buluntu vermesinden kaynaklı, konu ile ilgili sınırlı bilgilere sahip olduğumuz sırada devreye girer. Özellikle kült tören ve ritüelleri sırasında gerçekleşen uygulamaları yazılı kaynaklar yoluyla öğrenemiyorsak, kutsal alanlardan ele geçen kült objelerinin, adakların ve kabartmaların incelenmesiyle az bilinen birçok konu açıklığa kavuşur²¹⁰.

Kybele'nin çok çeşitli bir kutsal alan skalası olmasına rağmen başlangıçta çoğunlukla doğal, açık hava kutsal alanlarına sahip olduğuna görmekteyiz. Vahşi doğayı tanrıçanın evi olarak gören Phrygler, eski mağaraları tapınım alanı olarak kullanmışlar. Tanrıçanın tahtının yer almasını istedikleri yerlere de açık hava tapınakları, kaya kutsal alanları ve kabartmalarının yer alacağı anıtlar yapmışlardır²¹¹.

Kültün genişlemesi ve dağılımında önemli bir rol oynayan Batı Anadolu kıyılarındaki Yunan kentleri de tanrıçaya tapınım için başlarda Phryg etkisiyle doğa kutsal alanlarını tercih etmiş olsa da, daha sonraları kendi geleneklerine uygun olarak tanrıça adına tapınaklar inşa etmişlerdir. Gelişim gösteren bu süreç Anadolu'nun Batı kıyılarında yer alan Aiol ve İon kentlerinde açık ve detaylı bir şekilde izlenebilmektedir²¹².

En eski tapınım alanı olarak görülen mağaralardan başlamak gerekirse bu alanların yerleşim amacıyla kullanıldıktan sonra eski meskenler oldukları için kutsal alanlara dönüştürüldükleri bilinmektedir²¹³. Örneğin Antalya-Karain Mağarası, bu alan Paleolitik Dönemden Roma Dönemine kadar iskan görmüştür, aynı zamanda

²¹⁰ William Van Andringa, "Antik Kutsal Mekanların Arkeolojisi", (Çev. Arman Tekin), **Gorgon Dergisi**, 15.03.2020, <https://gorgondergisi.com/antik-kutsal-mekanlarin-arkeolojisi/>, (15.09.2022).

²¹¹ Roller, s. 124.

²¹² Gamze Polat, "Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:3, Sayı:19, 2019, ss.154-155.

²¹³ Pergamon kenti yakınlarında 'Ballık Mağarası' olarak adlandırılan kutsal alanda bu konuya iyi bir örnektir. Mağara ve çevresinde bilimsel çalışmalar devam etmektedir.

Klasik Dönemde de adak mağara olarak kullanılmıştır²¹⁴. Kutsal alanlara dönüştürülen mekanların yanı sıra kente yakınlığından dolayı ya da Kybele'yi vahşi doğanın hükümdarı olarak gördüklerinden, rahatsız edilmemesi için uzak yerlerin kutsal olarak tercih edildiği de bilinmektedir. Pergamon'un 10 km kuzeybatısındaki Pindaros dağında yer alan 'Kapıkaya'²¹⁵, kutsal alanı ve Metropolis'in 4.5 km. kuzeyinde yer alan 'Uyuzdere'²¹⁶ Mağarası, Kybele mağara kutsal alanlarına gösterilebilecek iyi örneklerdir²¹⁷.

Açık hava tapınakları, özellikle Yunanların, Lydia ve Phrygia ile etkileşimde oldukları dönem tanrıça için oluşturdukları kutsal alanlardır. Tanrıçanın kabartmasının niş içerisinde sergileneceği açık alanlar tapınım alanları olarak tercih edilmiştir. Özellikle Phokaia, Erythrai ve Ephesos gibi Yunan kentlerinde yer alan kaya sunak ve kaya anıtları iyi birer örnektir²¹⁸.

Kültün Kara Yunanistan'da görülmesi ile kült alanlarının gelişim gösterdiği gözlenir. Kybele için doğal alanlarda yapılan kutsal alanlar artık kent içlerinde yapılmaya başlanır. Atina agorasında inşa edilen Metroon, hem Yunanlılar tarafından külte gösterilen değeri hem de kutsal alanlardaki değişimi anlamamıza olanak sağlar. Anadolu'da ise Kyzikos, Pergamon, Smyrna, Erythrai ve Kolophon antik kentlerinde Kybele adına Metroon yapısı inşa edilmiştir²¹⁹.

Tanrıçaya ait doğa kutsal alanların Batı Anadolu'da Roma Döneminde de kullanılmaya devam edildiğini görmekteyiz. Ancak MÖ 5. yüzyıl başlarında Kybele büyük bir kitle tarafından tanınır halde olduğundan ve yine bu yüzyılda Atina'da adına bir tapınak inşa edildiğinden kültün, doğa kökenli yapısının bir şehir kültürüne dönüştüğü gözlemlenir. Batı Anadolu'da Kolophon, Pergamon ve Erythrai antik kentlerinde kültün kent yönetimi tarafından desteklendiği ve kentin tanrıça tarafından korunduğuna inanıldığı bildirilmektedir²²⁰. İnanışın, Klasik Dönemle birlikte kent içlerinde kendine daha çok yer bulması Hellenistik ve Roma dönemlerinde de artarak devam etmesi, Kybele'nin doğa kökenli bir tanrıça olmasına rağmen şehirli bir tanrıça olarak da görülmeye devam ettiğini göstermektedir.

²¹⁴ Karain

Mağarası',

[http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=1468&html=masterdetail.html&lay-out=web](http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=1468&html=masterdetail.html&lay-out=web), Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-TAY Projesi, (18.09.2022).

²¹⁵ Polat, 2019, s. 159.

²¹⁶ Meriç, 2013, s. 25.

²¹⁷ Örnek gösterilen kutsal alanlar, ait oldukları kentlerin kısmında detaylı olarak anlatılacaktır.

²¹⁸ Polat, 2019, s. 155.

²¹⁹ Polat, 2019, ss. 161-162.

²²⁰ Polat, 2019, s. 163.

2.1. Ephesos

Ephesos Antik kentindeki en önemli kült, Artemis Kültü olsa da Anadolu Ana tanrıçanın kentte köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Nitekim Ephesos Artemis'i olarak bilinen Tanrıça'nın Anadolu kökenli yerel bir Ana tanrıça olduğu çok açıktır. MÖ 6. yüzyılda İon kentlerinde varlığı tanınmaya ve tapınım alanı artmaya başlayan tanrıça Kybele, Ephesos kentinde de kendine yer bulmuştur. Kültün kentteki varlığı Lydia-Mermnad kral sülalesi ile ilişkilendirilir. Külte ilk başlarda, Artemision'un²²¹ temenosunda tapınım gösterilmiştir²²². Kentte tanrıçaya 'Ataların Anası', 'Dağ Ana' ve 'Phrygialı' olarak seslenilmekteydi. Kutsal alanların konumu, ele geçen birçok buluntu ve yazıtlar, tanrıçanın kentte Phrygialı bir tanrıça olarak tapınım gördüğünü ortaya koyar²²³.

Ephesos Meter Kaya kutsal alanı, Panayır Dağının kuzeydoğu yamacında yer almaktadır²²⁴. Kutsal alan dağın dik yamacında, üzerinde çok sayıda çeşitli boyutlarda niş oyuklarının olduğu büyük bir kaya kütesinden oluşur (**Şekil 19**). Ayrıca ana kayanın ön cephesinin düzenlenmiş kısmında adak sunağı olarak kullanılmış bir kaya parçası da bulunmaktadır²²⁵. Tanrıçanın Phryglı kimliği onun kutsal alanının oluşmasına da yansımıştır. Bilinir ki Phrygia'da tanrıçaya atfedilen kutsal alanlar dağlık bölgelere yapılırdı²²⁶. Her açık hava kutsal alanında olduğu gibi bu kutsal alanın çevresi de sunular ya da törenler için düzenlenmiştir.

Kutsal alandan çok sayıda adak kabartması ele geçmiştir. Alanın daha doğal bırakılmış kısmından ele geçen 14 adet rölyef²²⁷ ve yazıtlar kültün ilerleyişini anlatan buluntulardır. Genellikle tanrıça klasik görünümünde yani ayakta ya da tahtında elinde tympanon ve phiale ile birlikte, aslanları yanında oturur ya da ayaklarının dibinde yatar vaziyette tasvir edilmiştir²²⁸. Ele geçen yazıtlardan ise Hermon adında bir kişinin tanrıçaya "Meter Or(e)ia Phrygia Potroia" şeklinde seslenerek adak

²²¹ Erhat, ss. 60-61.

²²² Gündüz, s. 65.

²²³ Roller, s. 236.

²²⁴ Feriştah Soykal Alanyalı, "Wasser und Baum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ", **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan; Anadolu'da Doğdu**, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, s. 701.

²²⁵ Roller, s. 237.

²²⁶ Feriştah Soykal Alanyalı, "Ephesos'da Phrygialı Bir Tanrıça", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, 2001, s. 7.

²²⁷ Tekçam, "Relief", s. 189.

²²⁸ Hüseyin Üreten ve Gülseren Alkış Yazıcı, "Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 7, Sayı:1, 2020, s. 463.

sunduğu bilinir. Yazıtların birçoğunda da tanrıçaya ‘Meter Phrygia Potroia’ ve ‘Meter Phrygia’ şeklinde seslendirildiği bilinmektedir²²⁹.

Ephesos’ta ele geçen Kybele kabartmalarındaki tasvirler dikkat çekicidir (Şekil 20). Özellikle iki erkek figürün tanrıçaya eşlik ettiği kabartma çok kez yorumlanmıştır. Bu eşlikçilerin kentteki diğer kültlere de vurgu yaptığı düşünülür. Tanrıçanın sağındaki genç figürün Hermes²³⁰, yaşlı figürün ise Zeus olduğu söylenir²³¹. Meter kutsal alanına yakın bir mesafede Zeus Patroios’a adanmış bir alan ve kaya sunağı bulunmaktadır. Böylece kültürlerin etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir²³². Ancak özellikle Artemis ve Kybele kültürünün ilişkili olduğunu ortaya koyan önemli bir eser vardır. O da ‘Artemis Ephesia’ heykelidir. Bu eserle tanrıça Kybele’nin değişime uğrayarak Ephesos Artemis’ine dönüştüğü kabul edilir. Heykel çok sayıda bereket sembolleri ile donatılmıştır²³³.

Panayır Dağında bulunan Meter kutsal alanındaki nişli yapıların incelenmesiyle, alanın Geç Klasik ve Hellenistik Döneme ait olduğu düşünülmüştür. Ancak ele geçen buluntularla birlikte detaylı bir inceleme yapıldığında kutsal alanın Arkaik Dönemden beri kullanıldığı ortaya konmuştur. Ayrıca kutsal alan Geç Arkaik tahkimat duvarına yakın bir mesafede yer almaktadır²³⁴. Yeterli bir bilgiye sahip olmasak da tanrıçanın Bülbül Dağında bir Kaya sunağına sahip olduğu bilinmektedir²³⁵. Tanrıça Hellenistik Dönemde yoğun ilgi görmüştür.

Kısacası Ephesos halkının inanç sistemine baktığımızda -özellikle tanrıçalar-benzer özellikler taşıyan güçlü kadın tanrıçaların isimlerini değiştirerek kentteki asıl ana tanrıça-daha köklü olması sebebiyle- yani onun sunduğu bereket ve korumayı devam ettirdikleri gözlenir. Artemis, Kybele, Leto, Demeter gibi gücünü doğa ve topraktan alan tanrıçalar kentte değer görmüştür²³⁶.

²²⁹ Yasemin Akın, ‘Küçük Asya’da Dağ ve Mağara Tanrıları; Meter Oreia Kültü ve İlgili Yazıtlar’, **Eskiçağ Yazıları 8/Akron 10**, (Ed. N. Eda Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız, Hüseyin Uzunoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 157.

²³⁰ Hermes, tanrıçanın Yunan dünyasına girmesiyle onun eşlikçilerinden biri olmuştur. Bkz. Roller, s. 237.

²³¹ Gündüz, ss. 66-67.

²³² Feriştah Soykal, **Denkmäler des Kybele-Meterkultes in Ephesos**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Universität Wien: Institut für Klassische Archäologie, Wien, 1998, s. 69.

²³³ Ergün, s. 122.

²³⁴ Polat, 2019, ss. 157-158.

²³⁵ Polat, 2019, s. 164.

²³⁶ Taşdemir, s. 37.

2.2. Erythrai

Erythrai Antik kenti, Akropolünün içerisinde inşa edilmiş olan Athena tapınağı ve kent çevresinin Klasik Dönemle birlikte surlarla çevrelenmesi, Ana Tanrıça kutsal alanlarının konumlandırılması ve tanımlanmasında kolaylık sağlar²³⁷.

Diğer İon kentlerinde olduğu gibi Ana Tanrıça inancının, Phrygia-Lydia etkileşimi sonucunda kentte görülmeye başlandığı düşünülür. Bu düşüncüyü güçlendiren ve destekleyen çok sayıda benzerlik ve buluntu mevcuttur. Kutsal alanların Akropol ve kent dışında olması, ele geçen tanrıça figürin buluntularının Phryg tarzında bir naiskos içinde ayakta tasvir edilmiş olması gibi²³⁸. Tanrıça, kentte asıl kökeninde var olduğu gibi bir doğa/bereket tanrıçası olarak kabul edilmiş ve tapınım alanları kente belli bir mesafedeki doğal alanlara, Kaya kutsal alanları yapılmıştır²³⁹.

Kentteki çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan kutsal alanlar sınırlı sayıda olmasına rağmen Erythrai kentinde çok sayıda tanrı/tanrıçaya tapınım gösterildiği ele geçen antik kaynaklar, epigrafik ve nümismatik buluntular sonucunda bilinmektedir²⁴⁰. Bu sınırlı sayıya karşın Kybele'ye ait olduğu bilinen çok sayıda açık hava kutsal alanı bulunmaktadır²⁴¹.

1964-1982 yılları arasında kentte yapılan çalışmaları yürüten Prof. Ekrem Akurgal döneminde ortaya çıkarılan ve temizlenen kutsal alanlar ve çok sayıda küçük buluntu erken çalışmalar sırasında kentteki Ana Tanrıça inancını ortaya koyan buluntulardır²⁴². İlerleyen dönemlerde Ana Tanrıça açık hava kutsal alanı olduğu tespit edilen 3 bölgede çalışmalar yoğunlaşmıştır (**Şekil 21**).

Bu bölgelerden ilki kentin kuzey surları yakınında bulunur. Tapınım alanı düz bir konumda ve büyük boyuttaki bir kaya kütesinden oluşmaktadır. Alan basit bir mimari düzene sahip, tek bir büyük boyutlu niş yapının ön cephesine konumlandırılmıştır (**Şekil 22**). Nişin çevresi basit çizgilerle belirginleştirilmiş, sağ ve sol tarafına birer sütun, sütun başlıkları ise ince bir kabartma şeklinde

²³⁷ Ozan Camille Kasap, **Erythrai 1970 Akropolis Kazıları Seramik Buluntuları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, ss. 4-5.

²³⁸ Ayşe Gül Akalın Orbay, "Erythrai'da Ana Tanrıçanın İzleri II", **Ömer Çapar'a Armağan**, (Ed. Turgut Yiğit, Mehmet Ali Kaya, Ayşen Sina), Hel Yayınları, Ankara, 2012, s. 8.

²³⁹ Polat, 2019, s. 164.

²⁴⁰ Çiğdem Gençler Güray, "Erythrai'de Demeter Tapınımı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 37, Sayı: 64, 2018, ss. 56-57.

²⁴¹ Aytekin Erdoğan, "Erythrai Kaya Kutsal Alanları", **OLBA XIII**, Sayı: 13, 2006, s. 117.

²⁴² "Erythrai Antik Kenti", **ANKÜSAM**, <http://ankusam.ankara.edu.tr/erythrai/>, (13.02.2023)

gösterilmiştir²⁴³. Nişin üstüne ise sütunların taşıdığı arşitrav ve alınlık öğeleri eklenerek nişin çevresi basit mimari öğelerle dekore edilmiştir²⁴⁴. Niş, kayanın tabanı ile aynı seviyededir. Niş yapısı derin olmamakla birlikte ön tarafı sunular için düzenlenmemiş doğal bırakılmıştır.

İkinci bölge ise Akropol ve Athena Tapınağı çevresinde bulunan alanlardır. Akropolün kuzey, güney ve batı yamaçlarında çok sayıda nişli kaya yapısı bulunmaktadır. Bu kayalar aralıklı bir mesafede olduklarında dolayı her biri küçük bir tapınım alanı olarak kabul görmüşlerdir. Tanrıçanın tapınım alanlarındaki kaya kütleleri monumental boyuttadır. Akropolün denize bakan farklı yönlerinde 9 adet nişli kaya kütlesi saptanmıştır. Akropolün; Kuzey yamacın orta kısmında nişe sahip tek bir kaya kütlesi vardır. Kütle üzerinde birden fazla niş yapısı bulunmakla birlikte nişler kaba işçilikle yapılmıştır. Kuzeybatı yamacında nişli iki kaya yapısı vardır. İlki yerden 2.5 m. yükseklikte kalabalık bir kaya grubunun ortasında kuzeye bakar konumda yer almaktadır. İkincisi ise ilk konumdaki kayanın üstünde akropole daha yakın bir konumda, 6 nişli bir yapıdır. Kabaca işlenen nişler kuzeybatı yönüne bakmakta olup kaya yüzeyindeki fazlalıkları yüzünden karmaşık bir görünüm sunmaktadırlar (**Şekil 23**). Batı yamacında üzerinde 3 adet niş olan bir kaya kütlesi vardır. Nişler farklı boyutlarda olsa da düzgün kare formda üst çizgileri aynı sıradadır. Güneybatı yamacında nişli 4 kaya kütlesi bulunmaktadır. Buradaki nişli yapılardaki bölgedeki diğer yapıların benzer özelliklerini taşımaktadır²⁴⁵. Güney yamaçtaki nişli yapı ise diğer yapılardan farklılık gösterir. Kaya kütlesi üzerine dikdörtgen formda iç içe 2 niş yapılmıştır. İçteki nişe bir pinaksın²⁴⁶ koyulduğu dış nişinde bu levhayı koruduğu düşünülmektedir (**Şekil 24**)²⁴⁷. İkinci bölgeyi oluşturan kaya kutsal alanlarının Arkaik Dönemden itibaren kullanım gördüğü bilinmektedir²⁴⁸. 2005 yılında Erythrai kazı bekçisi tarafından bulunmuş olan 'Naiskoslu Kybele' steli, MÖ 6. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiş olup Arkaik Dönemde bölgedeki Kybele kütlünün varlığını kanıtlayan bir eserdir (**Şekil 25**)²⁴⁹.

²⁴³ Erdoğan, Erythrai..., s. 118.

²⁴⁴ Polat, 2019, s. 157.

²⁴⁵ Erdoğan, Erythrai..., ss. 118-121.

²⁴⁶ Tekçam, s. 176.

²⁴⁷ Erdoğan, Erythrai..., s. 128.

²⁴⁸ Polat, 2019, s. 157.

²⁴⁹ Ayşe Gül Akalın, "2006 Yılı Erythrai Kazısı (İlk Sezon)", **XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 3**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kocaeli, 2007, ss. 304-305.

Üçüncü bölge ise en fazla kaya kütlesi ve nişe sahip kaya kutsal alanıdır. Kutsal alan, kentin doğu sur duvarlarına yakın bölgede, Akropolis'in Güneydoğu bölgesindeki geniş bir alanın kuzey, güney ve batı yönlerine bakan kayalardan oluşmaktadır. Alan içerisinde çok sayıda kaya kütlesi ve üzerlerine yapılmış 200'ü aşkın niş bulunmaktadır. Bu kadar fazla ve farklı yönlere bakan kayaların tek bir tapınım alanı mı yoksa toplu bir tapınım alanını mı oluşturdukları halen kararlaştırılmamıştır²⁵⁰.

Kybele kutsal alanının kente belli bir mesafede ancak sur duvarları içerisinde var olduğu bilinmekteydi. 2010 yılı çalışmalarında sur duvarlarının dışında kuzey yönde yeni bir açık hava kült merkezinin kalıntıları ortaya çıkarıldı²⁵¹. Banyoz Tepe adlı konumda bulunan kutsal alan Akropole 2 km uzaklıkta, Tepenin Güneydoğu eteklerinde yer almaktadır (**Şekil 26**)²⁵². Bölgede daha önce yapılan yüzey araştırmaları sırasında ele çok sayıda buluntu geçmesine rağmen mimari düzende işlenmiş bir yapı bulunmamasından dolayı bölge tanımlanamamıştır. 2010 yılında yapılan çalışmalarda ise ortaya çıkan kaya kütlesi üzerindeki nişler (**Şekil 27**), ayrıyeten çevrede görülen teras alanları ve bazı yapılara ait temellerin fark edilmesiyle, bölgenin açık hava kutsal alanı olduğu anlaşılmıştır²⁵³. Aynı yıl bölgede kazı çalışmalarına başlanmış, çok sayıda pişmiş toprak figürin parçaları ele geçmiştir. Buluntular Geç Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerine tarihlendirilmiştir (**Şekil 28**). Kutsal alanın teras bölgesinde yapılan çalışmalarda ise yine çok sayıda seramik parçası ele geçmiş, parçalar Roma Dönemine tarihlendirilmiştir. 2011 yılında ise alanda detaylı çalışmalar başlamış Ana Kaya kütlesi önünde bir sunu alanı ortaya çıkarılmıştır²⁵⁴. Aynı zamanda 'KB10-03' adlı açmada bir fırın tabanına ulaşılmıştır. Fırının çapı 3 m'dir. Açmada 5 adet figürin 4 Roma 1 Bizans sikkesi bulunmuştur. Alanda ortaya çıkarılan buluntuların incelenmesi neticesinde alanın Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerinde yoğun olarak kullanıldığı saptanmıştır. Kutsal bölge ve civarında kullanım son bulmamış Hristiyanlık Döneminde de kullanıma devam edilmiştir²⁵⁵. Banyoz Tepe kutsal alan kompleksi 2015 yılında verilen kazı sonuç raporunun incelenmesiyle Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı

²⁵⁰ Erdoğan, Erythrai..., ss. 121-126.

²⁵¹ Ayşe Gül Akalın Orbay, "Erythrai Kazısı 2010 Sezonu", **XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 4**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Malatya, 2011, s. 519.

²⁵² Akalın Orbay, 2010, s. 516.

²⁵³ Akalın Orbay, 2012, s. 2.

²⁵⁴ Akalın Orbay, 2012, ss. 3-5.

²⁵⁵ Akalın Orbay, 2012, ss. 6-7.

Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulunca birinci derece arkeolojik sit alanı olarak kabul edilip, koruma altına alınmıştır²⁵⁶. Ayrıca Erythrai kentinde bir Metroon yapısının olduğu ve ele geçen bir yazıtta bu tapınağın Meter rahipleri tarafından yönetildiği aktarılmıştır. Ancak tapınağın yeri halen tespit edilememiştir²⁵⁷.

Ana Tanrıça Erythrai'da şüphesiz ki kentin önemli tanrıçalarından biri olarak kabul edilmiştir. Tanrıça taşıdığı benzerliklerle bölgede Athena, Demeter, Hekate gibi tanrıçalarla birlikte Roma Döneminin sonuna değin kentte varlığını sürdürmüştür²⁵⁸.

2.3. Klazomenai

Batı Anadolu'daki birçok Yunan kentinde olduğu gibi, Kybele'nin Klazomenai kentinde de MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında tapınım görmeye başladığı bilinmektedir. Ancak kentteki sınırlı bilimsel çalışmalardan dolayı Kybele kutsal alanlarına ve kentin Arkaik Dönemine dair geniş çapta bir bilgiye sahip değiliz²⁵⁹.

Arkaik Dönemde tanrıçanın ve kentte tapınım gören diğer kültürlerin varlığını epigrafik belgeler ve sikkeler yoluyla öğrenmekteyiz. Kybele'nin tasvir edildiği 3 adet sikke bulunmaktadır²⁶⁰. Klazomenai kent sınırları içerisinde tespit edilen 4 kült mağarasından 2 tanesi Kybele ile ilişkilendirilir. Bunlar, Korykos (Kırandağı) ve Söğüt mevkiinde bulunan kutsal alanlardır²⁶¹.

Korykos (Kırandağı), Erythrai ve Klazomenai arasında, doğal kent sınırlarını belirleyen bir dağlık alandır. Ele geçen epigrafik belgelere göre burada Kybele ritüellerinin uygulandığı bir mağara kutsal alanı bulunmaktadır. Kutsal alanın Erythrai kentine yakınlığı ve bölgede -Erythrai- nişli açık hava kutsal alanlarının fazlalığından bu alanında Kybele tapınımı için kullanıldığı düşünülmektedir. Bölgede

²⁵⁶ "Erythrai Antik Kenti'nde Kybele Kutsal Alanı Koruma Altına Alındı", **NTV Kültür-Sanat**, 05.01.2023, <https://www.ntv.com.tr/n-life/kultur-ve-sanat/erythrai-antik-kentinde-kybele-kutsal-alani-korumaya-alindi.H2xbv5RrH0-Wt7UN9Bv9CQ>, (15.02.2023)

²⁵⁷ Polat, 2019, s. 162.

²⁵⁸ Akalın, 2006, s. 306.

²⁵⁹ Polat Ulusoy, "Klazomenai Asty'ünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi", **OLBA XXVI**, Sayı: 26, 2018, s. 217.

²⁶⁰ Elif Koparal, **Urbanization Process and Spatial Organization in Klazomenaian Khora from Early Iron Age to Roman Period**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 92.

²⁶¹ Aslıhan Özbay, **Klazomenai Karantina Adası Kuzey Yamacı Kazılarında Ele Geçmiş Pişmiş Toprak Figürinler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016, s. 156.

bilimsel kazı çalışması gerçekleştirilmediğinden alanın boyutları ve kesin tarihlendirilmesi hakkında bilgi sahibi değiliz²⁶².

Aynı zamanda Klazomenai (Urla)'ye 15 km uzaklıktaki Söğüt konumunda Kybele'ye adandığı tahmin edilen bir mağara kutsal alanı vardır. Bu kutsal alanda Erythrai-Klazomenai sınırındaki bir dağlık alandır. Alan 350 m genişliğinde Kokar koyuna uzanan bir vadi içerisinde yer almaktadır. Mağara 11.5 m. genişliğinde 20 m. yüksekliğinde bir girişe sahiptir (**Şekil 29**). Mağara içerisinde kayaya oyulmuş bir sunak yer alır (**Şekil 30**). Mağara bu mimari düzeni ile de diğer Kybele kutsal alanları ile benzerlik göstermektedir. 2007 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması sırasında ele geçen seramik parçalarının incelenmesiyle kutsal alanın Prehistorik Dönemden beri kullanıldığı Arkaik Dönemle birlikte kutsal alan niteliği kazandığı anlaşılmıştır. Alanın Hıristiyanlık Döneminde de kutsal sığınak olarak kullanıldığı bilinmektedir²⁶³.

1921-22 yıllarında kentte ilk kazı çalışmasını yapan Yunan Arkeolog Georgios P. Oikonomos bu yıllarda belirli bir konumda dini bir yapı saptayamamıştır. Ancak ele geçen buluntulardan yola çıkarak Karantina adasında Kybele ya da Demeter'e adanmış bir kutsal alanın olabileceğini aktarmıştır²⁶⁴. 2012-13 yıllarında Karantina adasında yapılan kazı çalışmalarında adanın kuzey konumunda bir açık hava kutsal alanı saptanmıştır. Kutsal alandan çok sayıda atribü taşımayan oturan giyimli kadın heykelciği ve parçalanmış pişmiş toprak kadın figürinleri ile minyatür adak kapları ele geçmiştir. Buluntuların incelenmesiyle kutsal alanın Kybele kültü için kullanıldığı anlaşılmıştır. Tipolojik olarak incelenen figürinler ve seramik parçalarıyla alan MÖ 2. yüzyıla tarihlenmiştir²⁶⁵.

2.4. Kolophon

Kolophon Antik Kentindeki kutsal alanların incelenmesiyle Kybele kültürünün MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında kentte varlık göstermeye başladığı anlaşılmaktadır.

²⁶² Koparal, s. 92.

²⁶³ Aygün Ekin Meriç ve Diğerleri, "Urla Söğüt Kutsal Alanı Seramik Buluntularının Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 40-43.

²⁶⁴ Özbay, s. 154.

²⁶⁵ Polat Ulusoy, *Klazomenai Asty'sünde Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Politik, Sosyal ve Çevresel Faktörler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019, ss. 276-278.

Tanrıçaya kentte ‘‘Meter Antaia’’ (Meter Theon Antaia) adı ile seslenilmektedir²⁶⁶. MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıttan ele geçen bilgiye göre tanrıça kentin beş önemli tanrısı arasında yer almaktadır²⁶⁷.

Tanrıçanın kentte bir açık hava kutsal alanın bulunduğu ve Metroon yapısının Kybele kültü için kullanılmış olduğu bilinmektedir²⁶⁸. Aynı zamanda Klaros-Demirli Mağara’sında tapım görmüş olabileceği düşünülmektedir. Tanrıçaya ait bir açık hava kutsal alanının olması şaşırtılacak bir durum değildir, ancak Metroon yapısında tapım görmesi Kybele’nin şehirde ve kent yönetimince ne ölçüde değer gördüğünü ortaya koyar. Zira Metroon yapıları sadece dini bir yapı değil kent idaresinin de var olduğu yapılardır. Bu yapıların arşiv, depo ve hatta kutsal bir alan olmasından kaynaklı kent kasası olarak kullanıldığı örneklerde mevcuttur²⁶⁹.

Kentte bulunan Meter Kaya Sunağı, Agora’nın doğu yamacında, Metroon’a yakın bir konumda yer almaktadır (**Şekil 31**). Sunak, 5x5 m ölçülerinde bir kaya kütesinden oluşan bir platform üzerinde yer almaktadır (**Şekil 32**). Platformun üzerinde onu çevreleyen bir çıkıntı ve güneyinde 1,25 m genişliğinde boydan boya uzanan bir oyuk tespit edilmiştir. Kayanın altından geçen birkaç su yolu saptanmıştır. Platform üzerinde yer alan oyuk ise su yolları ile bir ilişkisi olabileceği düşünülür. Sunağa iki merdiven yoluyla ulaşılır. Sunağın, Metroon’a bu kadar yakın olması sebebi ile alanın Meter Antaia için kullanılma ihtimali son derece yüksektir²⁷⁰.

Metroon, kent yerleşiminin ve Akropolis’in arasındaki bir alanda iki uzun terastan oluşmaktadır (**Şekil 33**). Alan, Akropolis yamacında bulunmaktadır. Bu yüzden iki terasın arasında 12 m fark vardır. Kuzey-güney doğrultusunda, 40x100 m boyutlarındaki üst terasın doğu kanadında ise 2,5x2,5 m boyutlarında küçük mekanlar yer almaktaydı. Mekanların yapının kullanıldığı dönemde 43 adet olduğu düşünülmekle birlikte sadece 14 tanesi ortaya çıkartılmıştır. Batıda alt ve üst terası sınırlayan teras duvarı -aynı zamanda tahkimat duvarı- ise güney kısmında 8,5 m genişlik ve 2 m bir derinlikte niş düzenine sahip olmasından dolayı da oldukça önemlidir. Alt terasın doğu ve batı konumlarında ise biri büyük biri küçük olmak

²⁶⁶ Soykal, 1998, s. 128.

²⁶⁷ Nuran Şahin, ‘‘Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi’nde Ana Tanrıça Kimliği’’, **Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan**, (Ed. Celal Şimşek, Bahadır Duman, Erim Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 590.

²⁶⁸ Polat, 2019, s. 164.

²⁶⁹ Roller, s. 193.

²⁷⁰ Christine Özgan ve Diğerleri, ‘‘Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları’’, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Muğla, 2013, s. 98.

üzere basamaklı kaide yapısı bulunmaktadır. Büyük kaide 10x10 m, küçük kaide 5,5x7 m boyutlarında iki basamaklıdır (Şekil 34)²⁷¹. Kutsal alan oluşturulurken kullanılan taşlar ve duvar örme tekniklerinden yola çıkarak Metroon, MÖ Geç 5. yüzyıl ve Erken 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir²⁷². Kolophon'daki Metroon yapısı Kybele kültü için önemlidir. Zira Batı Anadolu'daki en büyük Kybele kutsal alanlarından biri olarak görülmektedir. Aynı zamanda kent merkezine olan yakınlığı ile de dikkat çekicidir. Metroon'dan ele geçen yazıtlarla yapının kent idaresine bağlı depolama ve arşiv binası olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Ele geçen bir diğer yazıtta ise ‘ Bu stel Meter Antaia kutsal alanına aittir.’ ibaresi alanın Kybele'ye ait olduğunu bir kez daha ortaya koyar²⁷³.

Klaros'un 500 m. kuzey/kuzeydoğusunda yer alan Demirli Mağarasının Kybele Kültüne hizmet etmiş olabileceği öne sürülmektedir. Bu düşünceye, mağara yakınlarında ele geçmiş olan bir stel sebep olmaktadır²⁷⁴. Stel ve Kolophon'da var olan Meter Antaia kültü bu mağaranın Ana tanrıça kültü için kullanılmış olabileceği savını güçlendirmiştir. Ancak stelin Hellenistik Döneme tarihlendirilmesiyle stel ve mağara arasında kesin bir ilişki kurulamamış ve tanrıçanın mağarada tapım gördüğüne dair kesin bir kanıya varılamamıştır²⁷⁵.

2.5. Metropolis

Metropolis kentinin adının anlamı bilinenin aksine ‘Büyük Şehir’ değil ‘Ana Tanrıça Kenti’ anlamı taşımaktadır²⁷⁶. Kentin yakınlarında ele geçirilmiş olan ve üzerinde ‘Μήτηρ Γαλλεσία’ (Meter Gallesia) -tanrıçayı ibare eden- adının yazılmış olduğu bir yazıt, kentin adı hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Yazıtın M. Ö. 4. yüzyıla ait olduğu anlaşılrsa da kentteki Ana Tanrıça inancı çok daha eskiye dayanmaktadır. Aynı zamanda Metropolis adı tanrıçanın şehri anlamına gelen ‘Meter Polis’ kelimesinden türemiştir²⁷⁷. Metropolis'in 4,5 km kuzeyindeki Antik Gallesion

²⁷¹ Christine Burns Özgan, ‘Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler-Kolophon Metroon'u Örneği’, *MSGSU Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 19, 2019, ss. 101-104.

²⁷² Polat, 2019, s. 162.

²⁷³ Burns Özgan, s. 105.

²⁷⁴ Duygu Sevil Akar-Tanrıver, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 73.

²⁷⁵ Akar-Tanrıver, s. 74.

²⁷⁶ Erpehlivan, s. 3.

²⁷⁷ Serdar Aybek ve diğerleri, *Metropolis İonia'da Bir Ana Tanrıça Kenti*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 126.

(Alaman) dağı üzerinde Uyuzdere olarak adlandırılan konumda Ana Tanrıça'ya ait bir kült alanı olan kutsal bir mağara bulunmaktadır²⁷⁸.

Kentte 1989 yılında başlayan ve günümüzde de süren bilimsel arkeoloji kazı çalışmaları sırasında kült mağarasında ve kentte Ana Tanrıça'ya adanan çok sayıda pişmiş toprak figürin bulunmuş, ele geçen kent sikkelerinde de tanrıçanın betimlerine rastlanılmıştır. Böylece tanrıçanın kent yöneticileri ve halk tarafından ne derecede değer gördüğü de anlaşılmaktadır²⁷⁹.

Metropolis'te Uyuzdere Kült Mağarası (**Şekil 35**) olarak bilinen kutsal alan Gallesion dağının yamacında yer alan iki mağaradan oluşmaktadır. Bu mağaralar boyutlarından dolayı küçük ve büyük şeklinde adlandırılmışlardır. Küçük Mağara 4x4.50 m. boyutlarında yamaç başlangıcının 20 m yukarısında, Büyük Mağara ise 5x7 m. boyutlarında Küçük Mağaranın 30 m. -yamaç başlangıcının 50m.- yukarısında yer almaktadır. Ancak sadece mağaralar değil çevresi de kült alanı için bir o kadar önemlidir. Mağaraların çevresi tıraşlanarak teraslar oluşturulmuş ve bu alanlar tören/ritüel zamanlarında kullanılmıştır. Ayrıca yamaç ve kutsal alanın çevresi çam ağaçlarıyla kaplı bir ormandır. Kutsal alan çok sayıda buluntu vermesinden dolayı da oldukça önemlidir²⁸⁰.

Büyük Mağara, oval yapıda en yüksek yeri 5 m., en geniş yeri de 7 m. ölçülerindedir. Doğal yapısı tahrip görmemiş, içerisinde dikit ve sarkıtların olduğu ancak herhangi bir su noktası bulunmayan karstik bir mağaradır. Mağara 2x2 m. genişliğinde bir girişe sahiptir (**Şekil 36**). Duvarlarında niş benzeri mimari bir işçiliğe rastlanmamıştır²⁸¹. Büyük Mağara ile başlanan ilk kazı çalışma sonuçlarını Akın Ersoy'un kazı buluntu defterinden öğrenmekteyiz. İlk kazı çalışmalarında heyecanlandıran iki önemli olay yaşanmıştır, sunak taşının ve 54 adet sikkenin bulunması. Bunların yanı sıra mağara ve çevresinde çok sayıda seramik, kandil ve terrakotta parçası ele geçmiştir²⁸². Kendisi önderliğinde mağarada başlanan çalışmalar sırasında çıkarılan 1.10 çapında 50 cm yüksekliğindeki sunak taşı ilgi çekmiştir. Ersoy, bu taşın ana kayaya bağlı olmadığını ve kabaca işlendiğini aktararak taşın kült heykeli önünde yer aldığını düşünmüştür. Bu düşüncenin

²⁷⁸ Serdar Aybek ve diğerleri, "Der Kultplatz des Zeus Krezimos in Metropolis in Ionien", **GEPHYRA**, Cilt:15, 2018, s. 71.

²⁷⁹ Serdar Aybek ve diğerleri, 2009, s. 40.

²⁸⁰ 'Uyuzdere Kült Mağarası', **Metropolis Kazı ve Araştırmaları**, <https://metropolistr.org/kazi-detay.aspx?mid=34>, (21.03.2023)

²⁸¹ Meriç, 2013, s. 35.

²⁸² Ele geçmiş olan malzemeler 3. Bölümde ilgili alanlarda anlatılacaktır.

temelini taşın önünde bulunan üç adet plaka taşı-basamak olarak kullanılmış olabilir- oluşturmuştur. Ancak mağarada kült heykeline dair herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Mağara yamaç yüzeyinden 6 m. derinde olduğundan girişlerin merdiven aracılığıyla yapıldığını da aktarmıştır. Giriş kısmından gözüken mağaranın kuzeybatı kısmında tam 54 adet sikke ele geçmiştir. Mağaranın sadece bu konumundan sikke ele geçmesi ve bu konumun giriş kısmında görülen alan olmasından dolayı Ersoy, sikkelerin aşağıya atıldığını düşünmüştür. Çalışmalar öncesinde de alanın bazı kısımlarında kaçak kazıların yapıldığı anlaşılmıştır. Kutsal alanın teraslarında 10x1 ve 7x1 boyutlarında 2 sondaj yapılmış ve ele geçen malzeme mağara içi malzemeleriyle de benzerlik göstermiştir²⁸³.

Küçük Mağara'nın Büyük Mağaradan tek farkı boyutları ve iyi korunmuş olmasıdır. Mağara, Büyük Mağara gibi doğal bir girişe sahiptir. Giriş 2.40 m.'lik bir açıklıkta, yüksekliği 4 m., genişliği ise 4.5 m. ölçülerindedir (**Şekil 37**). Karstik bir mağaradır, içinde dikit ve sarkıtlar bulunmakla birlikte herhangi bir mimari işçilik görülmez²⁸⁴. İki mağarada 1989 yılında tespit edilmiştir. Büyük Mağarada çalışmalar bittikten sonra Küçük Mağara tespit edilmiş ve temizlenmiştir. Ancak alanda çalışmalar 1990-91 yıllarında Arkeolog İsmail Gezgin ve ekibi ile başlamıştır. Küçük Mağara kaçakçılar tarafından çok tahrip edilmediğinden mağara içinden çıkan malzemelerle kullanım tabakasının anlaşılması sağlanmıştır. Mağarada Roma Dönemine ait çok sayıda buluntu vermiştir, iki adet tama yakın 15 adette tam Red on White tipinde kandil ele geçirilmiştir. Mağara Hellenistik ve Arkaik Döneme ait buluntularda vermiştir. Ayrıca mağaradan ele geçen ve Erken Tunç Çağına tarihlendirilen bir, tek kulplu gaga ağızlı bir testi yoluyla da mağaranın Prehistorik zamanlardan beri kullanıldığı anlaşılmıştır²⁸⁵. 6. Tabakada yoğun olarak hayvan kemikleri ele geçmiştir. Hayvan kemikleri Ana Tanrıça kültüründe büyük bir yer kaplar. Çıkan kemiklerin incelenmesiyle bunların küçük baş hayvanlara ait oldukları anlaşılmış yani rahip ritüellerinde kullanılmadığı tanrıçaya adak olarak kurban edildikleri anlaşılmıştır.

Son olarak iki mağaranın da verdiği buluntuların incelenmesiyle Büyük Mağaranın yoğunlukla Hellenistik Dönem'de, Küçük Mağaranın da Roma Dönemi'nde kullanıldığı anlaşılmıştır. Uyuzdere Kutsal Alanı dışında Metropolis

²⁸³ Meriç, 2013, ss. 32-33.

²⁸⁴ Meriç, 2013, ss. 54-55.

²⁸⁵ Recep Meriç, "Torbalı-Metropolis Kazısı 1990", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 1991, s. 238.

kenti içerisinde tanrıça adına bir tapınağa rastlanmamıştır. Tanrıça kent yönetiminde etkin olsa da sikkelerde kullanılsa ve inancın devamlılığı süre gelse de kutsal alanı mağara olarak kalmıştır²⁸⁶.

2.6. Pergamon

İlk Pergamon kralı olarak kabul edilen Philetarios'un krallık hamlesi ile MÖ 281 yılında Pergamon'da Pergamon Krallığı dönemi başlamıştır. Philetarios'un meşruiyetini sağlamak için halkın desteğini alması çok önemliydi. Bu nedenle özellikle dini konularda çok sayıda hizmet faaliyetinde bulunmuştur. Philetarios, Hellenistik Dönemde Pergamon kentinde yaptığı çalışmalarla, Yunan kentleri arasında var olan "En Görkemli Kent" yarışında oldukça ön plana çıkmış hatta Pergamon kenti Atina ile kıyaslanır bir değişim geçirmiştir. İdari ve imar değişimlerinin yanı sıra halk için önemli olan inanç sistemine yatırım yapılmasıydı, Philetarios bunun içinde Ana Tanrıça Kybele onuruna Mamurtkale'de anıtsal bir tapınak inşa eder²⁸⁷.

Pergamon, Kybele kültü için önemli bir kenttir; kültürün gelişimi ve yayılımında önemli rol oynar. Kent içinde veya dışında tanrıçaya atfedilmiş çok sayıda kutsal alan bulunmaktadır (**Şekil 38**)²⁸⁸. Tanrıça Kybele, kentte 'Meter Aspordene' yani 'Aspordenon Ana' adı ile tapınım görmekteydi. Bir doğa/bereket tanrıçası olan Kybele'nin daha önceleri de bölgede var olan doğal alanın adı ile anıldığını bilmekteyiz. Kybele'nin Pergamon'da 'Meter Aspordene' olarak bilinmesi de Aspordenon yani Yunt Dağındaki kutsal alanından gelir. Kybele'nin Pergamon'da 'Meter Megale' yani 'Büyük Ana' olarak tapınım gördüğü de bilinmektedir. Philetarios, Pergamon krallığını kurduğu andan itibaren Kybele kültürünü önemsemiş, tanrıça adına çeşitli kutsal alanlar yaptırmış var olanları iyileştirmiş ve kültü devlet dini olarak kabul etmiştir.²⁸⁹. Pergamon kentinde yaşanan Kybele inancını incelediğimizde aslında tanrıçanın geçirdiği büyük değişimi görmüş oluruz. Aspordenon'da var olan Phryg etkili tanrıça ile Attalos Hanedanlığı etkisi altında

²⁸⁶ Serdar Aybek ve Diğerleri, 2009, ss. 126-130.

²⁸⁷ Hans-Joachim Gehrke, "Pergamon'un Tarihçesi", **Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, s. 86.

²⁸⁸ Soi Agelidis, "Pergamon'da Tanrılar ve Kutsal Alanlar", **Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, s. 284.

²⁸⁹ Çomak, ss. 54-55.

Hellenistik Dönemde gelişen ve tapınılan tanrıça özünde aynı olsa da büyük farklılıklar geçirmiştir.

Pergamon'daki Meter kültüne ilişkin en önemli ve merkez kabul edilen bir açık hava kutsal alanı vardır. Pergamon'un 30 km. güneydoğusunda Aspendon (Yunt) dağının tepesinde yer alan Mamurtkale kutsal alanı, Meter Aspendene'nin kült merkezidir (**Şekil 39**)²⁹⁰. Kentte var olan Meter Aspendene kültüne ve kutsal alanına ait bilgileri antik yazar Strabon tarafından bilmekteyiz. Strabon, tanrıçanın burada 'Aspendene' adı ile tapınım gördüğünden ve Aspendon (Yunt) dağında bir tahtının, kutsal alanın varlığından bahseder²⁹¹. Tanrıça ve kutsal alan Philetarios'un eli değinceye dek, Phryg etkisiyle var olmuştur. Bahsedilen kutsal alan dağın oldukça yüksek bir noktasında yer aldığından ulaşımı son derece zordur²⁹². Tanrıçaya adanan ilk kutsal alanlar dağlık ve ıssız yerlere yapılıyordu, doğa ile iç içe olan bu mekanlar onun evi ve güç/bereket alanı olarak kabul ediliyordu. Mamurtkale kutsal alanının konumu da, Phryg kökenli kutsal alan geleneğinin Pergamon'da devam ettiğini ortaya koyar. Ayrıca tanrıçanın 'Aspendene' adı ile tapınım görmesi yani dağın adından türetilen bir isimler tapınılması bu duruma örnektir²⁹³.

Ele geçen buluntular ışığında Mamurtkale kutsal alanında MÖ 5. yüzyıldan itibaren tapınım başladığı, Hellenistik Dönem'de geçirdiği büyük değişimle tapınım devam ettiği ve Roma Dönem'ine ait buluntuların azlığı sebebiyle kutsal alanın MÖ 1. yüzyıldan sonra terk edilmiş olabileceği düşünülmektedir²⁹⁴.

Tapınağın varlığını ortaya koyan ilk çalışmalar 1887 yılında Carl Schuchhardt tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak kutsal alanın tanrıçaya ait olduğu 1909 yılında açığa çıkarılan arşitrav yazıtı ile kanıtlanmıştır²⁹⁵. Yazıtta "Attalos'un oğlu Philetarios (bu tapınağı) Tanrıların Anasına (adadı)" sözleri yer almaktadır. Böylece tapınağın Pergamon Krallığının kurucusu tarafından yaptırılmış olduğu şüphesiz netlik kazanmıştır. Tapınak arşitravı üzerinde yer alan bu yazıt MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir (**Şekil 40**)²⁹⁶.

²⁹⁰ Roller, s. 246.

²⁹¹ Hüseyin Üreten, **Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 28.

²⁹² Patacı, s. 31.

²⁹³ Çomak, s. 62.

²⁹⁴ Roller, s. 248.

²⁹⁵ Patacı, s. 31.

²⁹⁶ Üreten, 'Doktora Tezi', s. 29.

MÖ 281-263 yılları arasında Attalos Hanedanlığının ve Pergamon Krallığının kurucusu Philetarios tarafından kutsal alan kapsamlı bir değişime uğramıştır. Meter Aspodene için merkezi bir açık hava kutsal alanı olan bu yer anıtsal bir tapınağa dönüştürülmüştür. Kutsal alanın ilk dönemine ait kült heykelinin yer aldığı kaide ve sunak korunmuştur. Taştan yapılmış olan bu ögeler, kutsal alanın tapınağa evrilmesi sırasında da korunmuştur²⁹⁷. Kutsal alan mimari açıdan düzenlenmiş bir yapı kompleksidir. Etrafı ‘U’ biçimli stoalarla çevrilmiş yapı 67x67 ölçülerinde bir alanı kaplayarak tapınağa ait bir avlu meydana getirmiştir²⁹⁸. Kutsal alanda kuzeybatı-güneydoğu yönünde, cephesi güneydoğuya bakan bir tapınak inşa edilmiştir. Tapınak 9.60x12.90 ölçülerinde, templum in antis²⁹⁹ planlı, dor düzenindedir (**Şekil 41-42**)³⁰⁰. 3 basamaklı krepis üzerinde yer alan tapınak derin bir pronaos ve kare formda cellaya sahipti. Cellanın arka taraflarında kült heykelinin yer aldığı alanda heykelin kaidesine ait ‘U’ şeklinde platform izlerine rastlanmıştır³⁰¹. Pronaostan cellaya geçişi sağlayan kapı 1.60 m. genişliğindedir. Anteler arasında dor başlıklı iki sütun bulunuyordu. Kutsal alan tek odalı yapılarla çevrili olup tapınak ve sunaktan oluşmaktaydı³⁰². 3 basamaklı, dikdörtgen şekline sahip olan sunak, tapınak ile aynı doğrultuda güneydoğu yönünde direkt tapınağın önünde bulunmaktaydı³⁰³.

Mamurtkale’de inşa edilen bu tapınak Philetarios’un politik bir hamlesi olmasına karşın kralın, kültü benimsediği ve devlet dini olarak gördüğü, ardıllarınca da inancın bu kuvvette devam ettiği gözlenmiştir. Meter Aspodene kültüne ait ortaya çıkartılmış olan biri adak ikisi onurlandırma türünde olan üç adet yazıt, kültün Pergamon krallarınca tanrıçaya gösterilen değeri ortaya koyar. Bu yazıtlardan en erken tarihlisi olan daha önce de bahsettiğimiz, Philetarios’a ait olan tapınağın Philetarios’tan Meter Aspodene’ye adandığı aktarılan adak yazıtıdır³⁰⁴. Diğer iki onurlandırma yazıtından ilkinde Attalos’un karısı Antiokhos için yaptırdığı bronz bir heykeli tapınağa bağışladığı aktarılır. İkinci onurlandırma yazıtında ise tapınak

²⁹⁷ Agelidis, s. 287.

²⁹⁸ Akat, s. 10.

²⁹⁹ Tekçam, s. 219.

³⁰⁰ Faris Demir, **Batı Anadolu Hellenistik Dönem Kutsal Alan Planlaması**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, ss. 79-80.

³⁰¹ Çomak, s. 63.

³⁰² Demir, s. 80.

³⁰³ Akat, s. 11.

³⁰⁴ Çomak, s. 64.

görevlisi rahibe Metreis'in 'Attalos Soter' için tapınağa bağışta bulunduğu aktarılmıştır³⁰⁵.

Tapınak kompleksinde pişmiş toprak heykelcik, kült ve ritüel objeleri, sikke ve seramik dahil olmak üzere çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Ele geçen kırık bir seramik parçası üzerinde yer alan 'ATTIN' kelimesi ile kutsal alanda Tanrıçanın eşlikçisi Attis'inde tapınım gördüğü anlaşılmıştır (**Şekil 43**)³⁰⁶.

Tapınaktan ele geçen MÖ 5. ve 1. yüzyıl arası buluntular, malzeme bakımından olduğu kadar tanrıçanın ikonografik açıdan da değişimini ortaya koyduğundan ve bu değişimle kültürde gelişimini anlayabildiğimizden oldukça önemlidirler. MÖ 5. ve 4. yüzyıla ait eserler çoğunlukla bir naiskos içerisinde ayakta, giyimli Phryg etkisi taşıyan eserlerdi. MÖ 3.-2. yüzyıla ait buluntularda ise tanrıçanın Hellenleştirilmiş ikonografisi görülür (**Şekil 44**). MÖ 1. yüzyıl yani Roma Dönemi pişmiş toprak tanrıça heykelciklerinde ise Magna Mater'in görkemini taşıyan ikonografi görülür. Bu ikonografi gelişimi sikkeler üzerinden de takip edilebilir.

Sonuç olarak tapınak buluntularının incelenmesiyle kutsal alanın MÖ 5. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arası yoğun olarak kullanıldığını ortaya koyar. Malzemenin giderek azalmasıyla alanın Roma Dönemi'nde terk edilmiş olduğu düşünülmektedir³⁰⁷.

Pergamon antik kentinde Meter kültündeki bir diğer önemli kutsal alan, kentin 10 km kuzeybatısında Pindasos (Kozak) Dağının 60 m yüksekliğinde yer alan Kapıkaya Kutsal Mağarasıdır³⁰⁸. Kutsal alan vadiye doğu uzanan çok sayıda çam ağaçlarıyla kaplı, kayalık yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır (**Şekil 45-46**). Bu mekanın tapınım alanı olarak seçilmesinde tanrıçanın 'Doğanın Hakimi' sıfatının yanı sıra doğal alan içindeki konumu, kayalık cephenin görkemi -ki bu kayalık yüzeylere tanrıçanın tahtı işlenirdi-, mağara ve en önemlisi içerisindeki su kaynağıdır³⁰⁹.

Mamurtkale kutsal alanına kıyasla daha basit ve doğal bir mimariye sahip olan Kapıkaya kutsal alanı, mağara ve mağara önündeki düzenlenmiş teraslı bölge

³⁰⁵ Hüseyin Üreten, 'Mamurt Kale'de Meter Aspodene Kültü', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 46, Sayı: 1, 2006, s. 215.

³⁰⁶ Üreten, 'Doktora Tezi', s. 34.

³⁰⁷ Roller, ss. 248-249.

³⁰⁸ Güler Ateş, 'Pergamon'da Ana Tanrıça İnancı-Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana tanrıça', **Aktüel Arkeoloji**, Sayı: 32, 2013, s. 142.

³⁰⁹ Agelidis, s.285.

olmak üzere iki ana mekandan oluşur³¹⁰. Zirve noktada yer alan kutsal alana gidiş için patika yol düzenlenmiş, yol üzerindeki kaya yüzeylerine de adakların bırakılabilmesi için nişler yapılmıştır³¹¹. Mağara bir kaya parçasının düşmesi ile oluşmuş, 4.5x4 boyutlarında neredeyse kare formda bir yapıdır. Mağara içerisindeki su kaynağı kuzey-batı yönünde aktığından mağaranın kuzey duvarında aşınma izleri görülmektedir. Mağaranın güneybatı duvarında ise adak objelerinin bırakılması için çok sayıda küçüklü büyüklü boyutlarda niş bulunmaktadır³¹². Mağara önü düzenlenmiş teras alanında kaya yüzeyinde yine farklı boyutlarda nişler, basamak ve merdiven sunak bulunmaktadır³¹³. Kuzey duvarında yer alan ve boyutlarıyla (0.75 m. yükseklik, 1.30 m. genişlik, 0.60 m. derinlik) dikkat çeken nişe ahşaptan yapılmış kült heykelinin konmuş olduğu düşünülmektedir³¹⁴.

Kutsal alanda tapımın tam olarak ne zaman başladığı saptanamasa da konumu neticesinde çobanlar ve yolcular tarafından yoğun olarak kullanıldığı kanısına varılmıştır³¹⁵. Mağara alanının yetersiz kalması sonucunda önünde yer alan terasta düzenlemelere gidilmiş, kuzey duvarındaki niş içerisinde yer alan kült heykelinin zarar görmemesi için bir çatı yapısı yapılmıştır³¹⁶.

Kutsal alandan ele geçen çok sayıda terrakotta (**Şekil 47**), kandil ve çeşitli formlardaki seramik parçaları Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir³¹⁷. Yoğun olarak buluntu veren Unguentarium ve kandil parçaları kült törenleri ile ilişkilendirilmiştir. Unguentariumlar, Attis'in ölümü sonrası yas sırasında dökülen göz yaşlarını saklamak için kullanılmış ve tanrıçaya adanmıştır³¹⁸. Baharın gelmesi ve Attis'in canlanması kutlandığı tören sırasında Kybele kült heykelinin yıkanması aşaması, kutsal alanda bulunan bir su kaynağının olmasıyla kolayca tamamlanmıştır³¹⁹. Kandil buluntularının yoğunluğu ise en son kadın tapımcıların ışıklı alay töreni düzenlemeleriyle açıklanmaktadır. Buluntulardan yola çıkarak Attis'inde tanrıça ile birlikte tapınım gördüğü kanısına varılmıştır³²⁰.

³¹⁰ Patacı, 30.

³¹¹ Agelidis, s. 286.

³¹² Çomak, ss. 66-67.

³¹³ Roller, s. 248.

³¹⁴ Çomak, s. 66.; Agelidis, s. 286.

³¹⁵ Ateş, Aktüel Arkeoloji, s. 143.

³¹⁶ Çomak, s. 67.

³¹⁷ Akat, s. 54.

³¹⁸ Agelidis, s. 287.

³¹⁹ Gündüz, s. 59.

³²⁰ Çomak, s. 68.

Kapıkaya kutsal alanının MÖ 3. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arası tapınım amacı ile kullanıldığı bilinmektedir. MS 1. yüzyılda kutsal alanda bazı değişiklikler olmuştur. Buraya tanrı Mithras için taştan bir yapı inşa edilmiştir. Ancak Kybele-Attis-Mithras aynı anda mı tapınım gördü yoksa MS 1. yüzyılda kutsal alanda Kybele tapımı sona mı erdi bilinmemektedir³²¹.

Kapıkaya kutsal alanı mimari düzeniyle Phrygia'daki kaya sunaklarına benzemektedir. Bu tipte (çok nişli kaya cephesi), Phokaia ve Ephesos'ta da Kybele kutsal alanları bulunmaktadır³²². Aynı zamanda Kapıkaya mağarası bölgesel konum, mimari düzen ve buluntu içeriğiyle Metropolis Uyuzdere Mağarası ile benzerlik göstermektedir³²³.

Pergamon antik kentinde, kentin Hellenistik Dönem genişlemesi ve Pergamon çevresi hakkında daha detaylı bilgiye ulaşmak adına 2006-2011 yılları arasında birçok bilim insanının katılımıyla bir yüzey araştırması gerçekleştirildi. 2008 yılında kentin doğu, batı ve kuzey yamaçlarında yapılan çalışmalarda, doğu yamaçta birden fazla kutsal alandan oluşan bir açık hava kutsal alanı ve Molla Mustafa Tepesi'nde Kybele kaya kutsal alanı keşfedildi. Bölgede gerçekleşmiş kaçak kazılar sonucu ekip çalışmalarını hızlandırmış ve 2009 yılında tepede kazı çalışmalarına başlamıştır³²⁴. Kutsal alan Bakırçay Ovasının kuzey kenarında, İzmir-Çanakkale yolu güzergahında, kente 10 km uzaklıkta bir tepe üzerinde yer almaktadır (Şekil 48)³²⁵. Yüzey araştırması sırasında ele geçen pişmiş toprak ve seramik buluntuların değerlendirilmesiyle kutsal alanın Geç Klasik/Erken Hellenistik Dönem ile MS 1. yüzyıl arası aktif olarak kullanıldığı anlaşılmıştır³²⁶. Tepe üzerinde doğu-batı aksında düzenlemiş bir terasa sahip kutsal alan batıda bir kaya kütlesi ile sınırlandırılmıştır. Platoya bakan kaya yüzeyine 36,5x30x6 ölçülerinde neredeyse kare formda bir niş oyulmuştur (Şekil 49). Kaya yüzeyine oyulmuş niş aslında oldukça önemlidir. Niş sayesinde bölgenin kutsal alan olduğu anlaşılmış, tanrıçanın

³²¹ Patacı, s. 31.

³²² Enver Emir Kürklü, **Pagan İnanışında Ana Tanrıça: Antik Ege'de Kutsal Alanlar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020, s. 138.

³²³ Meriç, 2013, s. 72.

³²⁴ Felix Pirson, Güler Ateş ve Benjamin Engels, "Die neu Entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon-ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele?", **Natur-Kult-Raum**, (Ed. Katja Sporn, Sabine Ladstätter, Michael Kerschner), Österreichisches Archäologisches Institut, 20-22 Ocak 2012, ss. 283-284.

³²⁵ Güler Ateş, "Molla Mustafa Tepesi:Ein ländliches Felsheiligtum der Meter-Kybele im Umland von Pergamon", **Byzas 24 Natur Und Kult In Anatolien**, (Ed. Benjamin Engels, Sabine Huy ve Charles Steitler), Ege Yayınları, İstanbul, 2019, s.228.

³²⁶ Çomak, ss. 68-69.

kabartmasının bulunduğu niş konumu neticesiyle Mamurtkale kutsal alanı ile de arasında bir bağın olduğunu ortaya koyar. Kaya kutsal alanı 40 km uzaklıktaki Mamurtkale kutsal alanı ile doğrudan bir görüş aksına sahiptir. Kentteki merkezi Meter kutsal alanı olan Mamurtkale ile bir bağ kurulmaya çalışılmıştır³²⁷.

Kutsal alan yoğun olarak Kybele kültüne ilişkin buluntu verir, Kybele'yi betimleyen baş parçaları, tympanon ve aslan parçaları yoğun buluntu grubuna dahildir (Şekil 50)³²⁸. Kybele dışında, kadın, dansçı, Eros ve Attis figürin parçaları da ele geçmiştir (Şekil 51). Buluntular, ana kayanın kuzeybatısındaki, üç doğal kaya (ana kaya, batı ve doğusunda birer kaya) ve güneyde ise basit bir duvar ile sınırlandırılmış alandan ele geçmiştir. Buluntuların yoğunluğu ve mimari bir etkenin olması sebebiyle alanın adak deposu/çukuru olduğu anlaşılmıştır³²⁹. Özellikle neredeyse tamama yakın bulunan iki Kybele heykelciği, tanrıçanın gelişen ikonografisi hakkında bilgi verir (Şekil 52). Ele geçen değerli buluntular ve tanımlanabilen 125 figürin parçası, tanrıçanın ikonografisini ortaya koyduğu gibi Molla Mustafa Tepe ve Mamurtkale arasındaki tanrıça figürin stil benzerliğini de ortaya koyar. Her iki kutsal alanda tanrıçanın tahta oturan kabartma betiminden serbest olarak tahta oturduğu betimlesi görülür. İkonografi açısından ve üretim tekniği açısından iki kutsal alanda krallığın Hellenistik Döneminde kullanımda olduğu için benzerlik göstermeleri muhtemeldir³³⁰.

Kent dışında olduğu kadar kent içerisinde de tanrıça Kybele onuruna atfedilmiş kutsal alanlar olduğu bilinmektedir. Bu kutsal alanlardan iki tanesine günümüzde ulaşamamış, yazılı kaynaklar aracılığı ile bilgi sahibi olmaktayız. Bilinen diğer kutsal alan ise 2006-2011 yüzey araştırmaları sırasında keşfedilen, kentin doğu yamacında yer alan ve 'Büyük Kaya Kutsal Alanı' olarak adlandırılan kült alanıdır³³¹.

Pergamon Akropol'ünde veyahut kent içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında, yazılı kaynaklar yoluyla varlığını öğrendiğimiz Meter/Kybele tapınakları halen gün yüzüne çıkarılamamıştır. Varlığını antik belgelerden bildiğimiz ve 'Meter Basileia' olarak adlandırılan tapınağın, yapımı ve konumu hakkında kesin

³²⁷ Güler Ateş, 'Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar', **Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, ss. 316-318.

³²⁸ Aydın, s. 46.

³²⁹ Ateş, Byzas 24, s. 233.

³³⁰ Ateş, Pergamon'da Doğa ve Kült, s. 318.

³³¹ Ateş, Pergamon'da Doğa ve Kült, s. 322., Çomak, s. 55.

bir bilgiye ulaşılammıştır³³². Kent içerisinde yer alan bu tapınağın Akropol’de, saray yapılarının olduğu alanda yer aldığı aktarılmıştır³³³. Akropol’ün kuzeydoğusunda yer alan ve güncel araştırmalar içerisinde ‘Saray Yapı Grubu (I-VI)’ olarak adlandırılan yapılardan II nolu yapının Zeus, Ana Tanrıça, Meter Basileia ve Kabeirler Kültüne adanmış olabileceği düşünülür II nolu yapı kare formda, kaya çıkıntısı içeren bir alanda yer almaktadır³³⁴. Ancak bu yapının kesin bir kült alanı olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Ele geçen dört adet yazıt ve bahsedilen bölgenin yoğun pişmiş toprak kadın figürin buluntusu vermesi, konumunun neresi olduğu bilinemeyen tapınağın varlığının kanıtlarıdır diyebiliriz. Yazıtlardan birinde Tanrıça’ya ‘Ana tanrıça Basileia’ sıfatıyla seslenilmiştir. Bu yazıtlar yoluyla MÖ 1. yüzyılda tanrıçanın yerleşmiş bir kültü olduğu anlaşılmaktadır³³⁵.

Kent içerisinde konumu netleşmemiş bir diğer Kybele tapınağı ‘Megalesion’ hakkında bilgileri Romalı yazarlar Sueton ve Varro’nun anlatımları sayesinde bilmekteyiz³³⁶. Varro, MÖ 205-204 yıllarında Ana Tanrıça kutsal taşının (meteor), Pessinus’tan alınıp Roma’ya götürülmesini anlatır³³⁷. Bu aktarımda Pergamon Kralı I.Attalus’un yardımcıları göz ardı edilemez³³⁸. Varro anlatımı sırasında, kent surlarına (Attalos Duvarı) yakın bir noktada yer alan ‘Megalesion’ adlı tapınaktan söz eder³³⁹. Tanrıça burada ‘Megale Meter’ yani ‘Büyük Ana’ adı ile tapınım görmüştür³⁴⁰. Varro, kutsal taşın direk Pessinus’tan Roma’ya değil, Pessinus’tan Pergamon’a oradan Roma’ya taşındığını anlatır. Taşın Pergamon’da bulunduğu süre zarfında Megalesion’da korunduğundan bahseder³⁴¹. Pergamon kentinde Attalos duvarı yakınlarında yapılan arkeolojik kazılarda Megalesion olabileceği düşünülen yapı kalıntlarına ulaşılmıştır. Yapı kalıntıları, mimari ve inşa tekniklerinden yola çıkarak Hellenistik Dönem Kybele kült tapınak formatında olmadığını ancak Hükümdar Kült Heroon yapısı olabileceği düşünülse de net bir tanı yapılmamıştır. Bu yapının Megalesion olduğu, yakın çevrede bulunan Kybele kült heykeli ve Varro’nun verdiği

³³² Üreten, ‘Doktora Tezi’, ss. 35-36.

³³³ Agelidis, s. 284.

³³⁴ ‘Meter Basileia’, <https://www.izmirtimemachine.com/bergama/kraliyet-saraylari.html>, (13.07.2023).

³³⁵ Tuba Aydın, **Mysia Bölgesinde Kybele Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015, s. 45.

³³⁶ Agelidis, s. 285.

³³⁷ Ateş, ‘Pergamon’da Ana tanrıça’, s. 141.

³³⁸ Bkz. ‘1.1.3. Roma’da Magna Mater’.

³³⁹ Çomak, s. 56.

³⁴⁰ Agelidis, s. 285.

³⁴¹ Aydın, s. 45.

konuma denk düşmesi ile savunulabilir³⁴² olsa da heykelin bulunduğu konumda yapılan araştırmalar bu görüşü çürütmüştür³⁴³.

2008 yılı yüzey araştırması sırasında kentin doğu yamacının kuzey kesiminde birden fazla kutsal alandan oluşan bir açık hava kutsal alanı keşfedildi ve 2009-2010 yıllarında potansiyel kült alanlarında kazı çalışmaları gerçekleştirildi (**Şekil 53**)³⁴⁴. Görkemli kayalıklar, iki mağara ve su kaynağının varlığı bölgenin kutsal alan olarak seçilmesini sağlamıştır. Yamaçta dağınık bir görünüm sunan alanların aslında bir bütünlük içerisinde oldukları gözlemlenir. Hellenistik Dönemde kentin genişlemesi ile bölge bilinçli olarak MÖ 2. yüzyılın ilk yarısında kent alanına dahil edilmiştir. Ancak yamacın sert topografyası ve havası buranın konut alanı olarak kullanılmasına olanak vermemiştir. Kutsal alanda çalışmalar, kaya üzerine oyulmuş ‘taht’ şeklinde bir kaidenin tespit edilmesi ile başlamıştır (**Şekil 54**). Kaide, Büyük kaya kutsal alanının tam merkezinde, üzerinde Hellenistik Dönem betimli bir Ana tanrıça heykelinin olabileceği düşünülür. Kutsal alandan çok sayıda pişmiş toprak parça ele geçse de bölgenin Kybele’ye adanmış olduğu ele geçen beş adet tanrıça başı ile anlaşılmıştır. Diğer pişmiş toprak parçalar ve seramik formları incelendiğinde kutsal alanın Geç Hellenistik Döneme tarihlenmesini sağlar. Kutsal alanın önemli bir özelliği, Molla Mustafa Tepe kutsal alanı gibi buranında güneydoğuya yani Mamurtkale kutsal alanına bakıyor olmasıdır. Heykel kaidesi ve kült heykeli bilinçli olarak Mamurtkale’ye bakılacak şekilde kaya yüzeyine yontulmuştur. Büyük Kaya kutsal alanı kent içerisinde yer alan doğal bırakılmış bir kutsal alan olarak dikkat çekmektedir³⁴⁵.

Pergamon çevresinde gerçekleştirilen güncel çalışmalarda kentteki Ana tanrıça kültürüne ilişkin yeni verilere ulaşılmıştır. Bunlardan ilki Pergamon tepesinin doğusunda, İlyas Tepe üzerinde bulunan bir kutsal alandır. 2010 yılı çalışmalarında tespit edilen kutsal alan düzenlemiş bir terastan oluşuyordu. Burada da kaya yüzeyine oyulmuş bir taht keşfedilmiştir (**Şekil 55**). Bölgenin yoğun buluntu vermesi ile alanın tanrıçaya adanmış olduğu anlaşılmıştır. Ancak İlyas Tepe’yi özel kılan bir durum vardır o da tahtın yer aldığı yani kült heykelinin bulunduğu kaya yüzeyinin önünde hiçbir engel olmaksızın direkt olarak Mamurtkale’ye bakıyor olmasıdır. Kent içinde veya dışında yer alan kutsal alanların Mamurtkale ile bağlantı kurmaya

³⁴² Üreten, ‘Doktora Tezi’, s. 39.

³⁴³ Agelidis, s. 285.

³⁴⁴ Felix Pirson ve diğerleri, s. 283.

³⁴⁵ Ateş, ‘Pergamon’da Doğa ve Kült’, ss. 320-323.

çalışması hep oranın kült merkezi olmasından hem de bağlantı kurmaya çalışan kutsal alanların Kybele’yi temsil ettiklerini göstermeye çalışmalarındandır³⁴⁶.

2020 yılı yüzey araştırmasında tespit edilen, İzmir’in Dikili ilçesinde yer alan ‘Ballık Mağarası’nda 2021 yılında yapılan kurtarma kazılarında önemli verilere ulaşılmıştır. Mağara Prehistorik Dönemden Roma Dönemine kadar uzanan uzun bir kullanım aralığına sahiptir. Konumu ve buluntularıyla Batı Anadolu’nun Prehistorik ve Neolitik çağına ışık tutmaktadır. Ele geçen Kybele pişmiş toprak parçaları ile mağaranın daha sonraları Ana Tanrıça Kybele’ye adanmış bir kutsal alan olduğu anlaşılmıştır. Mağara ile ilgili bilimsel yayınlar araştırmaların tamamlanmasıyla gelecek yıllarda yapılacaktır³⁴⁷.

2.7. Phokaia

Phokaia kentinde Kybele kültüne dair en eski veriler Arkaik Döneme dayanmaktadır. Kentteki araştırmalarda Kybele Kültüne dair birçok arkeolojik buluntu ve kutsal alan ortaya çıkmıştır. 1993 yılında ortaya çıkmış olan, naiskos içerisinde oturan bir Kybele adak steli oldukça dikkat çekicidir (**Şekil 56**)³⁴⁸. Phokaia’da, kent içinde ve dışında Kybele’ye adanmış birçok kutsal alan bulunmaktadır. Farklı bölgelerde ve konumlarda olan bu alanlar, kentte Kybele kültüne verilen önemi göstermektedir³⁴⁹.

Kutsal alandan üç tanesi kent içerisinde yer alır. İki kutsal alan doğuda kent surlarına yakın bir konumda diğeri ise kentin önündeki yarımadaının kuzeyinde Athena tapınağının altında, deniz kenarında yer alır³⁵⁰.

Tiyatro Tepesi Kaya kutsal alanı, kentin doğusunda yer almaktadır. Değirmenli Tepe adı ile de bilinen tepe, 1991 yılında kuzeybatı yamacında ortaya çıkarılan tiyatro yapısından sonra Tiyatro Tepesi olarak adlandırılmıştır. Kutsal alan tepe üzerinde farklı boyutlardaki kaya kütlelerinden oluşur. Alanda kaya yüzeyine oyulmuş çok sayıda niş, kaya çanakları ve sunu alanı bulunmaktadır. Bölgede ilk

³⁴⁶ Ateş, ‘Pergamon’da Doğa ve Kült’, ss. 324.

³⁴⁷ Felix Pirson, Bernhard Ludwig, Güler Ateş, ‘Tanrıçanın bakışları altında: Pergamon çekirdek bölgesinde yeni keşfedilen iki kaya kutsal alanı’, **Transformation of the Pergamon Micro-Region**, 10.10.2022, <https://www.dainst.blog/transpergmikro/tanricanin-bakisleri-altinda/>, (09.11.2023).

³⁴⁸ Patacı, s. 20.

³⁴⁹ Ömer Özyiğit, ‘1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları’, **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 2**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, ss. 4-5.

³⁵⁰ Aytekin Erdoğan, **Phokaia Kaya Tapınakları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003, ss. 20-22.

çalışma Arkeolog Felix Sartiaux tarafından gerçekleştirilmiştir. Sartiaux tepenin bir kutsal alan olduğunu aktarsa da hangi tanrı/tanrıçaya ait olduğunu saptayamamıştır. Daha sonra bölge hakkında çalışmalar yapan Arkeolog Friederike Naumann bu tepeyi bir kabartma nedeniyle, tanrıça Kybele ile ilişkilendirmiştir. Tepe üzerindeki büyük bir alanı kaplayan kutsal alan, incelenmede kolaylık olsun diye bölgelere ve alanlara ayrılmıştır. Birinci bölge tepenin kuzeydoğu bölümünü oluşturur (**Şekil 57**). Bölgede belirlenmiş beş ayrı alan vardır, bu alanlardaki Kaya kütlelerinde toplam 54 adet farklı boyutlarda niş yapısına rastlanılmıştır. Kaya üzerindeki nişler 18-70 cm. aralığındadır. Nişlerin bazıları çatılıdır. Birinci ve İkinci alan büyük bir kaya kütlelerinin düzenlemesi ile elde edilmiştir. Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci alanlar ise küçük kaya bloklarından oluşmaktadır. Birinci ve İkinci alan birbirleri ile bağlantılıdır. Birinci alandaki kayaya oyulmuş basamaklarla aynı kaya kütlelerindeki bir üst terasa yani İkinci alana ulaşılabirdi. İkinci alan üç tarafı çevreli açıklık tarafı batıya bakan bir tapınım alanıdır. Bu alan farklı yapısı ile ön plana çıkar ve Anadolu'da benzerlerine rastlanmaz. Genel olarak Birinci bölgede, Birinci ve İkinci alan üzerine yoğunlaşmıştır. Çünkü diğer üç alan kalıntı ve buluntu açısından oldukça az veri vermektedir. İlk iki alanın buluntularının incelenmesiyle Birinci bölgenin Arkaik Dönemden Hellenistik Dönemin sonuna dek kullanıldığı kanısına varılmıştır³⁵¹. İkinci Bölge, Tepe'nin doğu üst kesiminde surların hemen altındaki konumdadır. Bölge çok sayıda kaya kütleleri ve kaya düzleminden oluşur. Bulunduğu konumdan dolayı merkezi bir noktada yer alır. Kaya üzerindeki nişlerin incelenmesiyle İkinci bölgede dört alan saptanmıştır. Dört alanda toplam 12 adet niş yapısı incelenmiştir. Nişler genellikle dikdörtgen formda 25-30 cm aralığında yapılmıştır. İkinci alandaki kaya yüzeyindeki tek nişte bir kabartma tasviri vardır. Tanrıça bir taht üzerinde oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Kaba hatlara sahip olan tasvir 50 cm yüksekliğinde 10 cm derinliğindedir (**Şekil 58**). İkinci bölge merkezi konumu ve düzleştirilmiş alana sahip olmasından dolayı dikkat çeker. Kutsal alanın İkinci bölgesinin Dördüncü alanında tören faaliyetlerinin gerçekleştiği düşünülür. İkinci Bölgeden tanrıça tasviri dışında bir buluntu ele geçmemiştir. Tasvirin Arkaik Dönem Kybele etkileri taşımasından yola çıkarak İkinci Bölgenin kullanımı da Arkaik-Hellenistik Dönem arasına tarihlendirilmiştir³⁵². Üçüncü Bölge, doğu yönüne çıkılırken İkinci Bölgeye gelmeden önce karşılaşılan Kaya kütlelerinin olduğu

³⁵¹ Erdoğan, Phokaia..., ss. 25-42.

³⁵² Erdoğan, Phokaia..., ss. 42-48.

konumudur. Bölge tek bir kaya kütesinden ve tek bir alandan oluşur. Alanda yani incelenen tek kaya kütesinde beş adet niş yapısı bulunmaktadır. Nişlerden iki tanesi kayanın batı, üç tanesi de güney cephede yer almaktadır. Üçüncü Bölgede dikkat çeken tek şey Kaya bloğu üzerine düzenlemiş sunu alanıdır³⁵³. Dördüncü bölge tepenin en yüksek kesiminde yer alır (**Şekil 59**). Dört kaya bloğunda oluşan Dördüncü bölge kutsal alanın geneline hakim bir noktada yer alır. Dört blokta iki kaya kütesi, İkinci Bölgenin içinde yer alır. Bölge monumental bir Kaya yüzeyi üzerindeki farklı boyut ve tipteki nişlerden oluşur. Büyük kaya kütesi piramit formda, doğu-atı yönünde yer almaktadır. Tepenin eğime yakın yerde kaya cephesi düzenlenmiştir. Dördüncü Bölgede dikkat çeken önemli bir niş vardır. Nişe, düzenlenmiş alandan çıkarken batı yönündeki kaya kütesi üzerinde rastlanır. Yüzeye işlenmiş niş, beşik bir çatı ve yanındaki köşe akroterlere sahip olduğundan neredeyse bir naiskos formundadır. Tanrıça ayakta başında polos'u elinde tympanon'u ile tasvir edilmiştir (**Şekil 60**). Kabartma niş ile aynı boyutlardadır. Dördüncü Bölge, 4 numaralı bu niş Tiyatro Tepesi Kutsal alanının tanrıça Kybele'ye adanmış olduğunu kanıtlayan en net buluntudur. Kabartmanın betimlenmesinden yola çıkarak Dördüncü bölge MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir³⁵⁴. Tiyatro Tepesi incelenmek üzere sekiz bölüme ayrılmıştır. İlk beş bölge konumu ve verdiği buluntular nedeniyle önem taşımaktadır. Diğer üç bölge kent surlarının yakınında ve altında kalmış bir alanı kapsar ve yoğun bir buluntu grubu sunmaz. Kutsal alanın, 120-15 cm arasında değişen niş boyutları ile Arkaik Dönemden Roma Dönemine kadar kullanıldığı anlaşılmıştır. Ömer Özyiğit kutsal alanı Hellenistik Döneme tarihlendirmiştir³⁵⁵.

Altın Mağarası Tepesi kentin doğusunda yer alır. Kentin doğal doğu sınırını, sırasıyla yan yana yer alan Çifte Kayalar Tepesi, Tiyatro Tepesi ve Altın Mağara Tepesi oluşturur. Tepelerin aralarında küçük akarsu kaynakları yer alır, bu da kutsal alanların seçilmesinde önemli rol oynar. Tepe oldukça geniş bir alanı kaplar, çevresi yoğun bir bitki/ağaç örtüsü ile kaplıdır. Kutsal alan tepenin en yüksek konumunda yer alan büyük kaya kütlelerinden oluşur (**Şekil 61**). Geniş bir arazi üzerinde yer alan kutsal alan araştırmalar kapsamında Güney/Birinci bölge ve Kuzey/İkinci bölge olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bölgeler içerisinde yer alan kaya cepheleri üzerinde niş olan kaya kütleleri tapınım alanı olarak ele alınmıştır. Birinci bölgede üzerinde

³⁵³ Erdoğan, Phokaia..., ss. 48-51.

³⁵⁴ Erdoğan, Phokaia..., ss. 51-57.

³⁵⁵ Ahmet Vasfi Pekin, **Foça Tarihi**, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s. 121.

niş olan yedi, İkinci bölgede ise üzerinde niş olan 10 kaya cephesi ve çevresinde çalışılmıştır. Çevrede sur yatakları, kaya mezarı, merdivenler ve düzenlenmiş birtakım küçük tapınım alanları bulunmuştur. Tepe, kentin dış sınırına yakın bir konumda olduğundan kutsal alan kullanımı dışında başka amaçlara da hizmet etmiştir. Tepenin yüksek doğu kısımlarında kent sınırını belirleyen ve savunma amaçlı sur yatakları bulunur. Tepedeki kazı çalışmaları sonucunda güney eteklerinde seramik atölyeleri ortaya çıkarılmıştır. Tepenin zirve konumu kutsal alan olarak kullanılmıştır. Alandaki farklı konum ve boyuttaki kayalar, kaya üzerindeki nişler bit bütünlük içerisinde değildirler. Kutsal alanda bulunan çoğu niş kareye yakın formda bazıları ise oval formdadır. Nişlerden sadece iki tanesinde kabartmaya rastlanır, diğerleri boştur. Bu iki kabartmadan biri tanımlanamayacak derecede tahribata uğramıştır. Diğer kabartmalı niş ise Kuzeyde yer alan ve İkinci bölge olarak adlandırılan alanda yer alır. Araştırmalar sırasında İkinci bölgenin İkinci nişi olarak adlandırılan 25 cm yüksekliğindeki niş içerisinde giyimli, ayakta yan yana üç figür görülür. Ortadaki figür cepheden yanındaki figürler ise profilden gösterilmiştir. Kabartma yüzeyi aşındığı için tasvirler net olarak tanımlanamamıştır (**Şekil 62**). Kutsal alan bir yerine birden çok nişe sahip olmasından dolayı alanın gruplar halinde tapınıcıya sahip olduğu düşünülmektedir. Altın Mağarası Tepesi, Tiyatro Tepesi kutsal alanı ile benzer özellikler göstermektedir. Kutsal alanın tarihlendirilmesi eldeki kabartmalı niş dikkate alınarak yapılmıştır. Nişin benzerlerine Ephesos Kaya kutsal alanlarında da rastlanılmıştır. Nişin boyutları, kabartmada tasvir edilen figürlerin ikonografisi ve pozisyonları dikkate alındığında Hellenistik Dönem adak stelleri ile bağlantılı olabileceği kanısına varılmıştır. Bu verilerden yola çıkarak kutsal alan Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir³⁵⁶.

Kent sınırları içerisinde Kybele'ye ait olduğu düşünülen bir diğer kutsal alan, Liman Kaya kutsal alanıdır. Kutsal alan 1993 yılında gerçekleşen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmış olsa da alanı tanrıça Kybele'ye atfettirecek herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır³⁵⁷. Phokaia kentinde gerçekleştirilen Üçüncü Dönem kazılarını yürüten Prof. Dr. Ömer Özyiğit tarafından kutsal alan, Kybele kutsal alanlarına ve öncüsü olan Phryg açık hava tapınaklarına benzediği gerekçesiyle tanrıça Kybele'ye ait olduğunu söylemektedir. Özyiğit, görüşünü kentte aynı anda tapınım gören ve kutsal alanın kuzey üst bölümünde bir kutsal alana sahip olan

³⁵⁶ Erdoğan, Phokaia..., ss. 154-166.

³⁵⁷ Pekin, s.120.

tanrıça Athena kültü ile de desteklemektedir³⁵⁸. Liman Kaya kutsal alanı, Athena tapınağının kuzey alt bölümünde deniz kenarında yer alır. Alan, denize doğru dik inen büyük bir kaya kütesinden ve düzeltilmiş bir alandan oluşur³⁵⁹. Kutsal alan bölgenin topografyasına göre oluşturulduğundan incelenmek için Doğu, orta ve Batı olmak üzere üçe ayrılmıştır (**Şekil 63**). Doğal olarak 'U' formuna benzeyen kutsal alanda Doğu ve Batı bölümü kenarları oluşturup kent içinde doğal bir sur görevi görürken, Orta bölge deniz ile sıfır mesafededir. Doğu bölümü ana karaya yakın olan ve bir kısmı Athena kutsal alanına dahil olan bir kaya kütesidir. Üzerinde bir tane 29x21x24 ölçülerinde niş bulunmaktadır. Aşınmaktan oval bir form alan niş, boyutlarından dolayı kült için değil aydınlanma amaçlı kullanılmış olduğu düşünülür. Denizin içe doğru girinti yapığı Orta bölüm Doğu ve Batı kayalıkları arasında geçiş sağlar. Kaya kütesi burada daha düz bir yapıdadır. Orta bölüm bulunduğu yapılar neticesinde küçük bir tapınım alanıdır. Bir sunu çanağı, merdivenler, düzeltilmiş alanlar ve niş yapıları buna işaret eder. Merdiven yapıları bölgede yer alan 2. Düzeltilmiş alana ulaşmayı ve denizden gelenlerin kutsal alana ulaşmasını sağlar. Orta bölümde 46x20x23 boyutlarında dikdörtgen formlu bir tane niş bulunur. Batı bölümü ise kutsal alanın asıl tapınım bölgesini oluşturur. Kült uygulamalarının bu alanda gerçekleştiği düşünülen alan diğer bölümlere kıyasla büyük bir alanı kapsar. Batı bölümü niş, sunu alanı, kaya çanağı, havuz yapısı, merdiven ve düzeltilmiş alandan oluşur (**Şekil 64-65**). Batı bölümünün denize doğru inen alanı düzleştirilerek bir tapınım alanı oluşturulmuştur. Tapınım alanındaki ana kaya üzerinde farklı boyutlarda yedi adet niş yer alır (**Şekil 66**). Nişlerden iki tanesi hariç diğerleri aynı hat doğrultusunda yapılmışlardır. Birinci ve yedinci niş, ortadaki beş nişe göre daha küçük boyutlu ve kaya cephesi üzerinde daha yüksek bir konumda yer alırlar. 1994 yılı kazı çalışmaları sırasında nişlerin yer aldığı ana kaya cephesi önüne Heykeltıraş Sinan İlhan tarafından yapılan, 1993 yılında bulunan 'Naiskoslu Kybele' adak stelinin kopyası yerleştirilmiştir (**Şekil 67**)³⁶⁰. Nişlerin yer aldığı ana kaya cephesinin önü düzenlenmiştir. Alanın kuzeydoğu kısmında 300x194x60 cm boyutlarında, ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş bir sunu havuzu yer alır. Nişlerin yer aldığı ana kayadan başlayan havuza ve oradan denize ulaşan bir kanal yapısı vardır. Bu kanal

³⁵⁸ Pekin, s. 120., Erdoğan, Phokaia..., s. 178.

³⁵⁹ Aytekin Erdoğan, "Phokaia Liman Kaya Kutsal Alanı", **Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı; EPIPHANEIA**, (Ed. Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzler ve Cennet Pişkin Ayvazoğlu), Ege Üniversitesi Yayınları, No: 198, İzmir, 2018, s. 135.

³⁶⁰ Özyiğit, 1994, s. 5, 23.

kült uygulamalarının gerçekleşmesinde kullanılmıştır. Büyük ihtimalle törenler sırasında sıvı libasyonlarına (kan, kurban kanı, şarap veya su) olanak sağlamıştır. Liman Kaya kutsal alanına karadan ulaşım sağlanamamaktadır, merdivenler kutsal alana denizden ulaşım sağlanması için yapılmıştır. Liman Kaya kutsal alanı, denizle bu denli iç içe olmasıyla tanrıça adına dağ zirvelerine yapılan diğer kutsal alanlar arasında dikkat çeker³⁶¹. 1993 yılında ortaya çıkarılan bu alan, tanrıçanın su ile bağlantısının tekrardan gün yüzüne çıkmasına olanak sağlamıştır. Genellikle toprak ile bağdaştırılan tanrıçanın, denize bu kadar yakın olan başka bir kutsal alanına rastlanılmamıştır. Büyük ihtimalle denizcilik ve deniz ticareti ile uğraşan Phokaia halkı günlük yaşam ve dinsel yaşamlarını bu kutsal alanda bir araya getirmişlerdir³⁶². Kutsal alan, tanrıça Kybele'nin Arkaik Dönemde kentte tapınım görmeye başlaması ve diğer benzer kutsal alanlar dikkate alınarak MÖ 580 yılına tarihlendirilmiştir³⁶³.

Phokaia'nın kent içinde olduğu kadar kent dışında ve adalarda da Kybele'ye ait kutsal alanları bulunmaktadır. İncir ve Orak adalarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında arkeolojik buluntular ele geçmiş ve kutsal alanların varlığı ortaya çıkarılmıştır (**Şekil 68**).

İncir Adası, adalar içerisinde kente en yakın konumdaki adadır. Ada, 600 m. uzunluğunda ve 300 m. genişliğindedir. Adanın doğu sahili hariç diğer kıyıları sarp bir yapıdadır, adanın yoğun olarak doğu kısmı ve sahili kullanılmıştır³⁶⁴. Oldukça geniş bir alan üzerinde yer alan kutsal alanda 1996-1998 yılları arasında yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Ele geçen buluntular dahilinde bu adanın kompozit bir kullanım alanına sahip olduğu anlaşılmıştır. Adanın genişliği sebebiyle araştırmacılar tarafından altı bölümde incelenmiştir. Bu bölümler birbirleri ile oldukça benzer özellikler taşımaktadırlar. Neredeyse her alanda işlenmiş kaya cephesi ve mezar yapısı bulunmuştur. Bulunan işlenmiş kaya kütleleri, niş ve kabartmalar adanın kutsal alan olarak kullanıldığına, ele geçen birçok farklı boyut ve malzemedeki lahit ve mezarlar nekropol olarak kullanıldığına, kaya yapısı nedeniyle de taş ocağı olarak kullanıldığına kanaat getirilmiştir³⁶⁵. Kutsal alan deniz kenarında yarım daire şeklindedir (**Şekil 69**)³⁶⁶. Kutsal alandan ele geçen 60x60 cm boyutlarındaki

³⁶¹ Erdoğan, Liman Kaya..., ss. 135-144.

³⁶² Erdoğan, Phokaia..., s. 178.

³⁶³ Pekin, s. 120.

³⁶⁴ Aytekin Erdoğan, "Phokaia İncir Adası Kutsal Alanı ve Bakkheion", **III.-VI. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, s. 110.

³⁶⁵ Erdoğan, Phokaia..., ss. 199-207.

³⁶⁶ Pekin, s. 121.

kabartmalı bir niş alanın tanrıça Kybele'ye adanmış olduğunu kanıtlar. Ana kaya cephesi üzerinde yer alan niş kare formludur, hemen dışında onu çevreleyen dikdörtgen formda bir çerçeveye sahiptir. Kabartma niş yüksekliğindedir. Oldukça tahrip olmuş kabartmada tanrıça giyimli, arkalıklı bir koltuk/taht üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir (**Şekil 70**)³⁶⁷. Alanda farklı konumlarda lahit ve mezar yapılarına rastlanır. Mezarlar taş bloklarından yapılmışlardır. Alanın taş ocağı olarak kullanılması ise Geç Hellenistik ve Erken Roma Döneminde başlanmıştır³⁶⁸. Mezar yapıları incelendiğinde içlerinde herhangi bir buluntuya ulaşılamamıştır. Bu durum mezarların tarihlendirilmesini zorlasa da boyut ve stilleri göz önüne alındığında Roma Dönemine ait oldukları düşünülmektedir. Kabartma ise tanrıçanın duruş stiline Arkaik Dönem örnekleri ile benzerlik göstermesi sebebiyle tapınım alanı Arkaik Döneme tarihlendirilmiştir. Yüzey araştırmaları sırasında yüzeyden çok sayıda ve formda seramik parçaları ele geçmiştir³⁶⁹. Buluntular Arkaik Dönemden Roma Dönemine kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu da adanın Arkaik Dönemden Roma Dönemine kadar aktif bir şekilde kullanıldığını gösterse de bölgede herhangi bir yerleşim izine rastlanılmamıştır. Büyük ihtimalle Ada sadece tapınım, nekropol ve taş malzeme tedariki için kullanılmaktaydı.

Orak Adası, Phokaia'nın en büyük adasıdır. Kentin kuzeybatısı konumunda yer alır, adanın batısında ise 'Siren Kayalıkları' olarak adlandırılan volkanik kaya oluşumları bulunmaktadır³⁷⁰. Ada, 2.1 km. uzunluğunda ve 700 m. genişliğindedir (**Bkz. Şekil 68**). İki büyük tepe adanın topografyasını oluşturur³⁷¹. Adada 1996-1998 yılları arasında yüzey araştırması yapılmıştır. Ele geçen verilerden yola çıkarak Orak Adasının, İncir Adası ile benzer özellikler taşıdığı ortaya konmuştur. Orak Adasında tıpkı İncir Adasında olduğu gibi kutsal alan, mezarlık ve taş ocağı olarak kullanılan alanlara rastlanılmıştır³⁷². Kybele kutsal alanı, adanın doğusunda bulunur. Alanın tam ortasında, ana kaya cephesi üzerinde oturur durumda kadına benzeyen bir kabartma yer alır. Özyiğit, bu kabartmanın tanrıça Kybele olduğunu aktarır. Kabartma tapınım alanının odak noktasında, 5 m. yüksekliğindedir. Kabartmanın başı zamanla tahrip görmüş ve günümüzde tanımlanması zor bir görünüme

³⁶⁷ Erdoğan, Phokaia..., s. 182.

³⁶⁸ Pekin, s. 121.

³⁶⁹ Erdoğan, İncir..., s. 111.

³⁷⁰ Ömer Özyiğit, "1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 768.

³⁷¹ Erdoğan, Phokaia..., s. 207.

³⁷² Orak Adası Kalıntıları, <https://arkeodenemeler.blogspot.com/2012/01/orak-adas-izmir-aiolis.html>, (28.07.2023).

ulaşmıştır. Kutsal alanın Arkaik veya Klasik Dönemde oluşturulduğu düşünülmektedir³⁷³. Adanın kuzey kısmında mezar yapıları bulunmuştur. Mezarlar kaya bloklarının oyulması ile yapılmış, üstleri taş blokları ile kapatılmıştır. Mezar yapılarının varlığı adanın kuzey bölümünün nekropolis olarak kullanıldığını göstermektedir³⁷⁴. Adanın taş ocağı olarak kullanılması ise tapınım alanının işlevini yitirmesi sonrasında oluşmuştur. Özyiğit, Kybele'ye ait kutsal alanların kayalık alanlarda olmasından kaynaklı bazı tapınım alanlarının işlevlerini yitirdikten sonra taş ocağı olarak kullanılmış olduklarını aktarır³⁷⁵. Adanın doğu ve güney koylarında yerleşim bölgesi olabilecek mimari ögeler ve buluntular ele geçmiştir. Yüzey araştırmaları sırasında yüzeyden ele geçen seramikler, Klasik Dönem ve Roma Dönemi aralığına tarihlendirilmiştir. Adanın bu dönem arası kullanımda olduğu düşünülmektedir³⁷⁶.

Kent içi, dışı ve adalar olmak üzere Phokaia antik kentinde Kybele kültüne verilen değer apaçık ortadadır. Kült Arkaik Dönemde, bölge Yunan göçlerine maruz kalmadan önce Lydia Uygarlığının egemen olduğu zaman diliminde varlığını göstermeye başlamış, Roma Dönemine değin varlığını devam ettirmiştir. Kent, kültün deniz ile bu denli iç içe olması sebebiyle de önem taşımaktadır.

2.8. Priene

Priene kentinde, 1895 yılında Carl Humann tarafından başlayan bilimsel kazı çalışmaları, günümüzde Prof. Dr. İ. Hakan Mert tarafından devam ettirilmektedir³⁷⁷.

Kentte, Kybele kültünün varlığını neredeyse her Batı Anadolu kentinde olduğu gibi MÖ 6. yüzyıla dayandırmaktayız. Bulunan arkeolojik ve epigrafik buluntular kentte tanrıçanın varlığını ve kültün ne seyirde işlediğini ortaya koyar. Kentte tanrıça Kybele'ye adanmış iki kutsal alan bulunmaktadır³⁷⁸.

Batı Kapısı Caddesindeki kutsal alanı, caddenin güney kısmında, kent kapısını geçtikten sonra karşılaşılan ilk yapıdır. Kutsal alan beşgen planlı olduğundan

³⁷³ Özyiğit, 1996, ss. 768-770.

³⁷⁴ Erdoğan, Phokaia..., s. 208.

³⁷⁵ Pekin, s. 122.

³⁷⁶ Patacı, s. 28.

³⁷⁷ "Priene", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Priene>, (01.08.2023).

³⁷⁸ Gökür Çetinkaya, **Arkeolojik ve Epigrafik Buluntular Işığında Priene'deki Kültler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2021, s. 61.

dikkat çeker (**Şekil 71**)³⁷⁹. Alan, küçük boyutlu, sade düzensiz bir yapıdır. Kutsal alana giriş doğu duvarında bulunan 1.20 m. genişliğindeki kapıdan yapılmaktadır. Beşgen planlı alanda sadece kült alanı ve kurban çukuru bulunmaktadır. Kare formdaki kurban çukurunun doğu ve güney kısmı kayaya oyularak, kuzey ve batı kısmın ise mermer levha kullanılarak oluşturulmuştur (**Şekil 72**). 1.50 m. genişlik ve 1 m. derinliğindeki küllerle kaplı çukur içerisinden kemik ve seramik parçaları, amphora ve unguentariumlar ele geçmiştir³⁸⁰. Unguentariumlar, Kybele kültüründe Attis'in yası sırasında akıtılan gözyaşlarını tanrıçaya sunmak amacıyla kullanıldığından birçok Kybele kutsal alanından ele geçer. Kutsal alan ve çevresinden ele geçen çok sayıda terrakotta ve seramik parçaları alanın tanrıça Kybele'ye adandığının kanıtıdır. Ancak özellikle iki heykel parçası şüpheye yer bırakmaz. Kutsal alanda bulunan heykelerde tanrıça tahta otururken tasvir edilmiştir. İlk heykelde tanrıçanın khiton ve hymation giydiği, lüle saçlarının ise omuzlarına döküldüğü görülür (**Şekil 73**)³⁸¹. Tanrıçanın ayakları altında kutsal hayvanı aslan yer alır. 70 cm. yüksekliğindeki heykelde tanrıçanın başı ve iki kolu eksiktir. Kutsal alanda bulunan 80 cm. yüksekliğindeki diğer heykelin ise sadece belden aşağısı mevcuttur (**Şekil 74**). Betimlenme şekli ve buluntu yerinden dolayı heykel parçasını Kybele olduğu düşünülür. Tahta oturan tanrıçanın ayakları kaide üzerinde ya da aslanının üzerinde değil, gösterişli bir ayak taburesinin üzerinde yer alır. Betimlemede kutsal hayvanı aslan görülmez³⁸².

Batı Kapısı Caddesinin, Kutsal alanında yer aldığı güney kısmında, üçüncü insulada iki ayrı yapı görülür. İnsulanın doğusunda bir konut yapısı (23 Numaralı Ev) bulunurken, batıda kutsal bir yapı (22 Numaralı Ev) yer almaktadır (**Şekil 75**)³⁸³. Girişi kuzey konumda yer alan yapının doğu kısmındaki alanın kült işlevi için kullanıldığı anlaşılmıştır. Oda içerisinde doğu duvardan başlayan ve güney duvarda süregelen 'L' şeklinde 1.20 m. yüksekliğinde ve 1.60 m. derinliğinde bir podyum yer alır. Podyumun ön kısmında iki, güney bitişinde bir merdiven bulunmaktadır. Podyumun önünde yer alan iki merdiven arasında mermerden, 1.57x0,95 m. boyutlarında ayakları aslanpençesi dekorundan oluşan bir masa bulunmaktadır (**Şekil**

³⁷⁹ Theodor Wiegand ve Hans Schrader, **Priene: Ergebnisse der Ausgrabung- und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898**, Königliche Museen Zu Berlin, Berlin, 1904, s. 171.

³⁸⁰ Wiegand ve Schrader, s. 171.; Çetinkaya, s. 62.

³⁸¹ Çetinkaya, s. 70.

³⁸² Çetinkaya, s. 70.

³⁸³ Wiegand ve Schrader, s. 173.

76)³⁸⁴. Masanın ayakları arasında doğal bir yarık bulunmaktadır. Bu açıklığın kurban çukuru olup olmadığı kesinleşmemiştir. Podyumun karşısında, odanın kuzeyinde bir oturma sırası mevcuttur. Masa, Priene'deki Demeter tapınağında bulunan iki masa ile benzer olduğundan tapınım sırasında tanrı/tanrıçaya kurban sunmak için kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Yapıdan mermer ve terrakotta Hermes Hermes³⁸⁵, Kybele ve Eros terrakotta parçaları ile Büyük İskender heykeli ortaya çıkarılmıştır³⁸⁶. Yapıdan ele geçen buluntuların incelenmesiyle odanın birçok külte hizmet ettiği ve ev içi kült tapımı ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

Priene'deki bir diğer Kybele kutsal alanı, Akropolise çıkan yol güzergahı üzerinde, kentin kuzeydoğu kayalıklarında yer alır (**Şekil 77**). Her Kybele Kaya kutsal alanında olduğu gibi alan içerisinde düzeltilmiş kısımlar bulunmaktadır. Alan içerisinde iki teras bulunduğu ve kutsal alana dair kalıntılar yoğun olarak en alçak (doğu) terastan ele geçtiğinden kutsal alan araştırmacılar tarafından 'Doğu Kaya Kutsal Alanı' olarak adlandırılmıştır³⁸⁷. Kutsal alanda akropolise çıkan kayaya oyulmuş bir merdiven yapısı da bulunmaktadır. Erken Dönem çalışmaları kutsal alanın 5x12 m. boyutlarında olduğunu aktarırken³⁸⁸, 2007-2011 yılları arasında bölgede çalışmalar yapan A. Filges, alanın 35x50 m. boyutlarında olduğunu aktarır³⁸⁹. Denizden 280 m. yükseklikte kentin kuzeydoğu yamacında yer alan ancak güneyine bakan kutsal alandaki karstik kayalıklar oldukça dik ve sarp bir arazidedir (**Şekil 78**)³⁹⁰. Kutsal alana 80 m. uzaklıkta 'Mısırlı Tanrılar Kutsal Alanı' yer almaktadır. Bu iki kutsal alan arasında kalan arazide yerleşim konutları yapılmaya başlanmış, böylece ilk başta doğal bir alana yapılan Kybele kutsal alanı kent içerisinde yer almaya başlamıştır³⁹¹. Kutsal alanda yapılan çalışmalarda, ilk önce tapınım alanı oluşturmak için kayalık alan düzleştirilerek teras alanları yapılmış ve su kaynağının kutsal alana ulaşması için bazı kanallar yapılmıştır³⁹². Alan iki bölümde incelenmiştir. A bölümü yani akropolise yakın olan kısım, B bölümü ise asıl tapınım alanı olan kısımdır. B bölümü, alanın kuzey konumudur ve burada oluklar ile kaya

³⁸⁴ Wiegand ve Schrader, ss. 176-177.; Çetinkaya, s. 67.

³⁸⁵ Tekçam, s. 90.

³⁸⁶ Wiegand ve Schrader, ss. 178-182.

³⁸⁷ Erdoğan, Phokaia..., s. 391., Çetinkaya, s. 62.

³⁸⁸ Erdoğan, Phokaia..., s. 391., Wiegand ve Schrader s. 183.

³⁸⁹ Axel Filges, 'Ein Felsheiligtum im Stadtgebiet von Priene. Privater Kult im öffentlichen Raum?', **Natur-Kult-Raum**, (Ed. Katja Sporn, Sabine Ladstätter, Michael Kerschner), Österreichisches Archäologisches Institut, 20-22 Ocak 2012, s. 82,87.

³⁹⁰ Wiegand ve Schrader, s. 183., Çetinkaya, s. 63.

³⁹¹ Çetinkaya, ss. 62-63.

³⁹² Çetinkaya, s. 63.; Filges, s. 86.

havuzları ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılardan yola çıkarak suyun kült uygulamaları amacıyla kutsal alana ulaştırıldığı düşünülmektedir³⁹³. B bölümü kuzey kaya cephesi üzerinde iki adet niş bulunur. Nişler 33 cm yüksekliğe ve 20 cm derinliğe sahiptirler. İçlerinde kabartmaya rastlanılmamıştır (**Şekil 79**). Kuzey alanda, nişlere yakın bir konumda bulunan 60x70 cm ölçülerinde bir taşın yüzeyinin düzleştirilmiş olması sebebiyle sunak olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir³⁹⁴. Filges tarafından ‘FHO 9’ olarak adlandırılan bölgede ‘Bothros³⁹⁵’ olduğu düşünülen adak çukuru ortaya çıkarılmıştır (**Şekil 80**). 2007-2011 yıllarında yapılan çalışmalarda ele geçen çok sayıda seramik ve terrakotta Kybele baş parçaları alanın tanrıça Kybele’ye ait olduğunu ortaya koyar. Özellikle 2007 yılında ele geçen Kybele terrakotta parçaları birleştirilerek orijinal formuna döndürülmüştür (**Şekil 81**). Ele geçen Kybele figürininde tanrıça Hellenleştirilmiş görüntüsü ile karşımıza çıkar. Tanrıça Kybele başında polosuyla üzerinde khiton ve hymation giymiş halde, iki basamaklı bir kaide üzerinde yer alan arkalıkları bir taht üzerinde oturmaktadır. Tanrıçanın dalgalı saçları omuzlarından dökülürken sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutar vaziyette tasvir edilmiştir. Betimlemede oturan tanrıçanın ayaklarının altında ve iki yakında kutsal hayvanı olan aslan ona eşlik etmektedir. Pişmiş toprak heykelcik benzer örnekler ve ikonografi dikkate alınarak MÖ 2. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirilmiştir³⁹⁶. Kutsal alanın Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca kullanıldığı, Bizans Döneminde ise bir bastion³⁹⁷ olarak kullanıldığı bilinmektedir³⁹⁸.

2.9. Smyrna

Büyük İskender Anadolu’yu Pers işgalinden kurtardıktan sonra görmüş olduğu bir düş üzerine, Smyrna kentini, kentin akropolü olan ve bugün Kadifekale olarak bilinen Pagos Dağı ve eteklerinde yeniden kurmuştur. MÖ 4. yüzyıl sonlarında yeni yerine kurulan ve bugün modern İzmir yerleşiminin altında kaldığından dolayı antik Smyrna kentin hakkındaki bilgilere halen yürütülmekte olan

³⁹³ Erdoğan, Phokaia..., s. 392.; Filges, s. 82.

³⁹⁴ Çetinkaya, ss. 63-64.

³⁹⁵ ‘Bothros’, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bothros>, (12.08.2023).

³⁹⁶ Filges, ss. 92-93.

³⁹⁷ Bastion: Savunma Kulesi.

³⁹⁸ Erdoğan, Phokaia..., s. 394.

kentiçi arkeolojik çalışmalarla ulaşılmaktadır (**şekil 82**)³⁹⁹. Bu bağlamda kentteki Kybele kültüne dair kısıtlı bilgilere sahip olsak da, ortaya çıkarılan arkeolojik ve epigrafik buluntular, kültün kentte ne kadar önemli olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Daha sonraki dönemlere tarihlenen epigrafik verilerden kentte tanrıçaya, ‘‘Meter Sipyrene’’, ‘‘Meter Theon Sipyrene’’, ‘‘Meter Theon’’ ve kente özgü bir sıfat olan ‘‘Meter Smyrnaike⁴⁰⁰,’’ adları ile seslendirildiği bilinmektedir. Tanrıça ‘‘Sipyrene’’ adı, Hellenistik Dönem ikonografisi ile kent sikkelerinde sıklıkla grlmektedir⁴⁰¹.

Smyrna’da tanrıçanın tapınım görmüş olduğu bir Metroon ve Kaya kutsal alanı olduğu kaynaklardan bilinmektedir. Metroon yapısı günümüzde ortaya çıkarılamamıştır, ancak birçok antik yazarın aktarımıyla konumunun saptanabilme olasılığı artmış ve bulunamasa bile Hellenistik Dönemde var olan bir yapı olduğu kesinleşmiştir. Antik yazarlardan Strabon ‘Geographika’ adlı eserinde Smyrna’dan ve kentte tanrıçanın tapınım gördüğü bir Metroon yapısından bahseder. Strabon harici Plinius ve Aelius Aristeides, Metroon hakkında bilgi aktarmıřlardır⁴⁰². Aristeides, Meter tapınağını Smyrna’nın en güzel yapısı olarak tanımlar⁴⁰³. Metroon yapısı hakkında başka bir bilgiyi, Mö 245-243 yılına tarihlenen Smyrna ve Magnesia ad Sipyllum arasında imzalanan ‘Sympoliteia’ anlaşmasından öğrenmekteyiz. Anlaşmada Magnesia ad Sipyllum’dan idari belge getirecek olan yetkililerin Metroon’da görevlerini drstce yapacaklarına dair yemin etmeleri istenmiřtir⁴⁰⁴. Araştırmacılar uzun yıllar kutsal yapının nerede olabileceğine dair görüşler ortaya sunmuşlardır. Anlatılanlardan yola çıkarak kutsal yapının Tepecik civarı ve Yeşildere Vadisi konumunda olabileceği düşünülmektedir. Metroon’un konumu olarak düşünülen bir diğer görüş ise yapının kent merkezinin doğu kısmında, Agora ile Magnesia Kapı’sının arasındaki alanda ve Bouleterion gibi kamusal yapılardan uzakta olmayan bir konumda yer almasının mümkün

³⁹⁹ Gözde şakar, ‘‘Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna’da Meter Kültü zerine Bir Değerlendirme’’, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)**, Sayı:27, 2020, s. 243.

⁴⁰⁰ Roller, s. 235.

⁴⁰¹ Gözde şakar, **Smyrna Terrakotaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015, ss. 137-138.

⁴⁰² şakar, 2020, ss. 244-245.

⁴⁰³ Roller, s. 384.

⁴⁰⁴ şakar, 2020, s. 243,244.

olacağıdır⁴⁰⁵. 20. yüzyıl başında yaptığı çalışmaları temel alan A. Fontrier, yayınladığı çalışmada Metroon'un Yeşildere Vadisinde 'Aya Anna Vadisi' olarak anılan yerde olduğunu savunur. J.C. Cadoux bu fikri destekleyerek 'Aya Anna' kültürünün Kybele inancının devamı olduğunu düşünmektedir⁴⁰⁶. Kybele'nin Metroonlarda tapınım görmesi oldukça yaygındır. Kent arşiv binası görevi de gören Metroonlar da tanrıçanın tapınım görmesi, tapınımcılar tarafından tanrıçaya yüklenen kent tanrıçası kimliğini de göstermektedir. Tanrıçanın Smyrna'da olduğu gibi Atina, Sardes ve Kolophon'da da Metroon yapısında tapınım gördüğü bilinmektedir⁴⁰⁷. Kentte tanrıçanın tapınım gördüğü bir de Kaya kutsal alanı bulunmaktadır. Kaya kutsal alanı Pagos Dağı eteklerinde, tiyatronun üst kısmında yer almaktadır. Günümüzde Kadifekale itfaiyesinden görülen niş yapıları Kaya kutsal alanına aittirler ve hatta Kaya kutsal alanının Pagos Dağına yayılmış olduğu düşünülür⁴⁰⁸. Güncel keşiflerden olan bu alanda kaya cephesi üzerindeki iki küçük boyutlu niş dikkat çeker (**Şekil 83**). Alanın tanrıça tapımına ait olabileceğine dair bir buluntuya rastlanılmasa da diğer kentlerdeki örnekler göz önüne alındığında burasının da bir Meter kutsal alanı olabilme ihtimali yüksektir⁴⁰⁹.

Meter Smyrna'ya ait kutsal alanlardaki arkeolojik verilerin yetersizliğinden dolayı tanrıçanın kentteki durumu epigrafik ve terrakotta ya da sikke gibi arkeolojik buluntuların ışığında öğrenilmektedir. Smyrna yazıtlarında tanrıçayı, sözleşme ve yemin yazıtlarında şahit tanrıça, mezar yazıtlarında cezalandırıcı tanrıça ve onurlandırma yazıtlarında kutsayan tanrıça rolünde görmekteyiz⁴¹⁰. MS 2. yüzyıla tarihlendirilen bir onurlandırma yazıtında, varlıklı ve seçkin bir ailenin üyesi olan Smyrnalı Meter rahibesi olarak seçilen Ulpia Marcella kutsanır ve onurlandırılır. Bu yazıttan yola çıkarak Roma Döneminde de kentte kültürün devam ettiği, hatta seçkin ailelerin Meter'e olan bağlılığını göstermesi, külte duyulan saygıyı göstermektedir⁴¹¹. Tanrıça kent sikkeleri üzerinde de görülür. Hellenistik ve Roma Dönemi aralığına

⁴⁰⁵ Şakar, 2020, s. 246.

⁴⁰⁶ Şakar, 2020, s. 246.

⁴⁰⁷ Roller, s. 193.

⁴⁰⁸ Şakar, 2015, s. 140.

⁴⁰⁹ Şakar, 2020, s. 247.

⁴¹⁰ Roller, s. 384., Şakar, 2020, s. 243.

⁴¹¹ Roller, s. 384.

tarikhlenen bu sikkelerde tanrıça büst şekilde başında burç başlığıyla ya da Hellenleştirilmiş görüntüsü ile yer almaktadır (**Şekil 84**)⁴¹².

Smyrna'da yapılan çalışmalarda Kybele'yi betimleyen az sayıda heykelcik, figürin ve adak steline ulaşılmıştır. G. Şakar, bu durumun sebebini, taşınabilir buluntuların 18. ve 19. yüzyılda önemli bir liman kenti olan Smyrna'da yaşanan eski eser ticaretinden kaynaklandığını aktarmaktadır. Şakar aynı zamanda Smyrna'dan Avrupa'ya giden bu eserlerin farklı merkezlerden de olabileceği ancak çıkış yeri olarak Smyrna gösterildiğinden bazı eserlerde bir köken sorununun da ortaya çıktığını aktarır. 1930-2006 yılları arasında iki ana dönem şekilde gerçekleşmiş ve 2007 yılında Doç Dr. Akın Ersoy tarafından sürdürülen çalışmalarda çok az sayıda Kybele eserine rastlanmıştır. Ele geçen eserlerde tanrıça Hellenleştirilmiş görüntüsü ile betimlenmiştir. Tahta oturan tanrıça atribüleri olan phiale ve tympanon ile yanından ayrılmayan kutsal hayvanı aslan ile tasvir edilmiştir (**Şekil 85**). Ele geçen eserlerin boyları 53 cm ve 17 cm arasında değişiklik göstermektedir. Günümüzde Smyrna'ya ait altı Kybele heykelciği İzmir Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir⁴¹³.

⁴¹² Akın Ersoy, Mehmet Önder ve Hacer Turan, Antik Smyrna Sikkeleri 2008-2012/ Coins from Ancient Smyrna Excavations 2008-2012, **Antik Smyrna Kazısı Yayın Çalışmaları 2**, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2014, s. 24,26,27.

⁴¹³ Şakar, 2020, s. 249.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTSAL ALANLARDA ELE GEÇİRİLEN KÜÇÜK BULUNTULAR

Başlarda yalnızca kadınların doğum, anaçlık, koruma, bereket ve verimlilik gibi duygu ve temenniler için kutsal gördüğü Ana Tanrıça, bu temelden başlayıp tanrıçanın ‘Kentlerin Koruyucu Tanrıçası’ olduğu geniş bir yayılıma kadar ulaşır. Ancak sonuna kadar kutsal alanlara özellikle kadınların geldiği ve Tanrıçanın kültürünü onların yaşattığı ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Ana Tanrıça buluntularını incelerken dönemin el verdiği malzemeler ve teknolojiler göz önünde bulundurulmalıdır. Zamanla tanrıçanın tasvirlerinin üzerinde yer aldığı materyaller ve ikonografisi değişmiş, gelişmiştir. Tanrıçanın zaman içerisinde değişen ikonografisi ve bu bağlamda üretilen eserler kültürün ilerleyişinin anlaşılmasında oldukça önemli bir rol oynar.

Kutsal alanlarda ele geçirilmiş pişmiş toprak, mermer, metal ve çeşitli türdeki malzemeden yapılmış olan eserlerin zamanla üretim tekniğinde ve betimlerinde değişimler gözlenmiştir.

Tezin asıl odak noktası olan Batı Anadolu buluntularında tanrıçanın ikonografisinin değişim ve gelişimini izlemek mümkündür. MÖ 7. yüzyıl sonu ve 6. yüzyıl başı Batı Anadolu’daki Yunan kentlerinde erken buluntularını gördüğümüz tanrıça, Phrygia ve Lydia ile olan etkileşim yoluyla kentlerde bilinmeye başladığından, öncül eserlerde bu uygarlıkların etkileri görülür. Kaya cepheleri üzerindeki nişlerin içine taştan yapılmış naiskos içerisindeki tanrıça betimlemeleri Yunan kentlerinde üretilmiş Phryg etkisindeki eserlerdir.

Hellenler için doğu kökenli bir kült olarak kabul edildiği için uzun bir kabulleniş sürecinden sonra, MÖ 5.-4. yüzyıllarda tanrıçaya ‘Meter’ ve ‘Kybele’ adı ile seslenilmeye başlanmış ve Hellenleştirilmiş bir görünüm verilmesinin ilk adımları atılmıştır. Yunan pantheonunda kendisine yer bulan ve hatta ‘Tanrı Doğuran’ Gaia ile özdeşleştirilmeye başlanan Kybele tasvirleri frontal, kaba görünümünden ona verilen yetkinliklerin artmasıyla daha görkemli bir şekilde tasvir edilmeye başlanmıştır. Heykelcik ve pişmiş toprak figürinlerde tanrıça Yunan kültürüne özgü khiton, hymation ve peplos gibi kıyafetler içinde bir tahtta otururken, yanında onun vahşi doğanın gücünün egemeni olduğunu gösteren aslanları ile kendine has, genellikle kült törenlerinde kullanılan phiale ve tympanon’un olduğu tasvirleri

görölmeye başlanır. Bu eserlerde kullanılan malzeme kalitesi ve üretim tekniğinde de giderek ustalaşmış ve göz kamaştırıcı eserler ortaya çıkmıştır. Tanrıça kökeninde var olan bereket, doğa hakimiyeti gibi temsiliyetlerinin yanında kent tanrıçası kimliğine de sahip olmaya başlamıştır. Bazı kentler onun koruması ve kontrolü altındadır, bu da tanrıçanın tasvirlerine yansır. Erken örneklerde başında polos olan tanrıça bu kimliğiyle başında burç/sur tacı ile gösterilir. Bu ikonografi bazı kent sikkelerinde de yer almaktadır. Özellikle költün Roma'ya taşındığı ve Anadolu'da Roma Döneminin yaşandığı zamanlarda tanrıçanın çok daha görkemli ve büyük boyutlu eserleri ile karşılaşmaktayız.

Tanrıçaya ait en yoğun buluntu grubu kutsal alanlarında ele geçirilmiş olan, pişmiş toprak figürin, kandil ve seramik buluntuların yanı sıra mermer ve taş heykelcikler, költ uygulamalarında kullanılan hayvan kemikleri, metal idoller ve aksesuarlar, kent sikkeleri olmak üzere çok çeşitli bir buluntu skalasıdır.

Üçüncü bölümün alt başlıklarında, ikinci bölümde ele alınan kentlerde bulunan ve Kybele kutsal alanlarından çıkarılan küçük buluntular, ulaşılabilen kaynaklar dahilinde ele alınacaktır.

3.1. PİŞMİŞ TOPRAK BULUNTULAR

Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinde ve tezim dahilinde incelemiş olduğum 9 kentte Ana Tanrıça költünün varlığını en erken MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilen buluntular sonucunda bilmekteyiz. Tanrıçanın Batı Anadolu'da ele geçen buluntular ışığında, Erken Tunç Çağ'ından Roma Döneminin sonuna değin tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Genellikle her kentte Ana Tanrıça'ya adanmış en az bir adet de olsa açık hava kutsal alanı ve değışen dönemle birlikte çeşitli tiplerde (Metroon, tapınak) kutsal alanları bulunmaktadır. Bu geniş dönem aralığı, çeşitli kutsal alanlardan tanrıçaya adanmış ve O'nun törenleri/ritüelleri sırasında kullanılan çok sayıda küçük buluntular kazı çalışmaları sırasında bilimsel ekibin eline geçmiştir. Şüphesiz ki Ana Tanrıça'ya adanan en yoğun buluntu grubunu pişmiş topraktan üretilen sunular kapsamaktadır. Pişmiş toprak malzemeden üretilen seramik, kandil ve Ana Tanrıça figürinleri kutsal alanda rastlanılan en yoğun buluntulardır.

3.1.1. Seramik

Ana Tanrıça kültüne ait en yoğun buluntu grubunu seramik oluşturmaktadır. Seramik kategorisi içerisinde kutsal alanlardan ele geçen en önemli buluntu grubunu ise yeme-içme kapları oluşturur. Kantharos⁴¹⁴, kyliks⁴¹⁵, skyphos⁴¹⁶, kotyle⁴¹⁷, çanak, kase, fincan gibi birçok çeşitli formda içki kabı Tanrıçaya ait kutsal alan buluntuları olarak ele geçmiştir. İçki kaplarını, krater⁴¹⁸ ve dinos⁴¹⁹ gibi içki karıştırma kapları ve servis kapları olan amphora⁴²⁰, lekythos⁴²¹, oinokhoe⁴²², olpe⁴²³ gibi formlar takip eder. Ele geçen seramik kaplar son derece önemlidir, zira kült ritüellerinin ve tanrıça'ya sunulan adakların anlaşılmasında önemli rol oynamaktadırlar. Tören ve sunular sırasında tanrıça'ya yemek sunularının da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sunular pişirme kapları⁴²⁴, günlük kullanım kapları⁴²⁵ ve servis kapları⁴²⁶ kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda güveç kabı, tepsi ve tabak gibi formlara sıkça rastlanılmıştır. Bu buluntulardan sunu amacıyla sulu yemeklerin yapıldığı ve genellikle seramik parçalarla aynı kontekst içerisinde bulunan hayvan kemiklerinden yola çıkarak ızgara yemeklerinin de sunulduğu anlaşılmaktadır⁴²⁷. Kutsal alanlarda yeme-içme törenlerinde kullanılan formların dışında tanrıçaya sunulan farklı formlar da görülür. Bunlar genellikle kült ritüellerinde kullanılan parçalardır. Unguanterium⁴²⁸, thymiaterion⁴²⁹, pyxis⁴³⁰, lydion⁴³¹, aryballos⁴³², alabastron⁴³³, lekythos⁴³⁴ gibi, yeme-içme eylemlerinde kullanılmayan bukap formlarının adak olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır.

⁴¹⁴ Fatma Buse Akkurnaz, Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s.

⁴¹⁵ Akkurnaz, s. 120.

⁴¹⁶ Akkurnaz, s. 127.

⁴¹⁷ Akkurnaz, s. 119.

⁴¹⁸ Akkurnaz, s. 86.

⁴¹⁹ Akkurnaz, s. 88.

⁴²⁰ Akkurnaz, s. 64.

⁴²¹ Akkurnaz, s. 100.

⁴²² Akkurnaz, s. 102.

⁴²³ Akkurnaz, s. 104.

⁴²⁴ Akkurnaz, s. 23.

⁴²⁵ Akkurnaz, s. 43.

⁴²⁶ Akkurnaz, s. 91, 131.

⁴²⁷ Meriç, 2013, s. 42.

⁴²⁸ Akkurnaz, s. 172.

⁴²⁹ Akkurnaz, s. 198.

⁴³⁰ Akkurnaz, s. 169.

⁴³¹ Akkurnaz, s. 168.

⁴³² Akkurnaz, s. 164.

⁴³³ Akkurnaz, s. 160.

⁴³⁴ Akkurnaz, s. 184.

Buluntuların yoğunluğunu ve niteliğini etkileyen bazı faktörler bulunmaktadır: Bunlar kutsal alanın konumu, kullanıldığı dönem aralığı, kent ve kentte yaşayanların finans/inanç gücüne bağlı olarak değişikliği gibi etkenlerdir.

Ephesos Artemision Tapınağı'nın temenos temellerinde Meter'e ait olduğu düşünülen bir yapının yer aldığı tabakalarda ele geçirilen seramik buluntuları Michael Kerschner tarafından incelenmiştir. Temenos temellerinin alt tabakalarında MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olduğu düşünülen bir kült kaidesi de ortaya çıkarılmıştır. Kaidenin bulunduğu tabakadan hayvan kemiği ile çok sayıda kırmızımsı gri ve gri-kahverenginde değişen kil rengine sahip seramik parçaları bulunmuştur⁴³⁵. Kült kaidesine bir metre uzaklıktaki buluntu kontekstinde seramik kap parçaları, hayvan kemikleri ve ateş kalıntılarına ulaşılmıştır. Alan tanrıçaya sunulan kurbanlık sunuların hazırlandığı yer olarak yorumlanmıştır⁴³⁶. Kalıntı tabaka seviyesinde bir de Bothros olduğu düşünülen bir çukur keşfedilmiştir. Bothros'tan oinokhoe⁴³⁷, tabak⁴³⁸ ve başka formlarda pişirme-servis⁴³⁹ kaplarına rastlanmıştır⁴⁴⁰. Bothros çukurundan ve kutsal alanın çevresinden ele geçen seramik buluntular yoğun olarak MÖ 7. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir. Özellikle seramik parçaları üzerindeki Geometrik Dönem desenleri bu tarihllemeyi doğru kılmaktadır⁴⁴¹. Yaygın olarak amphora⁴⁴², krater, pyxis⁴⁴³, tabak, çanak, aryballos⁴⁴⁴, içki kapları, kotyle⁴⁴⁵ ve skyphos parçaları ele geçirilmiştir. Özellikler seramik parçaların üzerlerinde yer alan hayvan figürleri (kuş, ördek, köpek) ve geometrik çizgiler seramiklerin tarihlenmesine olanak sağlar⁴⁴⁶. Seramiklerin benzer örneklerine Miletos, Samos ve Rhodos'ta rastlanılmaktadır⁴⁴⁷. Bothros buluntuları içinde en yoğun buluntu grubunu %50 oran ile içki kapları (kase, çanak, bardak, kadeh) oluşturur. Ardından %45 oranında pişirme kapları, %10 oranında içki servis kapları (oinokhoe, kotyle) ve %6 oranında servis kapları (tepsi, tabak ve sunu

⁴³⁵ Michael Kerschner, 'Ein stratifizierter Opferkomplex des 7. Jh.s v. Chr. aus dem Artemision von Ephesos', **Österreichischen Archäologischen Institutes**, Cilt: 66, 1997, s. 96.

⁴³⁶ Kerschner, s. 99.

⁴³⁷ Kerschner, s. 155, 154, 97 ve Kat.-Nr. 90.

⁴³⁸ Kerschner, s. 127, 126, 186 ve Kat.-Nr. 38.

⁴³⁹ Kerschner, s. 115, 118, 195 ve Kat.-Nr. 12., Kerschner, s. 124, 125 ve Kat.-Nr. 35.

⁴⁴⁰ Kerschner, ss. 99-100.

⁴⁴¹ Kerschner, s. 176.

⁴⁴² Kerschner, s. 172, 173 ve Kat.-Nr. 132.

⁴⁴³ Kerschner, s. 155, 158 ve Kat.-Nr. 94.

⁴⁴⁴ Kerschner, s. 139, 142 ve Kat.-Nr. 59.

⁴⁴⁵ Kerschner, s. 136, 138 ve Kat.-Nr. 55.

⁴⁴⁶ Kerschner, s. 190.

⁴⁴⁷ Kerschner, s. 194.

kapları) görülür. Ayrıca %9 oranında aryballos, pyxis, krem kapları görülür⁴⁴⁸. Kentte süregelen üretimlerle benzer formlar Metropolis ve Pergamon kentlerinde de görülmektedir⁴⁴⁹. Aynı zamanda Klazomenai ve Smyrna'ya ait seramik kap parçaları da burada ele geçirilmiştir⁴⁵⁰.

Erythrai Kaya kutsal alanlarında ise Doğu Yunan, Khios ve Korinth seramiği etkili birçok seramiğe rastlanmıştır⁴⁵¹. Kaya kutsal alanlarından gelen buluntular yoğun olarak MÖ 7. ve 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. MÖ 7. yüzyıla ait buluntularda yoğun olarak Doğu Yunan ve Khios seramiğine rastlanılmıştır⁴⁵². Farklı stil ve motiflerin görüldüğü buluntu grubunda içki kapları, içki karıştırma ve servis kapları ile katı sunu servisinde kullanılan kap formları ele geçmiştir⁴⁵³. MÖ 6. yüzyılda da çoğu formun devam ettiği buluntular yoluyla anlaşılmıştır. Seramiklerde dönemin getirdiği yeniliklerde görülür. Çoğu seramik parçası üzerinde rezerve ve siyah figür tekniğinde hayvan ve bitkisel motiflerin işlendiği görülmektedir⁴⁵⁴. Kentin etkileşim içerisinde olduğu ve bünyesinde Ana Tanrıça Kaya kutsal alanına sahip Ephesos, Phokaia, Priene gibi kentlerde bu stil ve formlarda seramik buluntulara ele geçmiştir. Bir diğer Kaya kutsal alanında ise yoğun olarak Arkaik Dönem buluntularına rastlanmıştır. Benzer seramikler⁴⁵⁵ Miletos, Khios, Samos ve Ephesos üretimlerinde görülür. Banyoz Tepe açık hava kutsal alanı seramik buluntularında ise yoğun olarak Roma Dönemi formlarına ulaşılmıştır⁴⁵⁶.

Klazomenai'daki Söğüt kutsal alanında Erken Tunç Çağından Bizans Dönemine tarihlenen yoğun bir seramik buluntusu ele geçmiştir. Kutsal alandan Ana Tanrıça'ya ait olduğu düşünülen buluntular, alanın tapınım amacı ile kullanılmaya başlandığı Arkaik Dönem ve tapınımın sona erdiği Roma Dönemini kapsar⁴⁵⁷. Kutsal alandan ele geçen bir seramik parçası dikkat çeker. O da Arkaik Döneme tarihlendirilen ve Klazomenai üretimi olan tek kulplu kasedir. Üçgen ağızlı tip olarak 'Tip 830' a benzer⁴⁵⁸. Alandan Batı Yamacı tekniği ile üretilmiş tek bir banthlı skyphos parçasına ulaşılmıştır. MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen parçanın benzer

⁴⁴⁸ Kerschner, ss. 203-204.

⁴⁴⁹ Meriç, 2013, s. 37.

⁴⁵⁰ Kerschner, s. 215, 216. ve No. 56-57.

⁴⁵¹ Kasap, s. 14, 23, 284.

⁴⁵² Kasap, s. 26, 35.

⁴⁵³ Kasap, s. 74, 127, 132, 141-144, 283.

⁴⁵⁴ Kasap, s. 35, 41.

⁴⁵⁵ Kasap, s. 9, 13.

⁴⁵⁶ Akalın Orbay, ss. 3-5.

⁴⁵⁷ Meriç ve Diğerleri, Söğüt..., s. 41.

⁴⁵⁸ Meriç ve Diğerleri, Söğüt..., s. 42.

örneklerine Ephesos ve Pergamon’da rastlanılmaktadır. Ele geçen amphora parçaları ise MÖ 3. ve 2. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁴⁵⁹. Kırmızımsı kil renginden dolayı Knidos amphorası olabileceği düşünülür. Hellenistik Döneme ait bir diğer ele geçen form parçası testi formuna aittir. Kutsal alandan Geç Roma Dönemine tarihlendirilen sigillata parçaları ele geçmiştir. Parçalar LRC tipindedirler⁴⁶⁰.

Kolophon kentinde 2012 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında kutsal alanın çevresinde yapılan araştırmalarda sunağına yakın bir konumda bothros çukuru ortaya çıkarılmıştır. Bothros’tan çok sayıda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen seramik buluntuya ulaşılmıştır⁴⁶¹.

Metropolis Uyuzdere kutsal alanı Büyük ve Küçük olmak üzere iki mağaradan oluşmaktadır. Büyük Mağara’nın Arkaik ve Roma Döneminde, Küçük Mağara’nın Hellenistik ve Roma Döneminde kullanıldığı ele geçen buluntular yolu anlaşılmıştır. Ancak her iki mağaradan da Erken Bronz Çağına ait üç ayaklı pişirme kabı⁴⁶² ile testicik⁴⁶³ formu ele geçmiştir. Bu buluntuların mağaranın tapınım amacıyla kullanılmadan önceki dönemlerine ait olduğu anlaşılmıştır⁴⁶⁴. Kutsal alandan 13’ü Büyük Mağara, 11’i Küçük Mağara olmak üzere toplam 24 adet Arkaik Dönem buluntusu ele geçmiştir. Buluntular içerisinde skyphos⁴⁶⁵, tek kulplu kase, lekythos⁴⁶⁶, lydion⁴⁶⁷ ve kadeh ayağı seramik parçaları yer almaktadır⁴⁶⁸. Arkaik Dönem buluntularının benzerlerine Klazomenai’de (tek kulplu kase-skyphos) rastlanılmıştır. Ele geçen lekythos paralarının benzerleri ise Atina Agorasında bulunmuş ve MÖ 500-470 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Klasik Dönem ait buluntular yalnızca Büyük Mağara’dan gelmektedir. İçerinde krater, kantharos⁴⁶⁹, kase, skyphos, kadeh ayak parçası olan 13 parça bilinmektedir. Hellenistik ve Roma Dönemindeki en yoğun buluntu grubunu içki kapları oluşturduğundan tanrıça’ya libasyon yapıldığı kanısına varılmıştır. İki mağaradan da yoğun olarak Hellenistik ve Roma Dönemi buluntusuna ulaşılmıştır. Özellikle Hellenistik Döneme ait çok çeşitli

⁴⁵⁹ Meriç ve Diğerleri, Söğüt..., s. 43.

⁴⁶⁰ Meriç ve Diğerleri, Söğüt..., s. 43.

⁴⁶¹ Christine Özgan ve Diğerleri, ‘Kolophon Antik Kenti 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları’, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Gaziantep, 2014, s. 270.

⁴⁶² Meriç, 2013, s. 35, 86 ve Levha 1-66, S1.

⁴⁶³ Meriç, 2013, s. 57. 136 ve Levha 46-125, S311.

⁴⁶⁴ Meriç, 2013, s. 36.

⁴⁶⁵ Meriç, 2013, s. 36, 86 ve Levha 1-66, S2.

⁴⁶⁶ Meriç, 2013, s. 58, 136 ve Levha 46, S313.

⁴⁶⁷ Meriç, 2013, s. 58, 137 ve Levha 47-126, S317.

⁴⁶⁸ Meriç, 2013, s. 36, 58.

⁴⁶⁹ Meriç, 2013, s. 36, 87 ve Levha 3, S20.

bir seramik form skalası mevcuttur. Büyük Mağara'da 3170 adet, Küçük Mağara'da 169 adet Hellenistik Dönem buluntusu tespit edilmiştir⁴⁷⁰. Ancak bunların hepsi seramik değildir, buluntu totalini seramik, sikke, terrakotta figürin, ve kandil buluntuları oluşturur. Büyük Mağaradan gelen 1708 adet seramik buluntunun %40'ını yeme-içme (%8 yeme, %32 içme) kapları oluşturur. Bu kaplar tören sunularının ve adakların anlaşılmasını sağlar. Benzer örnekler Ephesos Artemison'un da ve Samos Heraion'un da görülmektedir⁴⁷¹. 1708 adet seramik buluntunun 1323 adetini basit firnisli seramik parçaları oluşturur. Basit firnisli seramik grubu içerisinde kantharos, skyphos, minyatür çanak⁴⁷², içe ve dışa dönük ağızlı içki kaseleri, geniş dudaklı, biçimli dudaklı ve balık tabakları ile formların kaide parçaları yer almaktadır⁴⁷³. Minyatür çanaklara benzerlerine Pergamon Kapıkaya kutsal alanında rastlanılmıştır. Minyatür çanakların kullanımdan ziyade sunu amacı ile bırakıldığı düşünülür. İçki kaplarının ve balık tabağının paralelleri Ephesos'ta görülmektedir. Buluntular, MÖ 3.- 2. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir. Mağaradan buluntusu olan Batı yamacı ekolünde üretilmiş kantharos, krater ve lekane⁴⁷⁴ ise MÖ erken 3. yüzyıl tarihlidir⁴⁷⁵. 458 adet parça ile kalıp yapımı kaseler, basit firnisli seramiklerden sonra ele geçen en yoğun buluntu grubudur. Çam kozalağı, küçük yaprak, uzun taç yaprak ve daha birçok bitkisel dekorlu kase görülür. Beyaz zeminli seramik kategorisinde ise içki kasesi, tymiaterion, pyxis, testi ve tören kabı formu ele geçmiştir. Bu tipteki seramiklerin yeme-içme kategorisinden ziyade kült ve sunu ile ilgili buluntuya sahip olduğu görülür⁴⁷⁶. Kutsal alandan pişirme ve servis kapları de ele geçmiştir. Güveç, büyük karıştırma kapları ve amphora parçaları bulunmuştur⁴⁷⁷. Tanrıçaya yeme-içme dışında unguanterium⁴⁷⁸, thymiaterion⁴⁷⁹, pyxis⁴⁸⁰, alabastron, ve çeşitli koku-krem kap formları ele geçmiştir. Kült işleri olan formlar %12 oranındadır. %11 oranı ile unguanteriumlar kült işlevli seramikler kategorisinde en yoğun buluntu grubunu oluştururlar. Küçük Mağara Hellenistik Dönem buluntuları ise Büyük Mağara ile benzerlik göstermesine karşın oldukça az buluntuya rastlanılmıştır. 98 adet seramik

⁴⁷⁰ Meriç, 2013, s. 36, 58.

⁴⁷¹ Meriç, 2013, s. 37.

⁴⁷² Meriç, 2013, s. 39, 89 ve Levha 5-71, S37.

⁴⁷³ Meriç, 2013, s. 39.

⁴⁷⁴ Meriç, 2013, s. 40, 94 ve Levha 12-72, S89.

⁴⁷⁵ Meriç, 2013, ss. 39-40.

⁴⁷⁶ Meriç, 2013, s. 41.

⁴⁷⁷ Meriç, 2013, s. 41-42.

⁴⁷⁸ Meriç, 2013, s. 62, 140 ve Levha 51-130, S353.

⁴⁷⁹ Meriç, 2013, s. 41, 99 ve Levha 18-19/80-81, S138-142.

⁴⁸⁰ Meriç, 2013, s. 41, 99 ve Levha 18-19, S143-144.

buluntunun %28'ini içki kapları, %5'ini servis kapları, %2'sini pişirme kapları oluşturur. Kült işlevine sahip formların %6'sının unguanteriumlar, %6'sını minyatür çanak, biberon ve kalıp yağı sunu kaseleri oluşturur. Buluntular MÖ 3.-2. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁴⁸¹. 4 adet Batı yamacı seramiği, 5 adet kalıp yapımı kase, 4 adet akhaemenid kase bulunmuştur. MÖ 3. yüzyıla ait olduğu düşünülen kaselerin benzerleri Sardes kentinde de görülür. Ele geçen 1 adet biberon buluntusu oldukça önemlidir⁴⁸². Genellikle mezar hediyesi olarak kullanılan biberon formunun ne amaçla tanrıçaya adandığı bilinmemektedir⁴⁸³.

Kutsal alandan Roma Dönemine ait buluntularda ele geçmiştir. Büyük Mağarada Roma Dönemi buluntuları %29'luk bir orana sahiptir. Ele geçen sigillata buluntularından 2 tanesi İtalya'dan ithal, ESB I tipinden 2, ESB II tipinden 28 parça bulunmuştur. Buluntu grubunu içki kabı, düz dipli tabak ve çeşitli kaide parçaları ile 6 adet Çandarlı tipi kase bulunmuştur. Bu çeşitlilikteki seramiklerin hepsine Ephesos'ta da rastlanılmaktadır⁴⁸⁴. Buluntular MS 1.-2. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Küçük Mağara'da, Büyük Mağara'ya kıyasla çok daha yoğun bir Roma Dönemi buluntusu ile karşılaşmıştır. Buluntuların %23 oranını seramik parçalar kapsar. ESB I, ESB II ve Kıbrıs sigillatası parçaları ele geçmiştir⁴⁸⁵. Günlük kullanım kabı, pişirme kabı, kase, çanak, oinokhoe ve thymiaterion olmak üzere çeşitli formda Roma buluntusuna ulaşılmıştır. %69 oranında buluntuların Roma Dönemine tarihlendirilmesiyle Küçük Mağara'nın Roma Döneminde, Büyük Mağara'nın ise %92 oranında Hellenistik Dönem buluntusu vermesiyle yoğun olarak Hellenistik Dönemde kullanıldığı anlaşılmıştır⁴⁸⁶.

Ana Tanrıça kültünün önemli görüldüğü ve seramik üretiminde aktif bir kent olan Pergamon'un kutsal alanlarından çok çeşitli seramik buluntular ele geçmiştir. Kutsal alanlarda çoğunlukla Hellenistik Döneme tarihlendirilen malzeme ile karşılaşılır. Mamurtkale kutsal alanından gelen buluntular MÖ 5. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁴⁸⁷. Kutsal alandan gelen kült objesi ve üzerlerinde hayvan kabartmaları olan seramikler dışında üzerinde 'Attis' adı yazılı olan seramik

⁴⁸¹ Meriç, 2013, ss. 59-60.

⁴⁸² Meriç, 2013, s. 61, 140 ve Levha 51-130, S351.

⁴⁸³ Meriç, 2013, s. 61.

⁴⁸⁴ Meriç, 2013, s. 43.

⁴⁸⁵ Meriç, 2013, s. 62.

⁴⁸⁶ Meriç, 2013, s. 38, 64.

⁴⁸⁷ Roller, s. 248, 249.

parçası dikkat çekmekte ve külte dair çok şey anlatmaktadır⁴⁸⁸. Mamurtkale, bir açık hava kutsal alanından tapınağa dönüştürülen bir kutsal alan olduğundan çeşitli buluntu grupları ile karşılaşılmaktadır. Kapıkaya kutsal alanı buluntuları ise MÖ 3. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁴⁸⁹. Buluntularda genel olarak yeme-içme, pişirme-karıştırma-servis-günlük kullanım kapları, içki kapları ve sunu kapları kategorisinde ayrılan tüm formlara rastlanılmaktadır. Astarlı olarak üretilmiş geniş bir seramik form skalası bulunmaktadır. Bu skalada düz ve balık tabakları, bu formlar MÖ 3. ve 1. yüzyıllar arasında değişen astar stili ile görülür⁴⁹⁰. Hellenistik Dönemde üretilmeye başlanan çoğu form vardır. Bunlar, dışa çekik ve içe dönük kaselerdir. Dışa çekik kaseler MÖ 2. yüzyılın 3. çeyreğine kadar görülürken, içe dönük kaselerin üretimi MÖ 1. yüzyılın sonuna değin devam ettiği görülmektedir. Bunların dışında içki kapları da yoğun olarak ele geçmiştir. Ele geçen buluntuların yoğunluğunu Kantharos⁴⁹¹, skyphos⁴⁹² ve az örnekle kotyle⁴⁹³ oluşturur. Oinokhoe ve bodur lekythos formlarının da servis amacı ile kullanıldığı bilinmektedir⁴⁹⁴. Kutsal alanlardan ve kentte çok sayıda Batı yamacı stilinde üretilmiş seramik formu ele geçmiştir. Batı yamacı tekniğinde kantharos, skyphos⁴⁹⁵, amphora⁴⁹⁶, krater⁴⁹⁷, lekane, bardak, tabak ve kase gibi çeşitli seramik buluntuya rastlanılmıştır⁴⁹⁸. Benzer örnekler Ephesos, Metropolis ve Smyrna kentlerinde ortaya çıkmıştır. Kullanım kaplarından ziyade sunu amacıyla bırakılmış seramiklerde görülür. Özellikle unguanteium ve minyatür çanaklar Kapıkaya kutsal mağarasında en yoğun ele geçen buluntu gruplarından biridir. Kapıkaya kutsal alanından ele geçen 35 adet minyatür çanak için Wolfgang Radt, sunu amacı ile bırakıldıklarını ve unguanteriumlar içinse Attis için yapılan cenaze töreninden sonra mezar hediyesi görevi görmesi amacıyla sunu olarak bırakılmış olabilecekleri yorumunu yapmaktadır⁴⁹⁹. Kapıkaya Mağara buluntuları bir diğer mağara kutsal alanına sahip Metropolis Uyuzdere Mağarası ile

⁴⁸⁸ Alexander Conze ve Paul Schazmann, **Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter Unweit Pergamon**, Jahrbuch Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts Ergänzungsheft IX, Berlin, 1911, s. 76.

⁴⁸⁹ Patacı, s. 31.

⁴⁹⁰ Jörg Schäfer, **Hellenistische Keramik aus Pergamon**, Walter de Gruyter, Berlin, 1968, ss. 33-35.

⁴⁹¹ Schäfer, s. 38 ve Levha 5-6, C22-24.

⁴⁹² Schäfer, s. 36,37 ve Levha 2,5, C12,C21.

⁴⁹³ Schäfer, s. 36 ve Levha 2, C11.

⁴⁹⁴ Schäfer, s. 39 ve Levha 5-6, C27, C25-26.

⁴⁹⁵ Schäfer, s. 47 ve Levha 9-11, D25-32.

⁴⁹⁶ Schäfer, s. 50 ve Levha 17-20, D67-72.

⁴⁹⁷ Schäfer, s. 48 ve Levha 13-14, D 33-51.

⁴⁹⁸ Schäfer, ss. 46-51.

⁴⁹⁹ Meriç, 2013, s. 37,38.

benzer örnekler verir. Molla Mustafa Tepesinde yapılan araştırmalar sonucunda ise ele geçen buluntular Geç Klasik Donem ile MS 1. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiřtir⁵⁰⁰. Güncel araştırmalarla birlikte Pergamon ve çevresinde var olan Ana Tanrıça kültüne dair Erken Tunç ağına dayanan buluntularda ortaya çıkarılmıştır.

Phokaia Tiyatro Tepesi kutsal alanı buluntuları Arkaik Donem ile Roma Donemi aralığına aittir. Alandan tabak, amphora, oinokhoe, pişirme ve servis kapları ile unguanterium parçaları ele geçmiştir. Roma Donemine ait yoğum bir seramik buluntu grubu ile karřılařılmıřtır⁵⁰¹. İncir Adası kutsal alanı buluntuları yoğun olarak Klasik Donem buluntularından oluşmaktadır. Skyphos, anak, kyliks, lekane, amphora, kase olmak üzere çeşitli formlara ait seramik buluntu ele geçmiştir. Buluntular Mö 420-375 yılları arasına tarihlendirilmiřtir⁵⁰².

Priene Doğu Kaya kutsal alanından ele edilen seramik buluntular M 3.-2. yüzyıla tarihlenmiřtir⁵⁰³.

Smyrna'da ise kısıtlı çalışma olanaklarına karşın Meter kültüne ait seramik buluntulara rastlanır. Kentin Bouleuterion ve Mozaikli Yapı'da gerçekleşen çalışmalarda iki adet kalıp yapımı kase parçası ele geçmiştir (**şekil 86**). Seramiklerde sur taçlı bir tanrıça betimi, 'BEI' ve 'KIRBEI' kelimeleri yer almaktadır. Hellenistik Donem retimi olduğu düşünülen bu parçalar Kirbeis atölyesine aittir⁵⁰⁴. Aynı zamanda Mozaikli Yapı'dan merkezi madalyonlu kase parçası ele geçmiştir. Kalıp yapımı olan nu kasenin merkezinde elenkle çevrilmiş bir daire içerisinde başında polosuyla tanrıça Kybele, yanında da frig başlığı taşmış Attis betimi yer almaktadır. Tanrıçanın benzer tasvirlerine Metropolis figrinlerinde de rastlanır. Kalıp yapımı kaselerin üretim aralığı ve betimin ikonografik özelliklerinde yola çıkararak parça Hellenistik Doneme ait olmalıdır⁵⁰⁵. Araştırılan bu iki alandan 83 parça unguanterium buluntusu da ele geçmiştir. Ele geçen 83 parça unguanterium içerisinde 3 adet Hellenistik Donem, 3 adet Roma Donemi ve 77 adet Geç Roma-Erken Bizans buluntusu bulunmaktadır⁵⁰⁶.

⁵⁰⁰ omak, ss. 68-69.

⁵⁰¹ Erdoğan, Phokaia..., ss. 477-480.

⁵⁰² Erdoğan, Phokaia..., ss. 512-516.

⁵⁰³ etinkaya, s. 76.

⁵⁰⁴ şakar, 2020, s. 251.

⁵⁰⁵ Akın Ersoy, "Smyrna/İzmir Kazıları Kalıp Yapımı Kaseleri ve Kabartmalı Kaplar", **TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi**, Sayı: 11, 2013, ss. 39-41.

⁵⁰⁶ Sena Argun, **Smyrna Unguanterium Buluntuları (2007-2014)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eyllniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019, s. 29.

3.1.2. Kandil

Kandil buluntular, Meter kutsal alanlarında sıkça ele geçmektedir. Malzeme, üretim, dekor ve form olarak çok çeşitli bir skalaya sahip olan kandil buluntuları, çoğu kutsal alanda ele geçen en yoğun buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bu duruma en iyi örnek Metropolis, Pergamon ve Ephesos kentleridir. Meter kutsal alanlarından gelen kandil buluntular iki ayrılır. Birincisi tanrıçaya adak amaçlı bırakılanlar, ikincisi ise kutsal alan ve gece ritüelleri için kullanılmış olanlardır. İkinci kategoriye dahil edilecek kandil buluntuları, burun kısmındaki yanık izlerinden anlaşıldığı üzere aynı zamanda kült tören ya da ayinlerinin gece de devam ettiğini destekleyen kanıtlardır. Kentlerin genel değerlendirmesinde kandil buluntuları yoğun olarak Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlendirilmektedir.

Ephesos kenti ve kutsal alanlarından, aynı zamanda kentin yerel üretimi olan ve 'Ephesos Tipi Kandil' adı ile de bilinen tipte kandiller sıkça ele geçmiştir. MÖ 2. yüzyıl'da üreilmeye başlanan kandillerin ok ucu profilli burunları, çukur ya da çanak şeklinde diskusu bulunmaktadır. Çark ya da kalıp ile üretilen bu kandil formunun MS 2.-3. yüzyıllara değin kullanıldığı bilinmektedir⁵⁰⁷.

Erythrai kenti ve kutsal alan buluntularında çeşitli kandil formlarına rastlanır. Volütlü, kalp, U ve yuvarlak burunlu⁵⁰⁸ kandillerin yanı sıra üretildiği yer adıyla da bilinen Ephesos, Pergamon, Knidos ve Korinth kandilleri de ele geçmiştir⁵⁰⁹. Kentte ele geçen volütlü kandiller omuz yapılarına göre dörde ayrılmaktadır. Omuz kısımları oldukça dar olan bu kandillerin geniş diskusları bulunmaktadır. Geniş buluntu grubunun incelenmesi sonucu MÖ 1. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arası yoğun olarak kullanıldıkları anlaşılmıştır⁵¹⁰. Kalp burunlu kandillerin ise kentte Geç Hellenistik Erken Roma Dönemi üretimleri görülür. Benzer örneklere Metropolis ve Pergamon kentlerinde ele geçmiştir⁵¹¹. Aynı zamanda Korinth, Ephesos ve Knidos üretimi kandil örneklerde bulunmaktadır⁵¹².

⁵⁰⁷ Yasemin Kara, **Ephesos Yamaç Evler 1 ve 2'den Kalıp Yapımı Kandil Örnekleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014, s. 22.

⁵⁰⁸ Eylem Akyüz, **Erythrai Cennettepe Roma ve Bizans Dönemi Kandilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019, s. 33.

⁵⁰⁹ Akyüz, s. 31.

⁵¹⁰ Akyüz, s. 37.

⁵¹¹ Akyüz, s. 47.

⁵¹² Akyüz, s. 66.

Metropolis Uyuzdere kutsal alanı Büyük Mağara'dan toplam 1283 adet kandil buluntusuna ulaşılmıştır. 1283 parçanın 783 adeti Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir. Kutsal alandan ele geçen kandil grubunda en yoğun buluntu grubunu %91 oranla Ephesos tipi kandiller oluşturmaktadır⁵¹³. Alandan tanımlanabilen dört tip Ephesos kandil ele geçmiştir. Çanak biçimli diskus, diskusunda bant bezemesi olan, ok ucu burunlu ve yuvarlak burunlu olan tiplerdir. Ele geçen parçaların %60'ı tanımlanabilmiştir. Çoğu parçanın üzerinde bitkisel motifler, hayvan ve insan figürleri ile maskların işlendiği görülmektedir⁵¹⁴. Çark yapımı kandiller ise %6 oranı ile Ephesos tipi kandillerden sonra ele geçen en sık kandil buluntularıdır. Sadece 50 adet ele geçen buluntular, MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreği ile MÖ 3. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmiştir. MÖ 3. yüzyılın başında kalıp yapımı tekniğinin ortaya çıkmasıyla çark yapımı üretimler azalmıştır⁵¹⁵. Mağaradan ele geçen 7 adet kalp yapraklı kandil, 4 adet Knidos tipi kandil ve 2 adette girlandlı kandil az buluntu grubu içerisinde yer alırlar. Kalp yapraklı kandiller gövde kısımlarının her iki yanında yer alan yaprak şeklinde çıkıntılarının olmasından dolayı bu adla bilinirler. Daha önceleri tutma amacıyla kulakçıkları olan kandillerde Hellenistik Dönemde daha dekoratif bir yöne giderek bu kulakçıklar kalp yaprak motifinde yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Pergamon kentinde yoğun olarak ele geçmesinden dolayı çıkış yeri olarak da kabul edilmektedir⁵¹⁶. Ele geçen girlandlı kandillerde ise dekor motifleri omuzda bağlanmış kurdeleli girlandlar ve masklardır. Benzer örnekler Atina ve Tarsus'da ele geçmiştir. MÖ erken 2. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir. Ele geçen Knidos tipi kandiller ise MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmişlerdir⁵¹⁷. Küçük Mağaradan ise %53 oranında Hellenistik Dönem kandil buluntusu ele geçmiştir. Mağaradan, benzerlerine Ephesos ve Delos'ta rastlanılan MÖ geç 3. yüzyıla tarihlendirilmiş 2 adet çark yapımı kandil ele geçmiştir⁵¹⁸. Sadece iki tipin görüldüğü Küçük Mağara'nın Hellenistik Dönem en yoğun buluntu grubunu Büyük Mağara'da olduğu gibi 91 parça ile Ephesos tipi kandiller oluşturmaktadır. 91 parça içerisinde en çok

⁵¹³ Meriç, 2013, s. 45.

⁵¹⁴ Meriç, 2013, s. 46.

⁵¹⁵ Meriç, 2013, s. 46.

⁵¹⁶ Gamze Günay Tuluk, "İonia Bölgesindeki Hellenistik Döneme Ait Kandiller", **Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, (23-24 mai 1996)**, (Ed. Catherine Abadie-Reynal), Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes, 2003, s. 22.

⁵¹⁷ Meriç, 2013, s. 47.

⁵¹⁸ Meriç, 2013, s. 64.

diskusu bantla çevrilmiş olan tip ele geçmiştir. Bazı örneklerde mask işlendiği görülür. Parçalar MÖ 2. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmiştir⁵¹⁹. Büyük Mağaradan 500 adet Roma Dönemine tarihlendirilmiş kandil parçası ele geçmiştir. Roma Dönemi kandil buluntularında 494 adet parça ile en yoğun buluntu grubunu Red on White kandiller oluşturmaktadır. Kandiller üzerinde çeşitli mitolojik ve hayvan figürleri yer almaktadır. Kandiller MÖ 1. yüzyıl sonu ile MS 4. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir⁵²⁰. Küçük Mağara'dan ele geçen Roma Dönemi kandil buluntularının tamamını Red on White tipindeki kandil grubu oluşturur. Beyaz astar üzerine kırmızı firnisli kandil grubu olan bu tip, yaygın olarak MS geç 1. yüzyıl ile MS erken 3. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁵²¹. Benzer üretime Ephesos başta olmak üzere Pergamon, Çandarlı, Miletos ve Atina, Delos kentlerinde görülmektedir⁵²². Küçük Mağara'dan ele geçen Red on White kandillerin 22 adeti Loeschcke VIII tipinde, kalp ve U formunda burunlu kandillerdir. Kandil üzerlerinde bitkisel motiflerin yanı sıra Tyche, Dionysos ve Eros gibi mitolojik figürler ve onları temsil eden motifler ile hayvan figürlerine rastlanılmaktadır⁵²³.

Pergamon antik kenti ve kutsal alanlarından ele geçen yoğun bir Hellenistik Dönem buluntusu ile karşılaşılır. Hellenistik ve Roma buluntuları içinde kandiller önemli bir oranı kapsarlar. Özellikle Korinth ve Atina kandilleri baz alınarak üretimin gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Korinth kandilleri üzerine araştırma yapan O. Broneer, kandilleri gövde şekil türlerine göre ayırırken, R.H. Howland ise kandilleri gövde şekil türleri, üzerindeki dekoru, kil rengi ve kulp şekillerine göre ayırarak incelemiştir⁵²⁴. Yerel üretime karşın çok sayıda ithal kandil buluntusu da ele geçmiştir. Korinth, Olynth ve Atina, Delos, Priene ve Ephesos üretimi kandillere rastlanılmıştır⁵²⁵.

Phokaia Tiyatro tepesi kutsal alanında bulunan bir kuyudan altı adet kandil buluntusuna ulaşılmıştır. Altısında farklı tipte olan bu kandiller kalp yaraklı, burnu kalp biçimli, kalp yapımı ve yuvarlak burunlu tiplerdir. Birçoğunun diskus ve omuz kısmında bitkisel motifler, nokta bezeme, hayvan ve insan figürleri işlenmiştir.

⁵¹⁹ Meriç, 2013, ss. 64-65.

⁵²⁰ Meriç, 2013, s. 47.

⁵²¹ Eda Güngör, **Metropolis'te Bulunan Roma Dönemi Kandilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011, s. 7.

⁵²² Güngör, s. 6.

⁵²³ Meriç, 2013, ss. 65-66.

⁵²⁴ Schäfer, s. 119.

⁵²⁵ Schäfer, s. 121.

Buluntular MÖ 2.-1. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁵²⁶. İncir Adası buluntuları içerisinde de kandiller karşımıza çıkar. Ele geçen kandiller Arkaik Dönem ve Roma Dönemine tarihlendirilmiştir. Buluntular arasında yoğun olarak yuvarlak burunlu kandiller ve kalıp yapımı kandiller bulunmaktadır⁵²⁷.

Priene’de çoğunlukla Hellenistik Döneme ait kandil buluntuları ele geçmiştir. Buluntular arasında Ephesos tipi ve Knidos kandillerinin yoğunluğu dikkat çeker. Buna karşın yerel üretimlerde bulunmaktadır. Kutsal alanlardan kullanıma yönelik kandiller dışında çok sayıda minyatür kandil (max. 10 cm) ele geçmiştir. Bu boyuttaki kandillerin adak amacı ile bırakıldığı anlaşılmıştır⁵²⁸. Kent üretimlerinde ise yoğun olarak ok ucu ve yuvarlak burunlu kandiller, volütlü ve diskusu yivli kandiller görülür. Bu kandiller omuz çevresinde bitkisel motifler ile omzun burna bağlandığı alanda mitolojik sembol ve figürler ile dekore edilmişlerdir⁵²⁹. Priene’deki kandil buluntularında özellikle çok burunlu kandiller dikkat çekmektedir. İki ve dört burna sahip tek diskuslu kandiller olduğu gibi üç minyatür kandilin birleştirildiği örneklerde görülmektedir⁵³⁰.

3.1.3. Figürin

Ana Tanrıça kutsal alanlarının en önemli ve karakteristik buluntu grubunu hiç şüphesiz figürinler oluşturmaktadır. Nitekim tarih öncesi çağlardan itibaren Roma Döneminin sonuna kadar pişmiş topraktan üretilmiş Ana Tanrıça tasvirleri görülmektedir. Bu kadar geniş bir zaman dilimi ve farklı nitelikteki kutsal alanlarda (mağara, açık hava kutsal alanları, metroon, tapınak, ev içi kültler), farklı ikonografi ve boyutlarda Ana Tanrıça figürinlerine rastlanmaktadır. Pişmiş toprak figürinler yoğun olarak adak eşyası, mezar hediyesi ve domestik kült objesi olarak ele geçmektedir. Kutsal alanlarda ele geçen figürinler kültürün anlaşılmasında anahtar rolü oynamaktadır. Nitekim buluntu yerleri olan kentlerdeki konumu, tapınım değeri-kültürün gelişimi, ikonografisi, kültürün kentte tapınım gördüğü ve kutsal alanların kullanıldığı dönem aralığı gibi birçok konuya ışık tutar. Elbette ki değişen dönem ile birlikte figürin üretin tekniği de değişmiş el ile üretilen ve güneşte kurutulan

⁵²⁶ Erdoğan, Phokaia..., ss. 89-90.

⁵²⁷ Erdoğan, Phokaia..., s. 185., Erdoğan, İncir..., s. 115.

⁵²⁸ Mustafa Bulba, “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kandiller”, **PHASELIS Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 41, 2019, s. 34, Çetinkaya, s. 17.

⁵²⁹ Wiegand ve Schrader, s. 450.

⁵³⁰ Wiegand ve Schrader, s. 451,455., Bulba, s. 39.

figürinlerin yerini, zamanla kalıp yapımı ve fırınlanarak üretilen figürinler almaya başlamıştır. Figürinlerde kalıp yapımı tekniğinin Anadolu’da MÖ 7. yüzyıl ortalarında başlayıp, MÖ 6. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu tarih aralığı da tanrıça Kybele’nin Batı Anadolu Yunan kentlerinde var olmaya başladığı döneme denk düşer. MÖ 7. yüzyıl öncesi Anadolu’da pişmiş topraktan yapılmış ayakta veya oturarak, abartılı uzuvlarla betimlenmiş kadın figürinleri ele geçmiştir. Bu figürinlerin kadın doğurganlığı ve bereket amacıyla üretilmiş olduğu düşünüldüğünden ve Ana Tanrıça kültürünün de bu kavramları temsil eden bir tanrıça olmasından dolayı eserler Ana tanrıça tasvirleri olarak kabul edilmişlerdir. Bu eserlerden en bilineni Neolitik Döneme tarihlendirilmiş Çatalhöyük buluntusu olan ‘Oturmuş tanrıça’ figürini pişmiş toprak malzeme kullanılarak el ile şekillendirilmiş ve güneşte kurutularak üretilmiş bir eserdir. MÖ 7. yüzyıl ve MÖ 3. yüzyıl arasında ise tanrıça tasvirlerini kabartma şeklinde açık hava kutsal alanlarında bulunan kaya cepheleri üzerinde ve adak stellerinde görmekteyiz. Kybele kültürüne ait çoğu figürin, kültürün Yunan kentlerinde zirvede olduğu Hellenistik ve Roma Dönemine aittir. Klasik Dönemin sonları ve Hellenistik Dönemin başlarına ait figürinlerde Kybele’nin oturmuş görünüşünde, MÖ 5. yüzyıl sonlarında Pheidias’ın öğrencisi olan Agorakritos’un Atina Metroonu için yaptığı kült heykeli temel alınmıştır. Günümüze ulaşamayan eseri antik yazarların anlatımı sayesinde bilmekteyiz. Kült heykelinde tanrıça, tahtta oturur vaziyette elinde tympanon tutarken ve tahtının yanında iki aslan ile tasvir edilmiştir. Ele geçen figürinler bu betimlemeyi destekler⁵³¹.

Prof. Dr. Soykal Alanyalı, doktora tezinde Ephesos’ta ele geçmiş bir adet Kybele figürinini incelemiştir. Eserin Smyrna’ya ait olduğunu ancak Ephesos’ta ele geçtiğini aktarır. Hellenistik Döneme tarihlendirilmiş pişmiş toprak figürin, tanrıçanın Hellenleştirilmiş görüntüsünün tasvir edildiği tam bir eserdir. Tanrıça bir kaide üzerinde yer alan arkalıklı bir tahtta oturur başında polos ve polosundan sarkan örtüsü omuzlarında kollarına kadar sarkar. Saçları ortadan ikiye ayrılmış ve omuzlarındadır. Khiton ve hymation giydiği kıyafetinin izleri ve detayları rahatça görülür. Elbise kıvrımları ayak uçlarına kadar iner. Oturan tanrıçanın kucağında kutsal hayvanı aslan yer almaktadır. Tanrıçanın Hellenistik görüntüsünü tamamlayan atribüleri olan sol elinde tympanon ve sağ elinde phiale tutarken betimlenmiştir

⁵³¹ Roller, ss. 173-174.

(**Şekil 87**). Ephesos'ta bulunmuş olan bu Kybele figürini, tanrıçanın Hellenleştirilmiş tasvirini yansıtan müthiş bir eserdir⁵³².

Erythrai Banyoz Tepe kutsal alanında, 2010 yılında alanda gerçekleştirilen araştırmalar sırasında biri 5x5 diğeri 3.5x3.5 boyutlarında iki açma oluşturulmuş. Her iki açmadan da çok sayıda pişmiş toprak figürin başı ve gövde parçaları ele geçmiştir. Figürinlerin birçoğunun aynı ikonografik özellikler sergilediği görülmüştür. Ele geçen figürin kadın başları yüksek bir taç-polos takmış bir şekilde, saçları ortadan ikiye ayrılmış lüleler halinde omuzlarına düşer vaziyette, khiton'u saran hymation kıyafeti ile tasvir edilmiştir⁵³³. Ayrıca bazı figürinler bir elini göğüs hizasına koymuş şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu duruş doğum yapmış bir kadının üretkenliğinin sembolü olarak yorumlanmaktadır. Ele geçen figürinler ikonografik özellikler ve üretim tekniği dikkate alınarak Geç Hellenistik ve Erken Roma Dönemine tarihlendirilmişlerdir⁵³⁴. Genel olarak kutsal alanlardan çok sayıda figürin başı ele geçmektedir (**Bkz. Şekil 28**). Bu durum için iki teori bulunmaktadır. İlki figürinlerin boyunlarının ince bir kil katmanından oluştuğu için en zayıf noktası olmasından dolayı en küçük bir hasarda kırılmaları diğeri ise kült içinde gerçekleştirilen bir ritüel amacıyla yada tekrardan kullanılmamaları için bilinçli olarak kırılmalarıdır. Bu konu hakkında net bir karara varılamasa da ilk teori akla yatkın olandır⁵³⁵. Zira tanrıçaya adak olarak bırakılan eşyalar o kadar değerliydi ki kutsal alan dışına çıkarılmaz açılan bohtros çukurlarına gömülürlerdi.

Klazomenai Karantina Adasında, 2012-2013 yıllarında alanda gerçekleştirilen çalışmalar sonucu Kybele'ye adanmış bir kutsal alan keşfedilmiştir. Kutsal alandan çok sayıda kadın figürin parçaları ele geçmiştir⁵³⁶. Ele geçen parçalar incelenmiş ve diğer Kybele pişmiş toprak figürinleri dikkate alınarak bu parçaların tanrıça kültüne ait olduğu kanısına varılmıştır. Eldeki iki parça, khitonun işleniş biçiminden dolayı Kybele figürini olarak tanımlanmıştır⁵³⁷. Ele geçen ilk parça, boyundan göğüs altına kadar korunmuştur. Figürin üzerinde 'V' yakalı ve göğüs altından bağlamalı bir khiton giymektedir. Elbisenin kıvrımları detaylı olarak işlenmiştir. İkinci parça ise boyundan sağ göğsünün altına kadar korunmuştur. Aynı kıyafet özellikleri

⁵³² Soykal, 1998, s. 136, 219, 256 ve Levha XXVIII.

⁵³³ Akalın Orbay, 2012, s. 4.

⁵³⁴ Akalın Orbay, 2012, s. 4., Aydoğdu Yılmaz, s. 28.

⁵³⁵ Aydoğdu Yılmaz, s. 28.

⁵³⁶ A. Özbay, s. 154.

⁵³⁷ A. Özbay, s. 111.

sergilendiği görülür⁵³⁸. Kybele'ye dair bir atribü vermeyen bu kıyafet parçalarının, tanrıçaya ait olduğu civar kentlerden ele geçen Kybele figürinlerinin incelenmesi sonucu karar verilmiştir. Troia ve Pergamon kentlerinde tanrıçanın kıyafeti (khiton) oldukça benzer dekolte ve çizgilerle tasvir edilmiştir⁵³⁹. Alanda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında çok sayıda ayakta ve oturan giyimli kadın figürinleri ele geçmiştir. Ancak çoğu parçanın tanrıça figürünü olup olmadığı tanımlanamamıştır. İncelenen figürinler MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı ile MÖ 2. yüzyıl başı aralığına tarihlendirilmiştir⁵⁴⁰. Aynı zamanda alanda bir protom üzerinde başında sur tacı ile tanrıça Kybele'nin tasviri bulunmaktadır (**Şekil 88**). Bu betimleme tanrıçanın kentte, kentlerin koruyucu tanrıçası unvanı ile de tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır⁵⁴¹.

Kolophon Ülkesi içerisinde kabul edilen Klaros'ta gerçekleştirilen 2009 yılı çalışmalarında, Protogeometrik Döneme tarihlendirilen bir Ana tanrıça heykelciğine ulaşılmıştır. Pişmiş topraktan el ile şekillendirme yöntemi ile üretilmiş bu eserde tanrıça doğum yapar vaziyette tasvir edilmiştir (**Şekil 89**). Sağ kol, göğüs ve bacağın bir kısmının tahrip olduğu eserde tanrıça ıkmır pozisyonda, bebeğin başı çıkmış bir şekilde gösterilmiştir. Bir doğum anının canlandırıldığı bu kompozisyonda figürine çektiği acı ifadesi görülebilmektedir. Cinsel uzuvları oldukça belirgin tasvir edilirken, yüz delik ve kazıma çizgiler ile belirtilmiştir⁵⁴². Bu eser tanrıçanın temelinde var olan doğurganlık, bereket ve bolluk temalarına değinir. Aynı zamanda Klaros'tan sağ kol hizası ile ayak bileklerine kadar korunmuş bir figürin ele geçmiştir. Tanrıça arkalıkl bir tahtta kucağında aslanı elinde phialesi ile tasvir edilmiştir. Üzerindeki khiton ve hymation kıyafetinin detayları kıvrımlar ile işlenmiştir. Pergamon, Ephesos, Metropolis gibi Batı Anadolu kentlerinin çoğunda benzer tipoloji sergileyen figürinlere rastlanır⁵⁴³.

Metropolis Uyuzdere Mağaralarından yalnızca Büyük Mağaradan pişmiş toprak figürin buluntular ele geçmiştir. Toplamda 554 adet ele geçen figürinden 404 tanesi Ana tanrıça figürünü, 150 tanesi ise kadın, erkek, mask, hayvan figürinleri gibi

⁵³⁸ A. Özbay, ss. 337-338.

⁵³⁹ A. Özbay, s. 111.

⁵⁴⁰ Fikret Özbay ve Aslıhan Özbay, "Karantina Adası Kuzey Yamacı Kazıları Stratigrafik Değerlendirmesi ve Hellenistik Dönem Pişmiş Toprak Figürinler", **Seleucia**, Sayı: 7, 2017, s. 213.

⁵⁴¹ Fikret Özbay ve Aslıhan Özbay, s. 215.

⁵⁴² Şahin, s. 587.

⁵⁴³ Elçin Doğan Gürbüzler, **Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültür Açısından Değerlendirilmeleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 30.

parçalar oluşturur⁵⁴⁴. Pişmiş toprak Ana Tanrıça figürinleri, Büyük Mağaradan elde edilen kil buluntular içerisinde %16 yoğunluk ile üçüncü sırada yer alır⁵⁴⁵. Naumann, 1983 yılına ait çalışmasında⁵⁴⁶ Ana Tanrıça figürinlerini, elbisesini toparlayan ve göğüs altında yer alan bir kemer ile erken ve geç tip olarak iki ayrı kategoride değerlendirmiştir. Bu bağlamda tasvirde kemer olan figürinler geç olmayanlar ise erken tip olarak kabul edilmişlerdir⁵⁴⁷. Aslında bu yine ikonografide dönemsel farklılığı ortaya koymaktadır. Elbisesinde kemer olmayan tanrıça figürinleri tipolojik açıdan yüzeyseldir. Elbise kıvrımları detaylı işlenmemiş, düz inmektedir. Saçları ise ortadan ikiye ayrılmış ve omuzlarında gösterilse de bu alanda da yüzeyselliği görmek mümkündür. Bu eserler Geç Klasik Dönem koroplastik sanatının izlerini taşıırken, Naumann'ın geç tip olarak ele aldığı eserler ise tanrıçanın oturduğu tahtın daha işlemeli, saçlarının lülesinin daha detaylı, khiton ve hymation elbisesinin kıvrımlarının oturur vaziyette bile son derece kıvrımlı ve detaylı işlendiği görülür. Yani Hellenistik Dönem detaycılığını ve kalitesini ortaya koyan figürinlerden oluşmaktadır. Büyük Mağaradan hem erken tip hem de geç tipe ait figürinler ele geçmiştir. Erken tipe ait bir örnekte tanrıça kaide üzerinde yer alan arkalıksız bir tahtta oturur (**Şekil 90**). Bu parçayı özel kılan bazı detaylar bulunmaktadır. Genelde başında polos ile betimlenen tanrıçanın bu örnekte başı hymation ile örtülmüştür. Elbise kıvrımları yoktur, oldukça yüzeysel bir şekilde ayak uçlarına kadar iner ve tabii ki erken tip olduğunu ortaya koyan detaya sahip, göğüs altında elbise kemeri bulunmamaktadır. Sol elinde tympanon tutan tanrıçanın sağ eli kırık olduğu için phiale olup olmadığı bilinmemektedir. Aynı zamanda bu durum için sağ eliyle aslanı tutar olduğu görüşü de düşünülmektedir⁵⁴⁸. Geç tip adı altında kategorize edilmiş çok sayıda figürin parçası ele geçmiştir. Bu parçalarda dikkat çeken en önemli şey tasvirin detaycılığıdır. Büyük Mağarada geç tipe dahil edilen tama yakın örnek ele geçmemiştir. İncelemeler parçalar üzerinden yapılmış olup civar kentlerdeki buluntular dikkate alınarak genel bir tablo oluşturulmuştur. Geç tipte Hellenistik Dönem detaycılığını ve derinliğini görmek mümkündür. Tanrıça betimlemelerde, kaide üzerinde (bazı işlemsiz, düz tek platformlu bazıları ise işlemeli ve iki basamaklı), arkalıklı bir tahtta oturur halde başında polosuyla bazı örneklerde de

⁵⁴⁴ Meriç, 2013, ss. 50-51.

⁵⁴⁵ Meriç, 2013, s. 47.

⁵⁴⁶ Bkz. Friederike Naumann, "Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst", *IstMitt* 28, 1983.

⁵⁴⁷ Meriç, 2013, s. 49.

⁵⁴⁸ Meriç, 2013, s. 49 ve Levha 101, TK1., R. Meriç, s. 17.

başında sur tacı ile, saçlarındaki detay ortadan ayrılması ile başlar ve dalgalar halinde omuzlarına dökülür. Elbisesi khitonun v yakası ve oturur halde gövdede toplanan kıvrımları oldukça detaylı işlenmiştir. Göğüs altında kemeri bulunur. Khitonun üzerinde ise bazen tympanonun altından kollarını ötren hymation gözükür. Elbise ayak ucuna kadar iner. Tanrıça ona ait olan tüm atribüleri ile tasvir edilir. Sol elinde tympanon, sağ elinde phiale tutar ve Metropolis örneklerinde aslanı hep kucağında uzanır pozisyonda tasvir edilmiştir (**Şekil 91**). Metropolis'ten ele geçen Kybele figürinleri genellikle geç tipe ait eserlerdir. Bu tipoloji MÖ 3.-2. yüzyıl aralığına tarihlendirilir⁵⁴⁹.

Pergamon Mamurtkale kutsal alanında yapılan çalışmalarda çok sayıda tanımlanabilen pişmiş toprak figürin ele geçmiştir. Figürinler kutsal alanda dağınık bir şekilde bulunmuş olsa da yoğun olarak kült heykel kaidesinin yanından ele geçmiştir. Ele geçen çoğu figürinde tanrıça tipik Hellenleştirilmiş görüntüsü ile tasvir edilmiştir. Ele geçen çoğu figürinde tanrıça, platform üzerinde yer alan kaideli ve arkalıklı bir taht üzerinde oturur. Başında yüksek-alçak veya sur taçlı polosu ile elbisesi khiton ve örtüsü hymation ile tasvir edilir. Tasvir, sağ elde phiale, sol elde tympanon tutar halde ve tahtının iki yanında aslanları ile tamamlanır. Tipik tasvirin yanı sıra kutsal alandan Kybele'yi betimleyen farklı tipolojiye sahip figürinlerde keşfedilmiştir. Naumann'ın erken ve geç tip olarak ayırdığı kategori burada da gözlenmektedir⁵⁵⁰. Özellikle Hellenistik Döneme ait olan tanrıça tasvirlerinde Kybele her zaman bir tahtta oturur halde görülür. Ancak ayakta tasvir edildiği örnekler de bulunmaktadır. Tanrıçanın ayakta tasvir edildiği formunu daha çok adak stellerinde gördüğümüz için bu eser Arkaik ve Hellenistik Dönem arası bir geçiş eseri olarak da yorumlanabilir. Aynı zamanda ayakta duran ve tympanona vurur/çalar halde vaziyette betimlenmiş figürinler ele geçmiştir. Bu figürinlerin için dini ritüel gerçekleştiren kült rahibesi tasvirleri olduğu da düşünülmektedir⁵⁵¹. Nadir bir figürinde tanrıçanın tuttuğu tympanonun üzerinde güneş sembolünün işlendiği görülmektedir⁵⁵². Ayrıca ele geçen bir diğer figürinde tahtta oturan tanrıçanın bir çocuk tuttuğu veya beslediği görülür. Tanrıçanın genel ikonografisine bakıldığında Yunan Dünyasına girdikten sonra doğum kavramının temsiliyetinde bir zayıflama görülür. Tanrıça Hellenistik Dönemde daha çok doğanın-gücün hakimi, kentlerin

⁵⁴⁹ Meriç, 2013, ss. 49-50.

⁵⁵⁰ Conze ve Schazmann, s. 40.

⁵⁵¹ Conze ve Schazmann, s. Tafel XII. No. 6 ve 7.

⁵⁵² Conze ve Schazmann, s. Tafel XI. No. 3.

koruyucu tanrıçası gibi sıfatlarla bilinmekteydi. Bu bakımdan Hellenistik Döneme tarihlendirilen bu eser, tanrıçanın kökeninin unutulmadığını gösterdiğinden oldukça önem taşır⁵⁵³. Kutsal alanda tanrıçanın sur tacı ile betimlendiği figürinlerde ele geçmiştir. Pergamon'da merkezi bir inanç olarak kabul edilen kültün, kentin koruyucu tanrıçası olarak da görülmüş olması mümkündür⁵⁵⁴. Ele geçen ve tipolojide önemli bir yere sahip bir başka görünüm ise tanrıçanın taht yerine bir aslanın sırtında oturarak tasvir edilmesidir⁵⁵⁵. Bu şüphesiz ki tanrıçanın gücünü ortaya koyan bir eserdir. Bu ikonografinin benzerlerine Anadolu kentlerinde (Gordion) rastlanmaktadır⁵⁵⁶. Bazen atribüsüz, arkalıklı bir taht üzerinde başında polosu ile oturan tanrıça figürinleride bulunmaktadır. Tanrıçanın aslanlarının her iki yanında yer aldığı gibi kucağında uzanan betimleri de bulunmaktadır. Bu örneklerin benzerlerine Ephesos ve Metropolis kentlerinde rastlamaktayız⁵⁵⁷. Kapıkaya Mağara'sından ele geçen figürinlerin çoğu Naumann'ın kategorize ettiği erken tipe dahil buluntulardır. Oturan tanrıça figürinlerinde, tanrıça oldukça yüzeysel betimlenmiştir. Detaysız düz inen bir khiton giyen tanrıçanın sol eli göğüs hizasındadır. Ele geçen çoğu baş parçası ise Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir (**Bkz. Şekil 47**). Bu parçalarda tanrıçanın yüksek bir polos taktığı görülür⁵⁵⁸. Molla Mustafa Tepesi'nde içerisinde çok sayıda pişmiş toprak figürin bulunan bir bothros keşfedilmiştir. Adak çukurundan ele geçen 125 adet figürinden 119 tanesi Kybele betimidir. Erken Hellenistik ve Roma Dönemi aralığına tarihlendirilen buluntularda tanrıçanın değişen ikonografisini izlemek mümkündür. Tanrıçanın bir naiskos içerisinde betimlendiği figürin, naiskos çerçevesi ile tanrıçanın göğüs altına kadar korunmuştur. Arkalıklı bir tahtta oturan tanrıça sol eliyle tympanon tutar. Başında polosuyla tasvir edilen tanrıçanın üzerindeki khiton ve hymation elbisesinin kıvrımları incelikle işlenmiştir. Lüleler halinde omuzlarına dökülen saçları ve yüz hatlarındaki detaylar göze çarpar⁵⁵⁹. Naiskos içerisinde betimlenen tanrıça örneklerine Mamurtkale kutsal alanında da rastlanılmıştır. Naiskoslu örneklerin yanı sıra tanrıçanın serbest betimleri de vardır. Tama yakın ele geçen iki figürinde tanrıça tipik Hellenleştirilmiş görüntüsü ile karşımıza çıkar. Kaide üzerinde arkalıklı bir

⁵⁵³ Conze ve Schazmann, s. Tafel XII No. 4.

⁵⁵⁴ Conze ve Schazmann, s. Tafel XII No. 1 ve 10.

⁵⁵⁵ Conze ve Schazmann, s. Tafel XII No. 3.

⁵⁵⁶ Roller, s. 226.

⁵⁵⁷ Conze ve Schazmann, s. Tafel XII No. 2., Soykal, s. 256, Meriç, s. Levha 104.

⁵⁵⁸ Patacı, s. 31.

⁵⁵⁹ Ateş, Byzas 24, ss. 235., Ateş, Pergamon'da Doğa ve Kült, ss. 318.

tahtta oturan tanrıça başında polosu sağ elinde phiale, sol elinde tympanonu ile tasvir edilmiştir (Şekil 92)⁵⁶⁰. Büyük Kaya kutsal alanında ise ele geçen 160 pişmiş toprak figürin parçasından alanın Kybele'ye ait olduğunu ortaya koyan 5 adet tanımlanabilen tanrıça figürin parçası ele geçmiştir. Çoğunlukla figürin başı olan bu parçalar, taktığı polos ve ortaya koyduğu tipolojiden dolayı tanrıça Kybele figürini olarak tanımlanmışlardır. Ele geçen figürinler MÖ 2.-1. yüzyıl aralığına tarihlendirilmişlerdir⁵⁶¹.

Phokaia Tiyatro Tepesi kutsal alanından, MÖ 1. ve 2. yüzyıl aralığına tarihlendirilen ve tanrıçanın hem erken hem de geç tip kategorisine ait birçok figürin parçası ele geçmiştir. Erken tipe ait bir figürinde, tanrıça ayakta, sol eli göğüs hizasında betimlenmiştir. Oldukça aşınmış olan eserde yüzeysel olarak işlenmiş olsa da tanrıçanın khiton ve hymation giydiği görülür. Tanrıça başlık takmaz yerine hymation ile başı örtülmüş haldedir. Aynı bölgeden ele geçen bir diğer figürin baş parçasında tanrıça yüksek başlıklı bir polos giymekte ve polosundan hymation olduğu düşünülen bir örtünün omuzlarına kadar sarktığı görülmektedir⁵⁶².

Priene'den ele geçen çoğu Kybele figürini, Naumann'ın kategorize ettiği geç tipe ait ikonografiye sahiptir. Ayrıca buluntular arasında zarar görmemiş tam bir Kybele figürini ele geçmemiştir. Çoğu parça restore edilerek birleştirilmiştir⁵⁶³. Ele geçen Kybele figürini baş ve göğüs altına kadar korunmuş ve Hellenistik Dönemin tüm detaycılığını sergilemektedir. Tanrıça sur taçlı bir başlık takar. Ortadan iki ayrılmış saçlarındaki lüleler ve yüz hattı incelikle incelenmiştir. Kırık parçaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş ancak halen tamamlanmamış figürinin arkalıklı bir taht üzerinde oturduğu düşünülmektedir. Ele geçen kırık parçalar yalnızca khitonu görmemize olanak sağlar. Khiton omuzlarından derin bir dekolte ile göğüslerine inen v yaka detayını ortaya koymaktadır. İncelenen parçanın yüzünde beyaz, saçta ve taçta kırmızı ve altın rengi astar izlerine rastlanılmıştır. Astar rengini üzerinde barındıran benzer figürinlere Metropolis ve Pergamon kentlerinde de rastlanır⁵⁶⁴. Kybele'nin kutsal alanlarından ele geçen figürin buluntuları gibi konut içi buluntusu olarak da ele geçen figürinleri bulunmaktadır. Bu durumda tanrıçanın domestik/ev içi

⁵⁶⁰ Ateş, Byzas 24, ss. 236., Ateş, Pergamon'da Doğa ve Kült, ss. 319.

⁵⁶¹ Ateş, Pergamon'da Doğa ve Kült, ss. 322.

⁵⁶² Erdoğan, Phokaia..., s. 35, Levha LXXXV R. 31 ve Levha LXXXVI R. 32.

⁵⁶³ Wiegand ve Schrader, s. 330.

⁵⁶⁴ Wiegand ve Schrader, s. 179., R. Meriç, s. 17., Ateş, Byzas 24, s. 237.

tapınımlarında kültün devam ettiğini ortaya koyar⁵⁶⁵. Ele alınacak iki figüründen biri 15 nolu diğeri 17 nolu olarak adlandırılan konutta ele geçmiştir. Ele geçen en iyi örnekte, tanrıçanın tipik ikonografisi görülmektedir. Bir platform üzerinde kaideli, arkalıklı bir taht üzerinde oturan tanrıçanın her iki yanında ve kucağında bir aslan betimlenmiştir. Başında sur tacı ile betimlenen tanrıça giydiği khiton ve hymationun kıvrımları detaylıca işlenmiştir. Sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutar (**Şekil 93**). Bir diğeri restore edilmiş oturan tanrıça figüründe tanrıça yüksek bir polos takar, ortadan ayrılmış saçları dalgalar halinde omuzlarındadır. Üzerinde khiton ve hymation vardır. Sol elinde tympanon tutmaktadır. Sağ kol kısmı kırık olduğu için phiale olup olmadığı bilinmemektedir⁵⁶⁶.

Smyrna figürlerinde köken problemi yaşanmaktadır. Kadifekale’de gerçekleştirilen çalışmalar sırasında adak konteksti olduğu düşünülen bir buluntu grubu keşfedilmiştir. İçerisinde Ana tanrıça figürünü olduğu düşünülen bir parça bulunmaktadır. Oturur pozisyondaki giyimli bacak parçası sergilediği tipoloji bakımında Ana tanrıçaya ait bir figürin olduğu düşünülmektedir. Benzer bir parça Mozaikli yapıdan da ele geçmiştir. Aynı özellikleri sergileyen oturan giyimli bacak parçasının yine aynı sebeplerle Kybele’ye ait bir parça olduğu düşünülmektedir⁵⁶⁷. Güncel çalışmalar sırasında Bouleuterion alanında yapılan çalışmalarda Hellenistik dolgu tabakasında bulunmuş olan bir figürin başının tanrıça Kybele olduğu düşünülür (**Şekil 94**). Tanrıça başında sur tacı ile Hellenistik Döneme ait detaylı işlenmiş dalgalı bir saç modeline sahiptir. Figürin Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir⁵⁶⁸.

3.2. METAL BULUNTULAR

Ana Tanrıça’nın birçok materyal üzerinde tasvir edildiği görülmektedir. Sikke, metal plaka ve aksesuarlar üzerinde Kybele tasvirlerini gördüğümüz gibi, kutsal alanlarda külte adanmış metal buluntular da ele geçmiştir⁵⁶⁹.

⁵⁶⁵ Wiegand ve Schrader, ss. 330-331.

⁵⁶⁶ Wiegand ve Schrader, s. 331.

⁵⁶⁷ Şakar, 2015, s. 141.

⁵⁶⁸ Şakar, 2020, s. 251.

⁵⁶⁹ Tekin, s. 93.

3.2.1. Sikke

Ele alınan dokuz antik kentin Kybele'ye adanmış kutsal alanlarının birçoğunda kent sikkesi ele geçtiği gibi, bazı ortak konumda bulunan açık hava kutsal alanlarında birden fazla kente ait farklı sikke buluntuları da ele geçmiştir. Kybele'nin tasvirinin üzerinde yer aldığı sikkeler dışında kutsal alanlara adak olarak bırakılmış kent sikkeleri de yoğun olarak bulunmuştur (**Tablo 1**).

Ephesos kentine ait doğrudan Ana Tanrıça/Kybele'nin tasvir edildiği bir sikke buluntusuna ulaşamamıştır. Ancak Ana Tanrıça kültürünün kentte Ephesos Artemis'i olarak devam ettiği kabul edilirse, Ephesos Artemis'inin tasvir edildiği çok sayıda sikke bu bağlamda değerlendirilebilir. Nitekim kutsal alanlarda bu sikkelerden bolca ele geçirilmiştir⁵⁷⁰.

Metropolis antik kentinde ele geçen tanrıça Kybele tasvirinin basılı olduğu sikke buluntuları Hellenistik ve Roma Dönemine tarihlendirilmektedir. Tanrıçanın farklı duruş pozisyonlarıyla sikke üzerinde yer aldığı buluntular mevcuttur. Bu örnekler döneme göre farklılık göstermektedir. Hellenistik Dönemde tanrıça sikkenin ön yüzünde yan profilden sağa bakar konumda, başında sur tacı ile tasvir edilmiştir (**Şekil 95**). Arka yüzde ise kentin önemli diğer tanrıları (Ares, Thyrsos vb.) tasvir edilmiştir. Roma Döneminde ise tanrıça sikkenin arka yüzünde yer almaya başlar. Roma Dönemine tarihlendirilen üzerinde tanrıçanın tasviri olan sikkelerde iki farklı ikonografi gözlemlenmektedir. Tanrıça bazı tasvirlerde ayakta bazılarında ise oturarak, elinde atribüleri phiale ve tympanon yanında veya kucağında aslanın yer aldığı yani tipi Hellenleştirilmiş görüntüsü ile tasvirleri bulunmaktadır⁵⁷¹. Uyuzdere mevkiinde bulunan Büyük Mağara Ana Tanrıça kutsal alanından ise toplamda 55 adet sikke buluntu ele geçmiştir. Ele geçen 55 sikkenin, 28'si Kolophon, 5'i Smyrna, 2 Metropolis ve 2 Ephesos ile 1 Pergamon ve 1 Klazomenai kentine ait sikke buluntusudur⁵⁷². 28 adet Kolophon sikkesi aynı tasvire sahiptir. Ön yüzde tanrı Apollon arka yüzde dört nala giden atlı bulunur⁵⁷³. 5 adet Smyrna'ya ait sikkenin dördünde ön yüzde sağ profilden Apollon, arka yüzde tripod bulunur. Diğer sikke de ise ön yüzde sağ profilden sur taçlı Kybele, arka yüzde ayakta Aphrodite Stratonikis

⁵⁷⁰ Tekin, s. 94, 48-50, 58.

⁵⁷¹ Meriç, 2013, s. 27, 30.

⁵⁷² Meriç, 2013, s. 52.

⁵⁷³ Meriç, 2013, ss. 132-134 ve Levha 117,118,119, No. 2-29.

yer almaktadır⁵⁷⁴. 2 Metropolis sikkesinin birinde ön yüzde miğferli Ares, arka yüzde yıldırım demeti, diğer sikke de ise ön yüzde sur taçlı Kybele, arka yüzde çam kozalağı bulunmaktadır⁵⁷⁵. 2 Ephesos sikkesin ön yüzlerinde arı, arka yüzlerinde ise başı arkaya dönük geyik ile otlayan geyik işlenmiştir⁵⁷⁶. Ele geçen 1 Pergamon sikkesinde ön yüzde Asklepios, arka yüzde Thyrsos bulunur. 1 Klazomenai sikkesinde ise ön yüzde Athena başı, arka yüzde koç başı yer almaktadır⁵⁷⁷. Ele geçen 55 adet sikke MÖ 4. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl aralığına aittir⁵⁷⁸.

Phokaia kentine ait Roma Dönemine tarihlendirilen, bronzdan yapılmış üzerinde tanrıça Kybele'nin tasvirini taşıyan üç adet sikke buluntusu bulunmaktadır. Ele geçen sikkelerin ilkinde ön yüzde Apollon, arka yüzde ayakta duran tanrıça Kybele yanında iki aslanı elinde phiale ve tympanon ile tasvir edilmiştir (**Şekil 96**). İkinci sikkenin ön yüzünde Domna arka yüzde Tykhe ve Kybele ayakta yan yana durmaktadır. Son sikke buluntusunun ön yüzünde senatör başı arka yüzde yine Tykhe ve Kybele yan yana ayakta yer almaktadır⁵⁷⁹.

Smyrna antik kentinde tanrıça Kybele tasvir edildiği çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Ele geçen çoğu sikke Hellenistik ve Roma Dönemine tarihlendirilmektedir. Ele alınacak 8 sikkeden beşi bronz malzemeden üretilmiştir. Hellenistik Dönem tarihli üç sikkenin ön yüzünde sağ profilden başında su tacı taşıyan Kybele omuz kısmına kadar işlenmiştir. Bu üç seramiğin arka yüzünün birinde yine sağ profilden aslan (**Şekil 97**), diğerinde krater, bir diğerinde ise ayakta Aphrodite Stratonikis bulunmaktadır⁵⁸⁰. Roma Dönem sikkelerinin ilkinde tanrıça sikkenin ön yüzünde sur tacı ile betimlenmiştir, arka yüzde defne çelengi çerisinde monogram bulunur⁵⁸¹. İkinci sikkenin ön yüzünde bordür içinde tanrıça Kybele başında sur tacı ile tasvir edilmiştir, arka yüzde ayakta khiton giyen elinde mızrak tutan Amazon Smyrna bulunur⁵⁸². Üçüncü sikkenin ön yüzünde Septimus Severus arka yüzünde taht üzerinde oturan başında sur tacı sağ elinde phiale sol elinde asa ve ayaklarının dibinde aslan betimi bulunmaktadır⁵⁸³. Dördüncü sikkenin ön yüzünde

⁵⁷⁴ Meriç, 2013, s.135 ve Levha 120, No. 34-38.

⁵⁷⁵ Meriç, 2013, s. 135 ve Levha 120, No. 32-33.

⁵⁷⁶ Meriç, 2013, s. 135 ve Levha 120, No. 30-31.

⁵⁷⁷ Meriç, 2013, s. 135 ve Levha 120, No. 39, Meriç, 2013, s. 135 ve Levha 117, No 1.

⁵⁷⁸ Meriç, 2013, s. 53.

⁵⁷⁹ Tekin, s. 54,57,59.

⁵⁸⁰ Ayfer Levent, **İzmir Arkeoloji Müzesindeki Smyrna Sikkeleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 202,206., Tekin, s. 47.

⁵⁸¹ Tekin, s. 62.

⁵⁸² Levent, s. 249.

⁵⁸³ Levent, s. 252.

sağ profilden başında sur tacı taşıyan ve sikke üzerinde Sipyrene lejandı olan Kybele tasviri bulunur, beşinci sikkenin arka yüzünde ise tanrıça başında sur tacı ile bir taht üzerinde oturur vaziyette elinde phialesi ile tasvir edilmiştir⁵⁸⁴.

3.2.2. Metal Aksesuarlar

Kutsal alanlarda tanrıçaya adak olarak bırakılan farklı türlerde metal aksesuarlar bulunmaktadır. Metropolis kenti Büyük Mağaradan, iki adet kurşun ağırlık, bronzdan 1 dikiş iğnesi, fibula, çivi, ok ucu, çan gibi farklı kategorilere hitap eden buluntular ele geçmiştir. Ele geçen buluntular diğer kentlerdeki paralelleri dikkate alındığında Hellenistik ve Roma Dönemine tarihlendirilmiştir⁵⁸⁵.

Smyrna Kadifekale çalışmalarında ortaya çıkarılmış gümüş ve altından üretilmiş bir yüzük, üzerinde bulunan Kybele tasviri ile dikkati çekmektedir (**Şekil 98**). Ele geçen bu metal aksesuar, Smyrna'da tanrıça Kybele'nin tasvir edildiği ele geçen tek metal buluntudur. Tanrıça yüzük üzerinde, bir tapınak içerisinde tahtta oturmaktadır, tahtının her iki yanında kutsal hayvanı aslan yer alır. Tanrıça sol elinde bir tympanon tutar vaziyette tasvir edilmiştir⁵⁸⁶.

3.3. Taş Buluntular

Ana Tanrıça tasvirinin betimlendiği çok sayıda farklı taş buluntular ele geçmiştir. Bu buluntular arasında alabaster, siyah taş, siyah mermer gibi kullanılan malzemelere karşın yoğun olarak mermer taşının tercih edildiği görülmektedir.

3.3.1. Heykelcikler

Priene Batı Kapısı Caddesindeki Kybele kutsal alanının yakınında bulunmuş 69 cm yüksekliğindeki eserde (**Şekil 99**), tanrıça arkalıklı bir tahtta oturmakta ve ayaklarının altında başı sağ dönük bir aslan bulunmaktadır. Tanrıça khiton ve hymation giymektedir. Hymationun omuzlarını örterek dizlerine kadar uzandığı

⁵⁸⁴ Şakar, 2020, 248.

⁵⁸⁵ Meriç, 2013, s. 53 ve Levha 123, No. 1-7.

⁵⁸⁶ Şakar, 2020, s. 252.

görülür. Başı ve iki kolu eksik olan heykelcik Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir⁵⁸⁷.

Smyrna buluntusu olduğu düşünülen yedi adet Kybele heykelciği bulunmaktadır⁵⁸⁸. Heykelciklerden ilki tam olarak ele geçmiş bir eserdir. Tanrıça arkalıklı ve kaideli bir tahtta oturmaktadır. Başında tacı polos ve üzerinde kıyafetleri khiton ve hymation ile betimlenen tanrıçanın kucağında uzanmış aslanı yer alır. Tanrıça sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutar. 34 cm. yüksekliğindeki heykelcik Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir (**Şekil 100**)⁵⁸⁹. 17 cm. yüksekliğe sahip ikinci heykelcikte tanrıçanın başı ve kolları eksiktir. Taht üzerinde otururken betimlenmiş tanrıçanın kucağında uzanır vaziyette aslanı bulunmaktadır⁵⁹⁰. Diğer bir buluntuda tanrıça tahtta oturmaktadır. Tahtın her iki tarafında da oturan bir aslan yer alır. Khiton ve hymation giyen tanrıçanın elbise kıvrımları oldukça detaylı işlenmiştir. Başı ve kolları dirsekten kırık olan bu eserin ölçüleri bilinmemekle birlikte Hellenistik Döneme tarihlendirilmektedir⁵⁹¹. Bir diğer heykelcik buluntusu 2015 yılı Smyrna çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. 17 cm. yüksekliğe sahip eserde tanrıçanın başı ve kolları eksiktir. Tanrıça her zaman olduğu gibi bu tasvirinde de taht üzerinde oturmaktadır. Khiton ve hymation giyen tanrıçanın kucağında uzanır halde bir aslan bulunur⁵⁹².

3.3.2. Adak Stelleri

Adak stelleri olarak adlandırılan buluntu grubu, tanrıçanın kutsal alanlarında niş içerisinde sergilenen, genellikle mermer üzerine tanrıçanın tasvirinin işlendiği kabartmalarıdır (**Bkz. Tablo 1**).

Ephesos'ta tanrıça Kybele'nin tasvir edildiği çok sayıda adak steli ele geçmiştir (**Şekil 101**). Ele geçen çoğu buluntu 1912, 1926, 1929 ve 1994 yıllarında yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. İncelenen adak stelleri yoğun olarak tanrıçanın Panayır Dağındaki açık hava kutsal alanı, Metroon, Ephesos kent içinde farklı konumlar, Ayasuluk Aziz Johannes bazilikası çevresinden gelmekle birlikte

⁵⁸⁷Maarten Jozef Vermaseren, **Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)- I. Asia Minor**, E. J. Brill, Lieden, 1987, s. 194 ve Levha CXLI, No. 647., s. 204 ve Levha CLIV, No. 689.

⁵⁸⁸Şakar, 2020, s. 249.

⁵⁸⁹M. J. Vermaseren, s. 167 ve Levha CXXI, No. 554.

⁵⁹⁰M. J. Vermaseren, s. 168 ve Levha CXXII, No. 557.

⁵⁹¹M. J. Vermaseren, s. 169 ve Levha CXXIV, No. 561.

⁵⁹²Şakar, 2020, ss. 249-250.

konumu saptanamamış adak stelleride bulunmaktadır⁵⁹³. Ephesos stelleri tanrıçanın ikonografisine getirdiği yenilikler bakımından oldukça önem taşımaktadırlar. Genellikle tek başına yanında sadece aslanları ile tasvir edilen tanrıçanın, yanında Hermes ve Zeus ya da kült görevlileri ile birlikte tasvir edildiği görülmektedir⁵⁹⁴. Ephesos adak stelleri tanrıçanın ayakta ve oturan tasvirleri olmak üzere iki kategoride incelenmektedir⁵⁹⁵. 78 adet adak steli içerisinde tanrıça 44 adet stelde ayakta, 27 adet stelde oturur halde tasvir edilmiştir⁵⁹⁶. Geriye kalan 7 stel yoğun tahribata maruz kaldığından tanımlanamamıştır. 78 adet stelin tümü mermerden yapılmıştır⁵⁹⁷. Tanrıçanın ayakta tasvir edildiği 16 adet stelde yanında iki tane erkek eşlikçisi bulunur. Tanrıçanın orta konumda ayakta, başında polusu sağ elinde phiale sol elinde tympanon tuttuğu, khiton ve hymation giymiş, ayaklarının dibinde iki aslanının oturur halde tasvir edildiği stellerde genellikle sağ tarafından genç, sol tarafında ise yaşlı figür yer almaktadır⁵⁹⁸. Kybele'nin eşlikçisi olan erkek figürlerden, yaşlı figür Zeus genç figür Hermes olarak yorumlanmıştır⁵⁹⁹. Tanrıçanın yine aynı görsel betimlemeyle tasvir edildiği ancak yanın bir eşlikçisinin olduğu örneklerde bulunmaktadır. Ele geçen tek eşlikçinin olduğu stellerin çoğunda erkek figür genç ve tanrıçanın sağ tarafında yer almaktadır⁶⁰⁰. İkinci kategori olan tanrıçanın oturur halde tasvir edildiği stellerdeki tipolojik açıdan tek değişiklik tanrıçanın taht üzerinde oturur halde tasvir edilmesidir. Bir taht üzerinde oturan tanrıça başında polusu üzerinde khiton ve hymationu ile sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutmaktadır. Tahtının yanında oturan iki tane aslanı yer alır. Sağ tarafında ayakta Hermes yani genç figür, sol tarafta ayakta Zeus yani yaşlı figür yer almaktadır. Zeus ve Hermes'in tanrıça ile birlikte tasvir edildiği bu steller, bu iki tanrının kült ile bağlantılı olduğu gösteren örneklerdir. Kybele kültürünün Hellen pantheonuna girmesiyle Hermes ilişkilendirildiği ölü ve gizem kültürlerinden dolayı tanrıçanın yardımcısı kabul edilmiştir. Zeus ise tanrıçanın mitoslarında yer alan baş karakterlerden biri olmasının yanı sıra Ephesos'ta bulunan Meter kutsal alanına yakın bir konumda bulunan Zeus Patroios tapınım alanından kaynaklı stellerde tanrıçanın yanında yer almakta ve

⁵⁹³ Soykal, 1998, s. 75.

⁵⁹⁴ Gündüz, s. 66.

⁵⁹⁵ Soykal, 1998, s. 98.

⁵⁹⁶ Gündüz, s. 67.

⁵⁹⁷ Soykal, 1998, ss. 209-211.

⁵⁹⁸ Soykal, 1998, s. 79 ve Levha XXX- XLIV, No. 1- 27.

⁵⁹⁹ Soykal Alanyalı, 2001, s. 7.

⁶⁰⁰ Soyakl, 1998, ss. 209-210 ve Levha XLVI- L, No. 29- 40.

kentte birlikte tapınım gördükleri gösterilmektedir⁶⁰¹. Tanrıçanın eşlikçileri ile tasvir edildiği örnekler dışında tek başına tasvir edildiği örneklerde bulunmaktadır (**Şekil 102**). Bu stellerde tanrıçanın betimi pişmiş toprak figürin tasvirleri ile paralel ilerler. Tanrıça bir taht üzerinde oturmakta ve tahtının her iki yanında oturan aslanları yer almaktadır. Başında polos taşıyan tanrıçanın dalgalı saçları omuzlarına dökülür. Khtion ve hymation giyen tanrıçanın elbisesi göğüs altından kemerlidir. Sağ elinde phiale sol elinde tympanon tutmaktadır⁶⁰². Tanrıçanın çoğu adak stelinde bir naiskos içerisinde betimlediği görülmektedir. İncelenen steller MÖ 4. yüzyıl ile 2. yüzyılın 2. çeyreği arasına tarihlendirilmiştir⁶⁰³.

Erythrai'da 2005 yılında bulunmuş olan naiskoslu Kybele adak stelinde tanrıça otururken tasvir edilmiştir (**Bkz. Şekil 25**). Oldukça yüzeysel işlenmiş tasvirde tanrıçanın başında polos bulunmakta ve başlığından çıkan örtü omuzlarını örtmektedir. Aynı zamanda sağ elinde phiale tutmaktadır. 2005 yılında bulunmuş bu adak steli kentte ortaya çıkarılmış üçüncü adak steli buluntusudur, bundan önceki iki stelde de tanrıçanın aynı ikonografiye sahip olduğu aktarılmıştır. Naiskoslu Kybele adak steli MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁶⁰⁴.

Klazomenai buluntusu MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen adak stelinde Kybele, bir naiskos içerisinde dikdörtgen bir düzlemde oturmaktadır (**Şekil 103**). Khtion ve Hymation giyen tanrıçanın başı örtülüdür. Elleri dizlerinin üzerinde tutmaktadır⁶⁰⁵.

Kolophon'un yakın çevresindeki Klaros Demirli Mağarası yamacında bulunmuş olan bir stel parçasında, tanrıça ayakta üzerinde khitonu ve sol elinde tympanon tutar halde tasvir edilmiştir (**Şekil 104**)⁶⁰⁶. 0.23x0.23 m. boyutlarında bu stelde tanrıçanın sağ tarafında dört ayaklı bir hayvan yer alır. J. de La Genière bu hayvanın bir yaban domuzu olduğunu düşünmektedir⁶⁰⁷.

Metropolis çevresinde, Stoa ve Hamam yapılarında gerçekleştirilen çalışmalarda tanrıçanın bir naiskos biçimi içerisinde genç ve yaşlı tanrı ile birlikte tasvir edildiği görülmektedir (**Şekil 105**). Metropolis kentinde de genç tanrı Hermes yaşlı tanrı Zeus olarak kabul edilmektedir. Hermes ve Zeus'un astragal kemiği ile

⁶⁰¹ Soykal, 1998, s. 69.

⁶⁰² Soykal, 1998, s. 104 ve Levha LI-LXXI, No. 42-81.

⁶⁰³ Soykal, 1998, s. 87.

⁶⁰⁴ Akalın, 2006, ss. 304-306 ve Resim 6a-6b.

⁶⁰⁵ M. J. Vermaseren, s. 176 ve Levha CXXIX, No. 586.

⁶⁰⁶ Akar-Tanrıver, s. 910 ve Levha V, No. 1.

⁶⁰⁷ Akar-Tanrıver, s. 74.

yapılan kehanetin tanrıları olarak bilinmektedir. Bulunan 'HER-MES' yazılı aşık kemiği bu durumu ortaya koymaktadır. Zeus'a dair bir buluntu ele geçerse de kentteki Zeus Krezimos kültü ile Kybele kültü bir arada tapınım gördüğü aktarılmak istenmiş olmalıdır⁶⁰⁸. Ele geçen adak stelleri, Ephesos adak stelleri ile benzerlik göstermektedir. Tanrıça orta konumda ayakta başında polosu sağ elinde phialesi sol elinde tympanonu tutmaktadır. Ayaklarının dibinde iki tane oturur halde aslan bulunur. Sağ tarafta genç figür yani Hermes, sol tarafında da yaşlı figür yani Zeus yer almaktadır⁶⁰⁹. Tanrıçanın tek eşlikçi ile tasviri ve iki çocukla tasviride bulunmaktadır⁶¹⁰.

Priene Athena Polias tapınağının frizinde işlenen Tanrılar ve Devler (Giants) savaşı konu alan kabartmada tanrıça Kybele görülmektedir. Kybele, bir aslan üzerinde oturmaktadır. Khiton giymiş olan tanrıçanın başı ve kolları hymation ile örtülüdür. Sol elinde tympanon tutan tanrıçanın başı, her iki kolu ve sağ ayağı eksiktir. Eser MÖ 158 yılına tarihlendirilmiştir⁶¹¹.

Smyrna'ya ait 6 adet adak steli ele geçmiştir. İki adet parça halinde bulunmuş adak stelinin bir tanesinde sadece Kybele'nin dizden aşağısı ve aslan figürü sağlam kalmıştır⁶¹². Diğerinde ise tek başına ayakta tasvir edilen tanrıçanın başı eksiktir, sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutar. Sol ayak dibinde oturur halde aslanı yer almaktadır⁶¹³. Tam olarak ele geçen 4 adet adak stelinin ikisinde tanrıça ayakta, yanında oturan iki aslanı ile birlikte, phiale ve tympanon tutar halde betimlenmiştir⁶¹⁴. Diğer bir adak stelinde tanrıça yine ayakta başında polosu üzerinde khiton ve hymation giyer halde ayaklarının dibinde O'na doğru şahlanmış iki aslanı ve sağ tarafında Hermes olarak kabul edilen genç bir figür ile birlikte tasvir edilmiştir (**Şekil 106**)⁶¹⁵. Tanrıçanın iki erkek figürle tasvir edildiği stelde bulunmaktadır. Bu stelde bir taht üzerinde oturan tanrıçanın her iki yanında genç erkek figürleri yer almaktadır. Bu iki genç erkek figürünün biri meyve sepeti biri testi tutmaktadır. Figürlerin birinin Hermes birinin Attis olabileceği düşünülmele birlikte sadece

⁶⁰⁸ Meriç, 2013, s. 29 ve Şekil 3-6.

⁶⁰⁹ Serdar Aybek, Mehmet Tuna ve Mahir Atıcı, **İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Yayın No: 136, Ankara, 2009, ss. 175-182.

⁶¹⁰ Aybek, 2009, s. 178, 182.

⁶¹¹ M. J. Vermaseren, ss. 206-207 ve Levha CLVII, No. 699.

⁶¹² M. J. Vermaseren, ss. 167-168 ve Levha CXXII, No. 556.

⁶¹³ M. J. Vermaseren, s. 168 ve Levha CXXIII, No. 560.

⁶¹⁴ M. J. Vermaseren, s. 168 ve Levha CXXII-XXIII, No. 558-559.

⁶¹⁵ M. J. Vermaseren, s. 173 ve Levha CXXVIII, No. 577.

tanrıçaya hizmet eden kült görevlileri oldukları da düşünülmektedir. Tahtta oturan tanrıça başında polos taşımaktadır, dalgalı saçları omuzlarına dökülür. Khiton ve hymation giyen tanrıçanın kucağında uzanan bir aslan ve ayaklarının altında uzanan bir aslan yer alır. Sağ elinde phiale, sol elinde tympanon tutmaktadır. Smyrna kentinden ele geçen tüm adak stelleri Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir⁶¹⁶.

3.4. Kemik Buluntular

Kutsal alanlarda ele geçen kemik buluntular genel olarak seramik buluntu konteksti ile bir arada bulunmaktadır. Bu duruma en iyi örnekler Ephesos Artemision'un temelindeki Ana tanrıça kutsal alan temelinde yapılan çalışmalar ile Metropolis Uyuzdere-Büyük ve Küçük Mağara'dan ele geçen buluntulardır (**Şekil 107**). Her iki kutsal alanda da kemik buluntular seramik buluntular ile içi içe geçmiş bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu durum tanrıçaya adanan hayvan adakları ve yemek sunuları ile açıklanmaktadır⁶¹⁷. İncelenen Metropolis kemik buluntularından tanrıçaya çoğunlukla küçükbaş (koyun, keçi, domuz) ve kanatlı kümes hayvanlarının (tavuk, horoz, ördek, kaz) adandığı anlaşılmıştır⁶¹⁸. Kemik buluntular yalnızca yemek sunusu olarak adanan hayvan kemiklerinden oluşmaz. Aynı zamanda ritüel amacı ile gerçekleştirilen kan sunuları yapılmaktadır. Kan sunuları, Roma'da Mart ve Megalesion törenlerinde Taurobolium ve Criobolium kurban törenlerinde gerçekleştiriliyordu. Kesilen kurban eğer boğa ise Kybele, koç ise Attis için sunu töreni yapılıyordu⁶¹⁹. Kurban töreni Kybele rahibinin derin bir çukura girmesi ile başlıyor, bir ızgara ile kapatılan çukurun üzerinde kesilen kurbanın kanı ile yıkanan rahip günahlarından arınmış bir şekilde ruhunun yeniden doğduğuna inanıyordu⁶²⁰.

3.4.1. Astragal Kemikleri

Hayvan kemiklerinin kullanıldığı, külte hizmet eden bir diğer uygulama ise aşık kemiği ile gerçekleştirilen ritüellerdir. Mezar hediyesi, kült objesi, mühür ve bezeme elemanı olarak kullanıldığı bilinen aşık kemiği, Kybele kültüründe rahiplerin

⁶¹⁶ M. J. Vermaseren, s. 169 ve Levha CXXV, No. 563.

⁶¹⁷ Kerschner, s. 99.

⁶¹⁸ Meriç, 2013, s. 54.

⁶¹⁹ Albayrak, s. 214.

⁶²⁰ Albayrak, s. 217.

gerçekleştirdiği kehanet ve kült törenlerinde kullanılmaktaydı⁶²¹. Aşık kemiğinin kullanılması aynı zamanda Kybele'nin Hermes ile olan ilişkisini ortaya koyan buluntulardır. Çünkü Hermes, aşık kemiği ile yapılan biliciliğin koruyucu tanrısı olarak kabul edilmekteydi⁶²². Aynı zamanda ele geçen birçok adak stelinde tanrıçanın yanında Hermes'i görmek mümkündür. Hermes ölü ve gizem kültlerine hizmet eden bir tanrı olduğundan Kybele kültü ile ilişkilendirilmiş ve onun yardımcısı olarak görülmüştür⁶²³. Kült törenlerine katılanlar Kybele rahiplerinden Hermes aracılığı ile tanrıçanın kendileri hakkında kehanette bulunmalarını istiyorlardı. Bu istek karşılığında rahiplerin ellerinde var olan astragallosları belli bir bağış ya da yardım olarak da nitelendirebileceğimiz bir ücret karşılığında satın almaktaydılar. Astargal kemiklerine Ephesos, Pergamon ve Metropolis buluntularında rastlamaktayız⁶²⁴. Pergamon'da ele geçen astragal kemik buluntuları koyun ve keçi kemiğinden ele geçerken⁶²⁵, Metropolis'te ele geçen astragal kemik buluntuları yalnızca koyun aşık kemiğine aittir. Özellikle Metropolis Büyük Mağara'dan ele geçen 14 astragal kemiğinden, 'HER-MES' yazılı olan bir astragal kemiği kült içerisinde Kybele ve Hermes ilişkisinin kanıtı niteliğindedir⁶²⁶. Aşık kemiklerinin kullanıldığı bir diğer alan ise rahiplerin gerçekleştirdiği bir tören sırasında püsküllü bir kırbacın ucuna bağladıkları aşık kemikleri ile kendilerini kırbaçlamalarıdır (**Şekil 108**)⁶²⁷. Gerçekleştirdikleri bu ritüel ile yas tutmaktaydılar. Metropolis'ten ele geçen 4 adet astragal kemik buluntusunun hem kaba hem de delikli olması sebebiyle bu ritüel amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir⁶²⁸. Genel olarak ele geçen kemik buluntularının yoğunluğunu hayvan kemikleri oluşturmakla birlikte bu kemiklerin tanrıçaya adak ve ritüel amacıyla adandığı ve kullanıldığı bilinmektedir.

⁶²¹ Rabia Aktaş, "Aşık Kemiğinin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı", **Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı; EPIPHANEIA**, (Ed. Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzler ve Cennet Pişkin Ayvazoğlu), Ege Üniversitesi Yayınları, No: 198, İzmir, 2018, s. 1.

⁶²² Meriç, 2013, s. 54.

⁶²³ Roller, s. 210.

⁶²⁴ Aktaş, s. 3.

⁶²⁵ Ateş, Byzas 24, s. 235.

⁶²⁶ Meriç, 2013, s. 54 ve Levha 121, No. 1., Bkz. Şekil 106.

⁶²⁷ Aktaş, s. 2.

⁶²⁸ Meriç, 2013, s. 54 ve Levha 122, No. 11-14.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu tez çalışmasının ana amacı kutsal alanlardan ele geçen küçük buluntuların kült törenleri kapsamında değerlendirilmesidir. Ele alınan 9 kentte bulunan Kybele kutsal alanlarında tanrıçaya adanan, kült aktiviteleri kapsamında saklanmış ve kullanılmış çok sayıda ve farklı kategoride küçük buluntu ele geçmiştir. Araştırılan 9 kentte, 29 kutsal alan ele alınmış 29 kutsal alandan 26 tanesi arkeolojik veri sunarken 3 tanesi yalnızca antik kaynaklar yoluyla bilinmektedir⁶²⁹.

Seramik, kandil, figürin, sikke, metal aksesuarlar, heykelcik, adak steli ve kemik buluntular kategorisi altında incelenen küçük buluntulara sahip 9 kentten hiçbiri tam olarak 8 kategoride buluntu verememiştir (**Bkz. Tablo 1**). Bir diğerinde olan küçük buluntu grubunun diğer bir kentte görülmemesinin sebebi tam olarak anlaşılammaktadır. Pişmiş toprak buluntuları içinde yer alan seramik, kandil ve figürin buluntular kutsal alanlarda ele geçen en yoğun eserleri oluşturmaktadırlar. Seramik ve figürin buluntu ele alınan 9 kentte de ele geçmiştir. Seramik buluntularda yoğun olarak içki kapları, pişirme ve servis kapları ön plana çıkar. Bu durum tanrıça adına düzenlenen kült törenlerinde gerçekleştirilen toplu yemek törenlerine işaret eder. Yemek sunuları için ele geçen seramik kapların yanı sıra kozmetik, koku ve göz yaşı (unguanterium) gibi seramik formları da ele geçmektedir. Kozmetik ve koku kapları tanrıça'ya iyi temenniler için bırakılmasının yanı sıra genç kızların koruyucusu olduğu için de bırakılmış olmalıdır. Unguanteriumlar ise çoğu kutsal alanda görülen bir eser grubudur. Bu formun tanrıçaya adanmasının amacı, Attis için yapılan cenaze töreninden sonra mezar hediyesi görevi görmesidir⁶³⁰.

Kandil buluntular, Kolophon ve Klazomenai hariç diğer 7 kentte ele geçmiştir. Kutsal alanlarda tanrıçaya adanan adak kandillerinin yanı sıra ritüellerde kullanılmış kandil parçalarına da ulaşılmıştır. Bu durum tanrıçaya o kentteki tapınanları tarafından gece ayinlerinde de törenler düzenlendiğine işaret etmektedir. Bu durumda Kolophon'daki kutsal alanlarda neden kandil bulunmadığı iki şekilde açıklanabilir: Kolophon'da ana tanrıçaya adanmış bir Kaya sunağı ve tapınım gördüğü bilinen bir Metroon yapısı bilinmektedir. Metroon yapıları arşiv, depo ve tapınım alanı olarak kullanıldığından bu yapıda gece ritüelinin gerçekleşmemiş

⁶²⁹ Antik kaynaklar yoluyla bilinen kutsal alanlar; Pergamon- Meter Basileia ve Megalesion, Smyrna-Metroon.

⁶³⁰ Bkz. ‘‘3.1.1.1. Seramik’’.

olması muhtemeldir. İkinci cevap Kolophon ve Klazomenai’de Kybele’ye ait kutsal alanların bulunduğu konumlarda yeterli arkeolojik çalışmaların yapılmamış olması olabilir.

Tanrıçanın küçük boyutlu ve pişmiş topraktan yapılmış tasvirleri olan figürinler ise 9 antik kentteki kutsal alanlarda da ele geçmiştir. Yunan Dünyasında Hellenistik ve Roma Döneminde önemli bir tanrıça olan Kybele’nin tasvirlerinin her türlü kontekste ele geçmesi oldukça normaldir. Ancak ele geçen buluntuların tarihlendirilmesi, tanrıçanın tapınım gördüğü dönemlerin tespit edilmesinde ve daha önemlisi figürinlerden yola çıkarak tanrıçanın ikonografisinin takip edilmesine olanak sağlar⁶³¹.

Metal Buluntular grubu içerisinde ele alınan sikke alt başlığında Metropolis, Phokaia ve Smyrna buluntularında bizzat Kybele’nin tasvirinin yer aldığı sikkeler ele geçmiştir. Sikke üzerinde bazı örneklerde Kybele başında sur tacı ile profilden gösterilirken, bazı örneklerde Hellen görünümü ile yani taht üzerinde oturmuş, aslan ve diğer atribüleri ile gösterilmiştir. Birkaç Smyrna ve Metropolis sikkesinde tanrıça başka tanrı ve tanrıçalar ile sikke üzerinde yer almaktadır. Bu durum iki tanrının da birlikte tapınım gördüğünü ortaya koyduğu gibi kentin iki tanrıyı veya tanrıçayı birlikte sikke üzerinde kullanması farklı alanlarda kent için temenniler istediği anlamına da geliyor olmalıdır. Kybele’nin tasvir edildiği sikkeler dışında kutsal alanlarında kent sikkeleri veya başka kente ait sikkeler de ele geçmiştir. Örneğin Metropolis Uyuzdere Mağarasında ele geçmiş olan 28 adet Kolophon sikkesinden nasıl bir sonuç çıkarılmalıdır? A.E. Meriç bu konu hakkında Mağara kutsal alanının ortak ulaşılabilir bir konumda olduğundan dolayı aynı zamanda Kolophon kentinden inananların da kutsal alana gelip adak olarak sikke bıraktıkları ya da bölgeden geçen yolcuların bu adakları bırakmış olabileceği yorumunda bulunmuştur⁶³².

Metal buluntu grubu içerisinde ele alınan bir diğer alt başlık metal aksesuarlardır. Metal aksesuarlar oldukça az ele geçmiştir. Metropolis antik kentinde ok ucu, çivi ve fibula gibi metal buluntulara ulaşılmıştır. Smyrna antik kenti çalışmalarında ortaya çıkarılan bir adet altın ve gümüşten yapılmış bir yüzük oldukça değerlidir. Üzerinde tanrıçanın oturan bir tasviri bulunur. Yüzük, kentte Kybele kültürünün varlığı ortaya koyan buluntulardan biridir⁶³³.

⁶³¹ Bkz. ‘‘3.1.3. Figürin’’.

⁶³² Meriç, 2013, ss. 52-53.

⁶³³ Bkz. ‘‘3.2.2.’’

Heykelcikler Ephesos, Pergamon, Priene ve Smyrna kentlerinden ele geçmiştir. Bu kentler özellikle Hellenistik Dönemde önemli bir konuma gelmiş kentlerdir. Olasılıkla bu kentlerde ele geçen buluntuların yoğunluğunu Hellenistik Dönemi tarihlendirilmesinin nedeni bu olmalıdır. Heykelciklerde yoğunlukla tanrıçanın Hellenleştirilmiş ikonografisi görülmektedir. Görülmeyen diğer 5 kente bakıldığında ise burada tanrıça'ya ait açık hava kutsal alanları ile karşılaşmaktayız. Kısacası bu alanlarda heykelcik yerine kabartma ve adak steli buluntuları yoğun olarak ele geçmektedir.

Adak stellerini ise, yukarıda da belirtildiği gibi, daha çok açık hava kutsal alanlarına sahip kentlerde görmekteyiz. Özellikle Ephesos kenti adak steli buluntularının çokluğu ve tanrıçanın ikonografisine getirdiği yenilik ile ön plana çıkmaktadır. Ephesos adak stellerinde tanrıçanın iki figür ile birlikte tasvir edildiği buluntular ele geçmiştir. Buluntularda yer alan genç figür Hermes, yaşlı figür ise Zeus olarak tanımlanmıştır. Hermes'in tanrıçanın Yunan pantheonun girmesiyle birlikte onun yardımcısı olarak görüldüğü bilinmektedir. Peki neden ve amaçla? Ölü kültürleriyle ilişkilendiren tanrı Hermes'in ölen kişileri Meter'in gizemlerine götürdüğüne dair epigrafik kanıtlar söz konusudur. Ayrıca Kehanet ile de ilişkilendirildiğinde Kybele'nin diğer ritüeller uygulamalarında yer almaktadır. Kısacası tanrıçanın yardımcısı olarak yanında yer alır. Üçlü figürün yer aldığı benzer adak stelleri Metropolis kentinde de ele geçmektedir. Tanrıçanın yanında yer alan ve Zeus olarak tanımlanan yaşlı figür ise Ephesos kentinde Zeus Patroios, Metropolis kentinde Zeus Krezimos kültü ile ilişkilendirilir. Ayrıca Zeus, Kybele mitoslarının baş rollerinde biridir. Tanrıçanın tek başına Hellen görünümü ile tasvir edildiği adak stelleride yoğunlukla Ephesos ve Smyrna'dan ele geçerken Erythrai ve Klazomenai'den ele geçen 'Naiskoslu Kybele' adak stelleride Arkaik Dönem eserleridir.

Kemik buluntu grubu içerisinde Ephesos, Metropolis ve Pergamon buluntuları burada ele alınmıştır. Üç kentte de Kybele'ye adanan hayvan kurbanlarına ait kemik buluntular ele geçmiştir. Ancak diğer kentlerin de açık hava kutsal alanlarına sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda mutlaka hayvan kurbanları gerçekleştirilmiş olunmalıdır. Elimizde veri olmamasının nedeni, yetersiz kaynak ya da bölgede araştırma yapılamaması nedeniyle bu kentlerdeki kemik buluntular hakkında inceleme ve yorumlama yapılamamaktadır. Kemik buluntular içinde Metropolis ve Pergamon kentlerinde ele geçen astragal kemikleri kült

törenlerinde gerçekleştirilen bir uygulamayı ortaya koydukları için oldukça önemli buluntulardır. Genellikle koyun ve keçinin aşık kemiği kullanılarak, kült ritüeli altında bir kehanet alışverişi gerçekleşirdi. Rahipler ellerinde bulunan astragal kemiklerini belli bir ücret karşılığı kehanet dileyen kişiye satar ve kült için bağış toplardı. Özellikle Metropolis Kybele kutsal alanında ele geçen astragal kemikleri hem üzerinde HER-MES yazılı bir aşık kemiğini bulunması hem de aşınmış aşık kemiklerinin olmasından dolayı rahiplerin yas amacı ile kendilerini kırbaçladıkları buluntular oldukları düşünülmektedir⁶³⁴.

Sonuç olarak Phrygia'dan yolculuğuna başlayan tanrıça Kybele'nin yüzyıllar içerisinde geniş bir yayılım göstermesi sonucu, geniş bir coğrafyada önemli sayıda bir tapınıcı kitlesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Tanrıça birçok uygarlıkta farklı sıfat ve adlarla anılsa da varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Hellenistik ve Roma Dönemi kültürüne bakıldığında Yunanlı bir tanrıça gibi gözükse de Doğu ve Batı kültürlerinin sentezi ile oluşturulmuş bir kült karşımıza çıkmaktadır. Kültün Anadolu, Yunanistan, İtalya ve daha sonra Avrupa'daki diğer Roma eyaletlerine kadar yayıldığı coğrafya düşünülürse, tüm bu bölgelerde büyük bir kitleye hitap ettiği anlaşılır. Başlarda şüphe ve biraz da yadırgayarak yaklaştıkları bu kültü daha sonra benimsedikleri anlaşılmaktadır. Orgiastik ve kendinden geçme törenlerinin damga vurduğu kült ritüellerinin, bu yeni coğrafyalarda bir eksikliğe karşılık geldiği, bu nedenle de Tanrıça'nın zamanla benimsendiği anlaşılmaktadır. Sonuna kadar kutsal alanlarının doğada yer aldığı çalışmalarla ortaya konulmuştur. Her ne kadar kentlerde kültü resmi kült olarak tapınaklarda kutlanmaya devam etmiş olsa da, özellikle kadınların kentin yakınlarındaki mağaralarda ya da kayalıklarda yer alan mütevazı kutsal alanlara gitmeye devam ettiği ele geçen küçük buluntulardan anlaşılmaktadır. Üstelik bu bağlılık Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemde de devam etmiş olmalıdır.

⁶³⁴ Bkz. "3.4.1. Astragal Kemikleri".

KAYNAKÇA

Agelidis, Soi. ‘‘Pergamon’da Tanrılar ve Kutsal Alanlar’’, **Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, ss. 279-297.

Akalın, Ayşe Gül. ‘‘2006 Yılı Erythrai Kazısı (İlk Sezon)’’, **XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 3**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 28 Mayıs-1 Haziran 2007, ss. 299-312.

Akalın Orbay, Ayşe Gül. ‘‘Erythrai Kazısı 2010 Sezonu’’, **XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 4**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 23-28 Mayıs 2011, ss. 509-534.

Akalın Orbay, Ayşe Gül. ‘‘Erythrai’da Ana Tanrıça’nın İzleri II’’, **Ömer Çapar’a Armağan**, (Ed. Turgut Yiğit, Mehmet Ali Kaya, Ayşen Sina), Hel Yayınları, 2012, ss. 1-12.

Akar-Tanrıver, Duygu Sevil. **Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Akat, Sevgiser. **Ana Tanrıça Larmene Kültü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Akın, Murat ve Elif Burcu Özkan. ‘‘Badırğa Kybele’si ve Nilüfer’deki Kybele Kültü’’, **Ordyses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu**, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 13-15 Kasım 2015, ss. 69-94.

Akın, Yasemin. ‘‘Küçük Asya’da Dağ ve Mağara Tanrıları; Meter Oreia Kültü ve İlgili Yazıtları’’, **Eskiçağ Yazıları 8/Akron 10**, (Ed. N. Eda Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız, Hüseyin Uzunoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 143-203.

Akkurnaz, Fatma Buse. **Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

Akkuş Mutlu, Suzan. ‘‘Pessinusta Tanrıça Kybele İçin Düzenlenen Kült Törenleri’’, **Geçmişten Günümüze Sivrihisar**, (Ed. Zafer Koylu, Haşim Şahin), Der Kitabevi, İstanbul, 2017.

Aktaş, Rabia. ‘‘Aşık Kemiğinin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı’’, **Prof. Dr. Nuran Şahin’e Armağan Kitabı; EPIPHANEIA**, (Ed. Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzler ve Cennet Pişkin Ayvazoğlu), Ege Üniversitesi Yayınları, No: 198, İzmir, 2018, ss. 1-8.

Akyürek Vardar, Nalan. **Anadolu’da Kybele Tasvirleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992.

Akyüz, Eylem. **Erythrai Cennettepe Roma ve Bizans Dönemi Kandilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019.

Albayrak, Canan. **Anadolu’da Kybele-Attis Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Argun, Sena. **Smyrna Unguanterium Buluntuları (2007-2014)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.

Aslankaya,

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/doger-aslankaya-tapinagi>, (18.12.23).

Ateş, Güler. ‘‘Pergamon’da Ana Tanrıça İnancı-Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana tanrıça’’, **Aktüel Arkeoloji**, Sayı: 32, 2013, ss. 138-145.

Ateş, Güler. ‘‘Kybele İkonografisinde Tympanon’’, **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2018, ss. 291-318.

Ateş, Güler. ‘‘Molla Mustafa Tepesi:Ein ländliches Felsheiligtum der Meter-Kybele im Umland von Pergamon’’, **Byzas 24 Natur Und Kult In Anatolien**, (Ed. Benjamin Engels, Sabine Huy ve Charles Steitler), Ege Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 227-240.

Ateş, Güler. ‘‘Pergamon’da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar’’, **Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, ss. 312-325.

Aybek, Serdar, Aygün Ekin Meriç, Ali Kazım z. **Metropolis İonia’da Bir Ana Tanrıça Kenti**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2009.

Aybek, Serdar, Mehmet Tuna ve Mahir Atıcı, **İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Yayın No: 136, Ankara, 2009.

Aybek, Serdar, Boris Dreyer, Christina Sponsel. ‘‘ ‘‘Der Kultplatz des Zeus Krezimos in Metropolis in Ionien’’, **GEPHYRA**, Cilt: 15, 2018, ss. 71-94.

Aydın, Tuba. **Mysia Bölgesinde Kybele Kültü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Birecikli, Fatma. ‘‘Ana Hatlarıyla Friglerde Din’’, **Akademik Bakış**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2010, ss. 215-232.
Bothros, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bothros>, (12.08.2023).

Bozok, Nevra. **Ana Tanrıça Kybele’nin Frig Dönemi İkonografisi ve zgn Baskı Resimlerdeki Yorumu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1989.

Bronz statuette of Cybele, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246700>, (08.02.2024).

Bruns Özgan, Christine. ‘‘Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler-Kolophon Metroon’u rneği’’, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 19, 2019, ss. 99-111.

Bulba, Mustafa. ‘‘Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kandiller’’, **PHASELIS Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 41, 2019, ss. 31-41.

Cevizoğlu, Hüseyin. ‘‘İonia’da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pyelos’’, **Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı; EUERTEGES**, (Ed. İnci Delemen, Sedef Çokay-Kepçe, Aşkım zdizbay, zgr

Turak), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2008, ss. 283-308.

Claerhout, Inge ve John Devreker. **Pessinus**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2008.

Conze, Alexander ve Paul Schazmann. **Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter Unweit Pergamon**, Jahrbuch Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts Ergänzungsheft IX, Berlin, 1911.

Cybele with Patera, Lion and Tympanon, <https://www.worldhistory.org/image/13515/cybele-with-patera-lion--tympanon/>, (18.12.23).

Çağlayan Takımcı, Meltem. **Antik Çağ'da Bayramlar ve Festivaller (Yunan-Roma)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016.

Çapar, Ömer. "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1-4, 1979, ss. 167-189.

Çapar, Ömer. "Anadolu'da Kybele Tapınımı", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 1 – 4, 1978, ss. 191-210.

Çetinkaya, Göknur. **Arkeolojik ve Epigrafik Buluntular Işığında Priene'deki Kültler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2021.

Çiçek, Gülin. **Başlangıcından Günümüze Kadar Anadolu'da Ana Tanrıça Heykellerinin Örnekleme, Ordu Kurul Kalesi Kybelesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Çomak, Rukiye. **'Ana' Tanrıça Kültünün Pessinus'dan Roma'ya Gidişi -Antik Kaynaklar, Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında-**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Eskişehir, 2021.

Dağdeviren, Memduh. **Ana Tanrıça Işığı Altında Gerga'daki Eserlerinde Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.

Demir, Faris. **Batı Anadolu Hellenistik Dönem Kutsal Alan Planlaması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

Demirdağ, Muhammet Fatih. "Ana Tanrıça İkonografisi ve Anaerkillik", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 6-18.

Doğan Gürbüz, Elçin. **Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültür Açısından Değerlendirilmeleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.

Duru, Refik. "Tarihöncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı: 10, 2012, ss. 169-182.

Ekin Meriç, Aygün, Ali Kazım Öz ve Ahmet Uhri. "Urla Söğüt Kutsal Alanı Seramik Buluntularının Değerlendirilmesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 40-54.

Ekin Meriç, Aygün. **Metropolis İonia III; Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2013.

Erdoğan, Aytekin. **Phokaia Kaya Tapınakları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003.

Erdoğan, Aytekin. "Erythrai Kaya Kutsal Alanları", **OLBA XIII**, Sayı: 13, 2006, ss. 115-144.

Erdoğan, Aytekin. "Phokaia İncir Adası Kutsal Alanı ve Bakkheion", **III.-VI. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, ss. 109-126.

Erdoğan, Aytekin. "Phokaia Liman Kaya Kutsal Alanı", **Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı; EPIPHANEIA**, (Ed. Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin

Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzler ve Cennet Pişkin Ayvazoğlu), Ege Üniversitesi Yayınları, No: 198, İzmir, 2018, ss. 135-152.

Ergün, Özlem. **Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Toprakta Yapılmış Kybeleler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2012.

Erhat, Azra. **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Ersoy, Akın, Mehmet Önder ve Hacer Turan. Antik Smyrna Sikkeleri 2008-2012/ Coins from Ancient Smyrna Excavations 2008-2012, **Antik Smyrna Kazısı Yayın Çalışmaları 2**, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2014.

Ersoy, Akın. ‘‘Smyrna/İzmir Kazıları Kalıp Yapımı Kaseleri ve Kabartmalı Kaplar’’, **TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi**, Sayı: 11, 2013, ss. 31-50.

Ersoy, Elif. ‘‘Ana Tanrıça Kültü’’, **Düşünüyorum Dergisi**, Sayı: 74, 2017, ss. 1-10.

Erythrai Antik Kenti, **Ankü Sam**, <http://ankusam.ankara.edu.tr/erythrai/>, (13.02.2023).

Erythrai Antik Kentinde Kybele Kutsal Alanı Koruma Altına Alındı, NTV Kültür-Sanat, <https://www.ntv.com.tr/n-life/kultur-ve-sanat/erythrai-antik-kentinde-kybele-kutsal-alanikorumaya-alindi,H2xbv5RrH0-Wt7UN9Bv9CQ>, (15.02.2023).

Filges, Axel. ‘‘Ein Felsheiligtum im Stadtgebiet von Priene. Privater Kult im öffentlichen Raum?’’, **Natur-Kult-Raum**, (Ed. Katja Sporn, Sabine Ladstätter, Michael Kerschner), Österreichisches Archäologisches Institut, 20-22 Ocak 2012, ss. 81-109.

Gehrke, Hans-Joachim. ‘‘Pergamon’un Tarihçesi’’, **Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon**, (Ed. Felix Pirson, Andreas Scholl), (Çev. Güler Ateş), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2023, ss. 84-101.

Gençler Güray, Çiğdem. ‘‘Erythrai’de Demeter Tapınımı’’, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 37, Sayı: 64, 2018, ss. 55-70.

Günay Tuluk, Gamze. ‘‘İonia Bölgesindeki Hellenistik Döneme Ait Kandiller’’, **Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d’Istanbul, (23-24 mai 1996)**, (Ed. Catherine Abadie-Reynal), [Publications de l’Institut Français d’Études Anatoliennes](#), 2003, ss. 17-25.

Gündüz, Hakan. **Kibele’den Meryem Ana’ya Efes’e Ana Tanrıça Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.

Güngör, Eda. **Metropolis’te Bulunan Roma Dönemi Kandilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011.

Güngör, Mualla. **Antik Çağ’da Frigya Bölesi ve Bölgedeki Ana Tanrıça Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

James, Edwin Oliver. **The Cult of the Mother Goddess** (An Archaeological and Documentary Study), Thames and Hudson, London, 1959.

Kapıkaya, <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kapikaya-kibele-tapinagi/#17.1/39.165279/27.143057>, (25.12.23).

Kara, Yasemin. **Ephesos Yamaç Evler 1 ve 2’den Kalıp Yapımı Kandil Örnekleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

Karaca, Şükrü. ‘‘Ana Tanrıça Kybele’’, **Informadika**, 15.09.2017, <http://informadik.blogspot.com/2017/09/ana-tanrica-kybele.html>, (11.02.2022).

Karain Mağarası’’, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-TAY Projesi, [http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=1468&html=mastedetail.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=1468&html=mastedetail.html&layout=web), (18.09.2022).

Kasap, Ozan Camille. **Erythrai 1970 Akropolis Kazıları Seramik Buluntuları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.

Kerschner, Michael. "Ein stratifizierter Opferkomplex des 7. Jh.s v. Chr. aus dem Artemision von Ephesos", **Österreichischen Archaologischen Institutes**, Cilt: 66, 1997, ss. 86-226.

Koparal, Elif. **Urbanization Process and Spatial Organization in Klazomenaian Khora from Early Iron Age to Roman Period**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

Kumandaş Yanmaz, Hacer. **Galatia (Galatya) Bölgesi Pessinus Darphı Sikkeleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016.

Kürklü, Enver Emin. **Pagan İnanışında Ana Tanrıça: Antik Ege'de Kutsal Alanlar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020.

Levent, Ayfer. **İzmir Arkeoloji Müzesindeki Smyrna Sikkeleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Magna Mater, <https://rabiacalhan.com.tr/meter-kybelenin-atribuleri-ve-atribulerin-anlamlari/>, (18.12.23).

Meriç, Recep. "Torbalı-Metropolis Kazısı 1990", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 1**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 27-31 Mayıs 1991, ss. 237-240.

Meter Basileia, <https://www.izmirtimemachine.com/bergama/kraliyet-saraylari.html>, (13.07.2023).

Midas Anıtı, <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-157696/midas-aniti-yazilikaya-han.html>, (01.03.2022).

Naumann, Friederike. "Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst", **IstMitt** 28, 1983.

Orak Adası Kalıntıları, <https://arkeodenemeler.blogspot.com/2012/01/orak-adas-izmir-aiolis.html>, (28.07.2023).

Özby, Aslıhan. **Klazomenai Karantina Adası Kuzey Yamacı Kazılarında Ele Geçmiş Pişmiş Toprak Figürinler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

Özby, Fikret ve Aslıhan Özby, “Karantina Adası Kuzey Yamacı Kazıları Stratigrafik Değerlendirmesi ve Hellenistik Dönem Pişmiş Toprak Figürinler”, **Seleucia**, Sayı: 7, 2017, ss. 197-224.

Özgan, Christine, Verena Gassner, Ulrike Muss. “Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüze Araştırmaları”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 27-31 Mayıs, 2013, ss. 97-109.

Özgan, Christine, Verena Gassner, Ulrike Muss. Erich Draganits, Özel Teraman, Benedikt Grammer. “Kolophon Antik Kenti 2013 Yılı Yüze Araştırmaları”, **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Gaziantep, 2014, ss. 269-282.

Özkan, Elif Burcu. “Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü”, **Vir Doctus Anatolicus**, (Ed. Burak Takmer, Ebru N. Akdoğu Arca, Nuray Gökalp Özdil), Kuzgun Yayınevi, İstanbul, 2016, ss. 657-681.

Özmen, Seher Selin. “Anadolu’da Ana Tanrıça Kybele Kültü”, **Humanitas – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2016, ss. 381-397.

Özyiğit, Ömer. “1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 2**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 29 Mayıs-2 Haziran 1995, ss. 1-26.

Özyiğit, Ömer. “1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1998, ss. 763-794.

Patacı, Sami. **Hellenistik Dönemde Bat Anadolu’da Kybele Tapınımı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Pekin, Ahmet Vasfi. **Foça Tarihi**, Ege Yayınları, İstanbul, 2015.

Pessinus Antik Kenti,
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekyer/pessinus-antik-kenti>,
(03.03.2022).

Phokaia Antik Kenti Kalıntıları,
<https://arkeodenemeler.blogspot.com/2013/06/phokaia-antik-kenti-iv-izmir-aiolis-foca.html>, (25.12.23).

Phrygli Ana Tanrıça, <https://www.penn.museum/sites/gordion/makaleler/mit-ve-din/frig-kult-pratikleri/>, (18.12.23).

Pirson, Felix, Güler Ateş ve Benjamin Engels. "Die neu Entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon-ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele?", **Natur-Kult-Raum**, (Ed. Katja Sporn, Sabine Ladstätter, Michael Kerschner), Österreichisches Archäologisches Institut, 20-22 Ocak 2012, ss. 281-301.

Pirson, Felix, Bernhard Ludwig, Güler Ateş, "Tanrıçanın bakışları altında: Pergamon çekirdek bölgesinde yeni keşfedilen iki kaya kutsal alanı", **Transformation of the Pergamon Micro-Region**, 10.10.2022, <https://www.dainst.blog/transpergmikro/tanricanin-bakislari-altinda/>, (09.11.2023).

Polat, Gamze. **Thrakia'da Ana Tanrıça Kültü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2013.

Polat, Gamze. "Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 15, 2019, ss. 154-169.

Priene, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Priene>, (01.08.2023).

Roller, Lynn E. **Anadolu Kybele Kültü; Ana Tanrıça'nın İzinde**, (Çev. Betül Avunç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Schäfer, Jörg. **Hellenistische Keramik aus Pergamon**, Walter de Gruyter, Berlin, 1968.

Sevin, Veli. **Anadolu Arkeolojisi**, Der Kitabevi, İstanbul, 2003.

Smyrna, <https://t24.com.tr/haber/smyrna-antik-kenti-gun-yuzune-cikiyor,624723>,
(25.12.23).

Soykal, Feriştah. **Denkmler des Kybele-Meterkultes in Ephesos**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), niversitt Wien: Institut für Klassische Archologie, Wien, 1998.

Soykal Alanyalı, Feriştah. "Ephesos'da Phrygialı Bir Tanrıça", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, 2001, ss. 1-12.

Soykal Alanyalı, Feriştah. "Wasser und Baum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayır", **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan; Anadolu'da Doğdu**, (Ed. Taner Korkut), Ege Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 701-709.

Strabon. **GEOGRAPHIKA (Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV)**, (ev. Prof. Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

şahin, Nuran. "Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon lkesi'nde Ana Tanrıça Kimliği", **Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan**, (Ed. Celal şimşek, Bahadır Duman, Erim Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 587-596.

şakar, Gözde. **Smyrna Terrakottaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015.

şakar, Gözde. "Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna'da Meter Kültü zerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)**, Sayı: 27, 2020, ss. 243-255.

Taşdemir, Aras. **Kybele Kültü'nn Geçmişten Günümüze ağdaş Sanata Yansımасы**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2016.

Tekam, Tamay. **Arkeoloji Sözlüğü**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekin, İlyas. **Eski Anadolu'da Sikke Tipleri Işığında Ana Tanrıça Mater İkonografisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur, 2021.

Ulusoy, Polat. "Klazomenai Asty'nde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi", **OLBA XXVI**, Sayı: 26, 2018, ss. 215-260.

Ulusoy, Polat. **Klazomenai Asty'sünde Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Politik, Sosyal ve Çevresel Faktörler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019.

Uyuzdere Kült Mağarası, **Metropolis Kazı ve Araştırmaları**, <https://metropolistr.org/kazidetay.aspx?mid=34>, (21.03.2023).

Üreten, Hüseyin. **Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Üreten, Hüseyin. "Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 46, Sayı: 1, 2006, ss. 211-222.

Üreten, Hüseyin ve Gülseren Alkış Yazıcı. "Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, ss. 452-495.

Van Andringa, William. "Antik Kutsal Mekanların Arkeolojisi", (Çev. Arman Tekin), **Gorgon Dergisi**, 15.03.2020, <https://gorgondergisi.com/antik-kutsal-mekanlarin-arkeolojisi/>, (15.09.2022).

Vermaseren, Maarten Jozef. **Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)- I. Asia Minor**, E. J. Brill, Lieden, 1987.

Wiegand, Theodor ve Hans Schrader. **Priene: Ergebnisse der Ausgrabun und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898**, Königliche Museen Zu Berlin, Berlin, 1904.

Yıldıran, Hüseyin. "Yunan Toplumunun İnanç Bağlamındaki Arınma Ritüelleri", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)**, Sayı: 11, 2020, ss. 53-72.

Yıldız, Sevcan ve Seden Turamberk Özerden. "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü", **Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yöntemler-2**, (Ed. Zafer Gölen ve İbrahim Serbestoğlu), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 305-316.

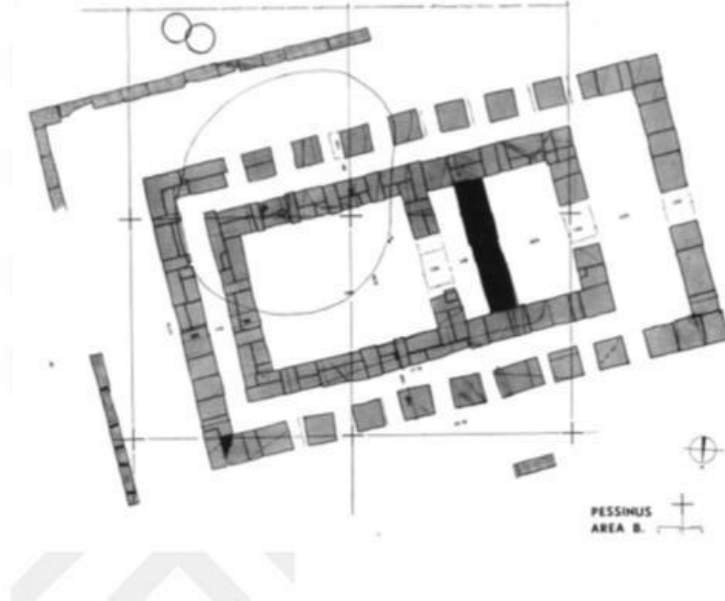
ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Phrygia. Midas Anıtı.

Kaynak: Albayrak, 2007, s. 262.

Şekil 2: Pessinus. Arkaik Dönem Kybele Tapınak Planı.

Kaynak: Çomak, 2022, s. 166.

Şekil 3: Miletos. Kybele Naikosu.

Kaynak: Patacı, 2007, s. 107.

Şekil 4: Kyme. Kybele Naikosu.

Kaynak: Patacı, 2007, s. 111.

Şekil 5: Phrygia. Ana Tanrıça tasviri.

Kaynak: Penn Museum, <https://www.penn.museum/sites/gordion/makaleler/mit-vedin/frig-kult-pratikleri/>, (18.12.23).

Şekil 6: Phrygia. Aslankaya Anıtı.

Kaynak: Aslankaya,
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/dogeraslankaya-tapinagi>, (18.12.23).

Şekil 7: Gordion. Aslan sırtında oturan Kybele figürünü.

Kaynak: Albayrak, 2007, s. 310.

Şekil 8: Attica. Hellenistik Döneme ait Kybele Heykelciği.

Kaynak: Cybele with Patera, Lion and Tympanon,
<https://www.worldhistory.org/image/13515/cybele-with-patera-lion--tympanon/>,
(18.12.23).

Şekil 9: Pire. Tanrıça Kybele ve yanında yer alan iki görevli.

Kaynak: Roller, 2013, s. 179.

Şekil 10: Roma. Magna Mater.

Kaynak: Meter-Kybele'nin atribüleri ve atribülerinin anlamı,
<https://rabiocalhan.com.tr/meter-kybelenin-atribuleri-ve-atribulerin-anlamlari/>,
(18.12.23).

Şekil 11: Roma. Aslanların çektiği savaş arabası içinde tahtta oturan Kybele tasviri.

Kaynak: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246700>, (08.02.2024).

Şekil 12: Roma. Attis Heykelciği.

Kaynak: Roller, 2013, s. 322.

Şekil 13: Roma. Kozalak.

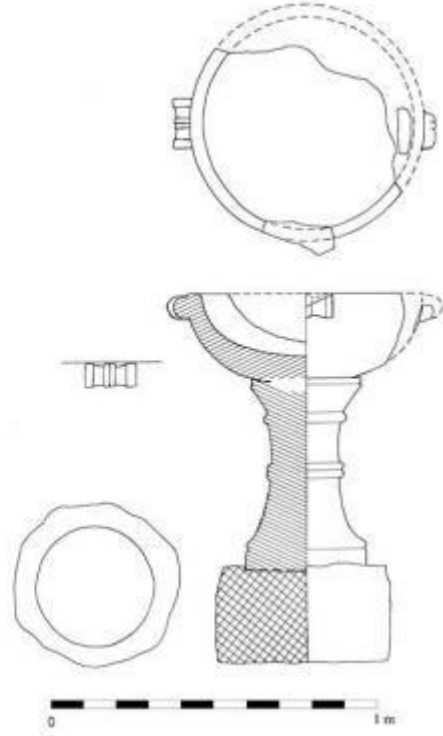
Kaynak: Roller, 2013, s. 324.

Şekil 14: Kybele ve Attis'in birlikte yer aldığı stel.

Kaynak: Roller, 2013, s. 264.

Şekil 15: Miletos. Perirrhanterion.

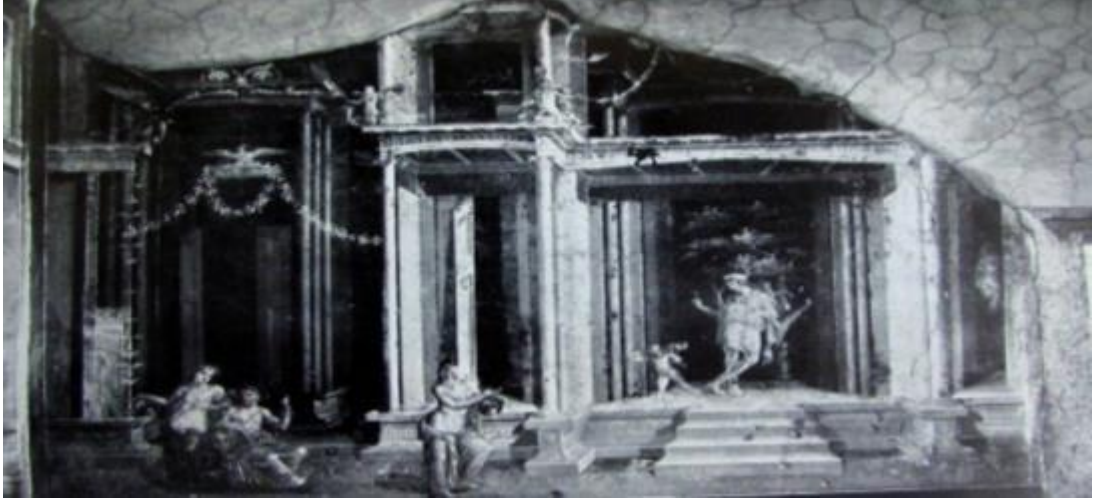
Kaynak: Cevizlioğlu, 2008, s. 302.

Şekil 16: Pompeii-Via del' Abbondanze. Megalensia törenini gösteren duvar freski.

Kaynak: Albayrak, 2007, s. 341.

Şekil 17: Pompeii-Casa di Pinora. Attis'in hadım edilişini işleyen bir duvar freski.

Kaynak: Albayrak, 2007, s. 341.

Şekil 18: Taurobolium sahnesi.

Kaynak: Albayrak, 2007, s. 73.

Şekil 19: Ephesos. Panayır Dağı Meter kutsal alanı.

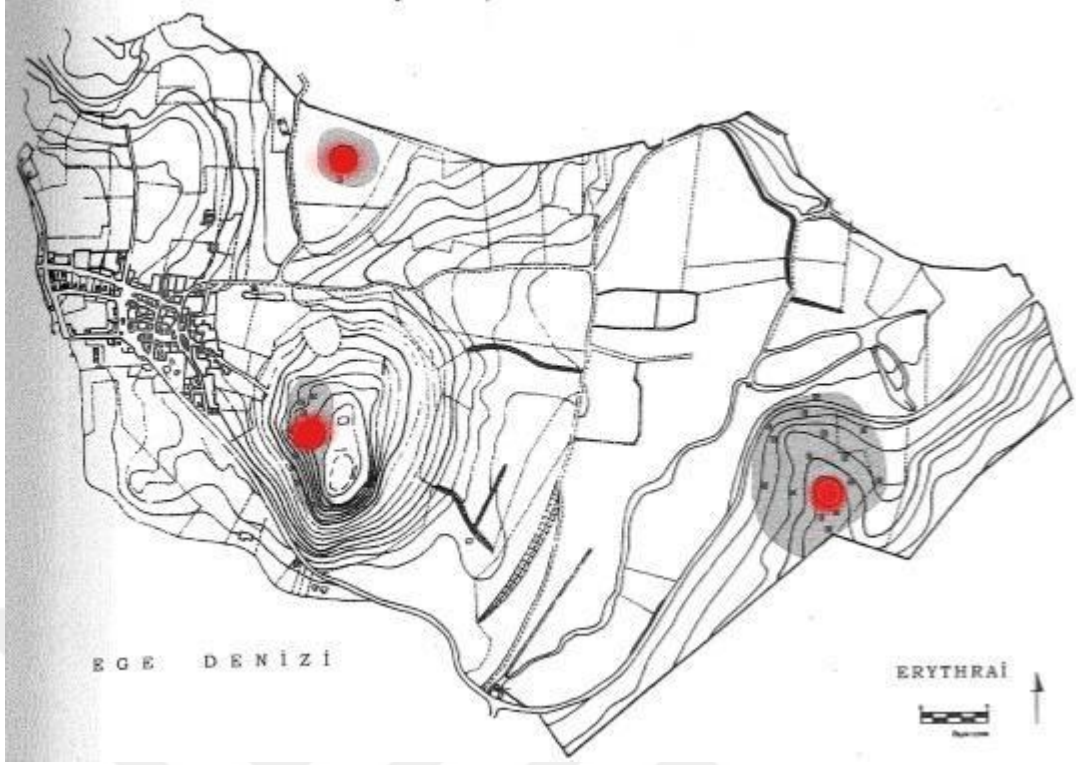
Kaynak: Erdan, 2022, s. 32.

Şekil 20: Ephesos. Meter kutsal alanından ele geçen Kybele adak stelleri.

Kaynak: Polat, 2019, s. 157.

Şekil 21: Erythrai. Kentte bulunan kutsal alanların konumu.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha X.

Şekil 22: Erythrai. Kuzey surları yakınındaki Kaya cephesi üzerindeki niş.

Kaynak: Erdoğan, 2006, s. 135.

Şekil 23: Erythrai. Akropolün Kuzey yamacındaki tek nişli kaya.

Kaynak: Erdoğan, 2006, s. 136.

Şekil 24: Erythrai. Üzerinde iç içe geçmiş iki nişe sahip kaya cephesi.

Kaynak: Erdoğan, 2006, s. 138.

Şekil 25: Erythrai. Kybele Naiskosu.

Kaynak: Akalın, 2007, s. 312.

Şekil 26: Erythrai. Banyoz Tepe Konum.

Kaynak: Akalın-Orbay, 2012, s. 2.

Şekil 27: Erythrai. Banyoz Tepe Kybele kutsal alanındaki nişli kaya cephesi.

Kaynak: Akalın-Orbay, 2012, s. 3.

Şekil 28: Erythrai. Banyoz Tepe Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele buluntuları.

Kaynak: Akalın-Orbay, 2011, s. 529.

Şekil 29: Klazomenai. Kybele Sögüt kutsal alanı Mağara girişi.

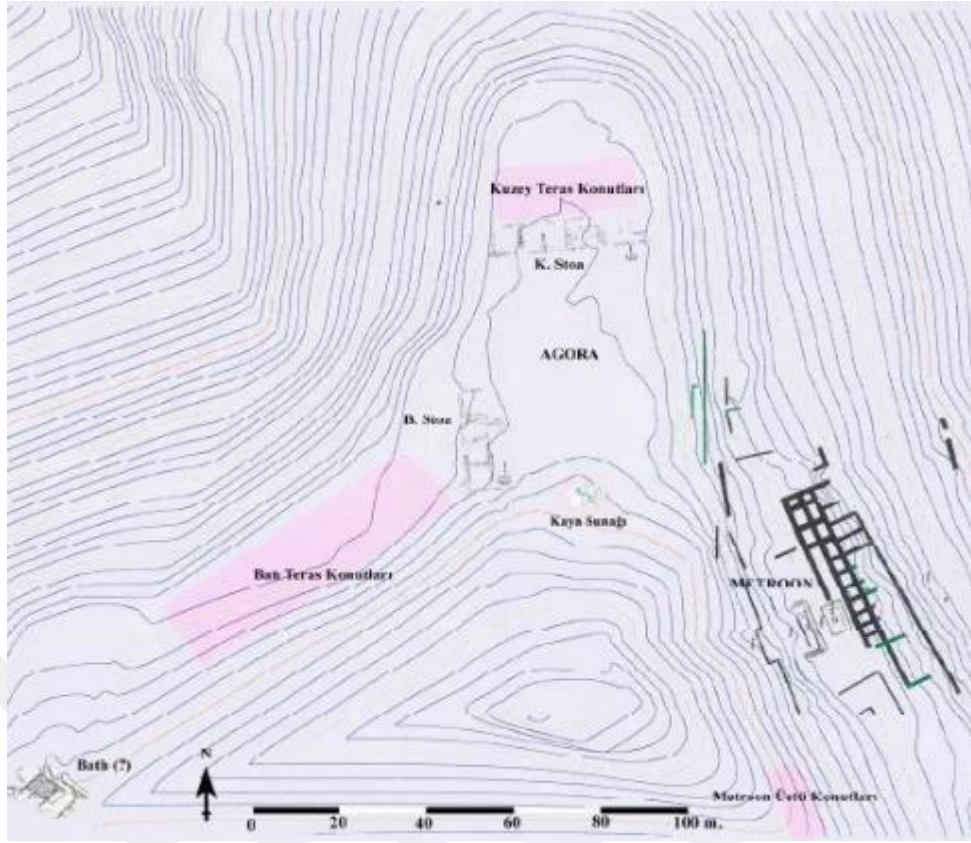
Kaynak: Ekin Meriç, 2012, s. 50.

Şekil 30: Klazomenai. Kybele Sögüt kutsal alanı Mağarası içinde bulunan sunak yapısı.

Kaynak: Ekin Meriç, 2012, s. 50.

Şekil 31: Kolophon. Kaya Sunağı ve Metroon Konum.

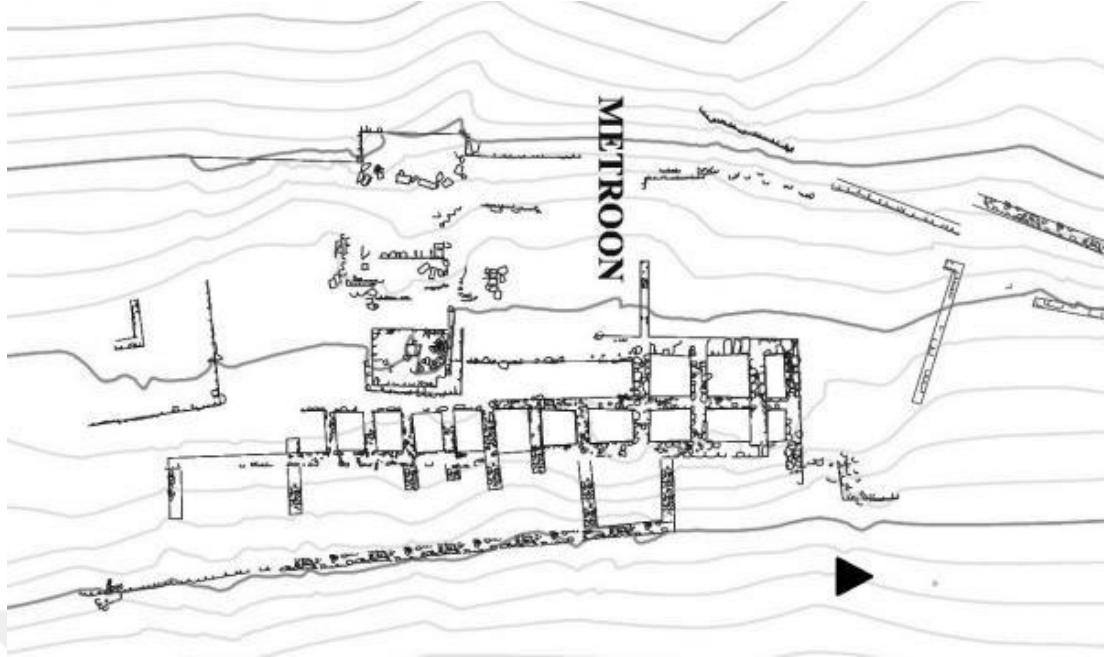
Kaynak: Özgan, 2013, s. 102.

Şekil 32: Kolophon. Meter Kaya Sunağı.

Kaynak: Özgan, 2013, s. 104.

Şekil 33: Kolophon. Metroon Plan.

Kaynak: Bruns-Özgan, 2019, s. 102.

Şekil 34: Kolophon. Basamaklı Kaide.

Kaynak: Bruns-Özgan, 2019, s. 102.

Şekil 35: Metropolis. Uyuzdere Mağarası-Büyük ve Küçük Mağara'nın Konumu.

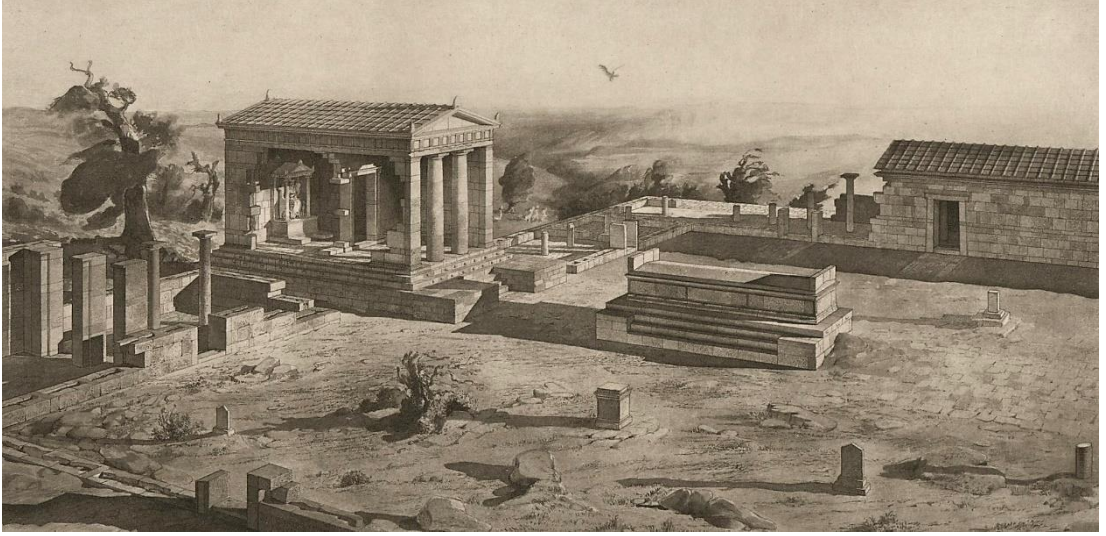
Kaynak: Ekin Meriç, 2013, s. 56.

Şekil 38: Pergamon. Kybele kutsal alanlarının konumu.

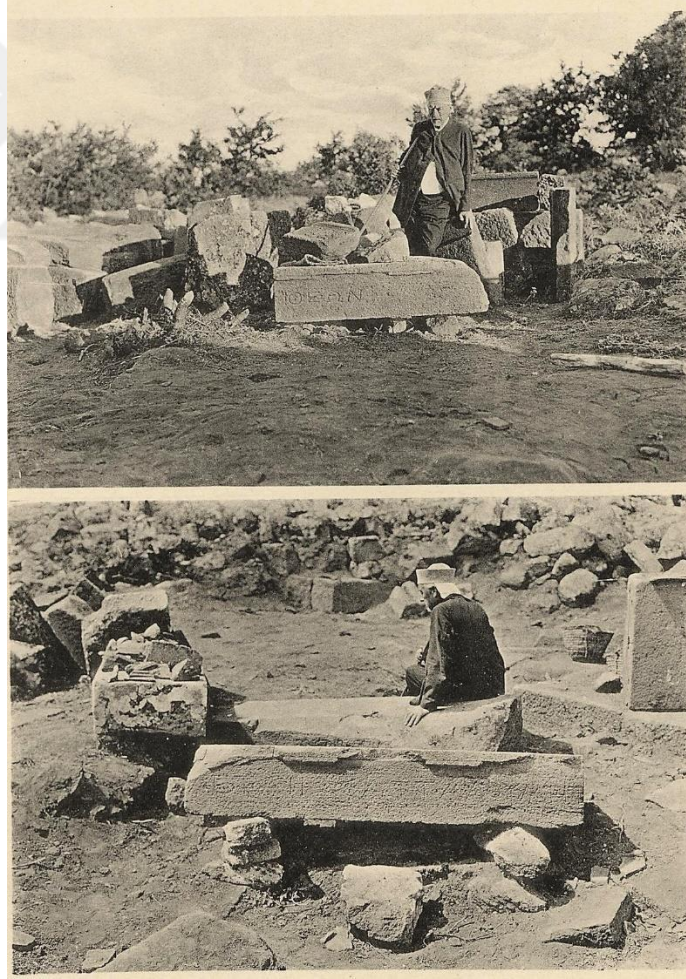
Kaynak: Pirson ve Diğerleri, 2022, R1.

Şekil 39: Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanı.

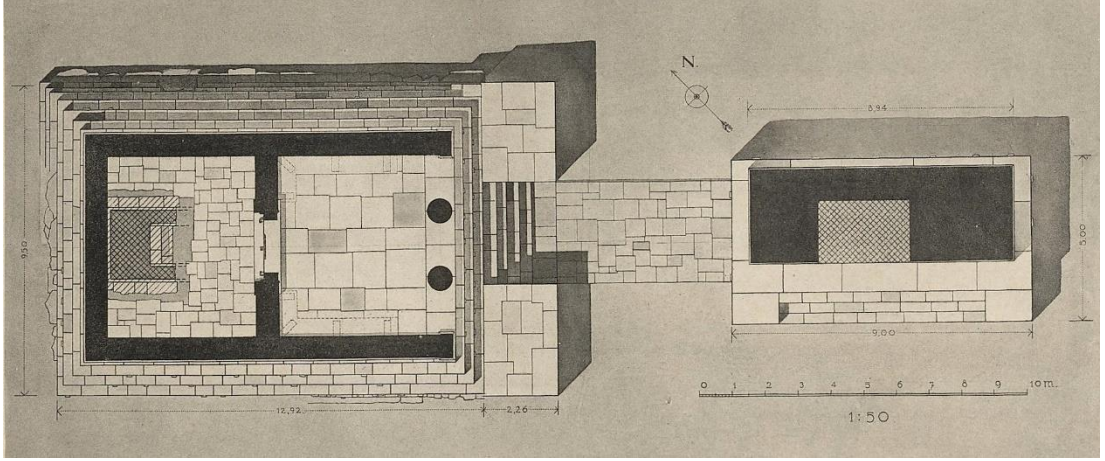
Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, s. 4.

Şekil 40: Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsa alanı tapınağına ait arşitrav yazıtı.

Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, Levha VII.

Şekil 41: Pergamon. Mamurtkale-Templum in Antis planlı Kybele tapınağı.

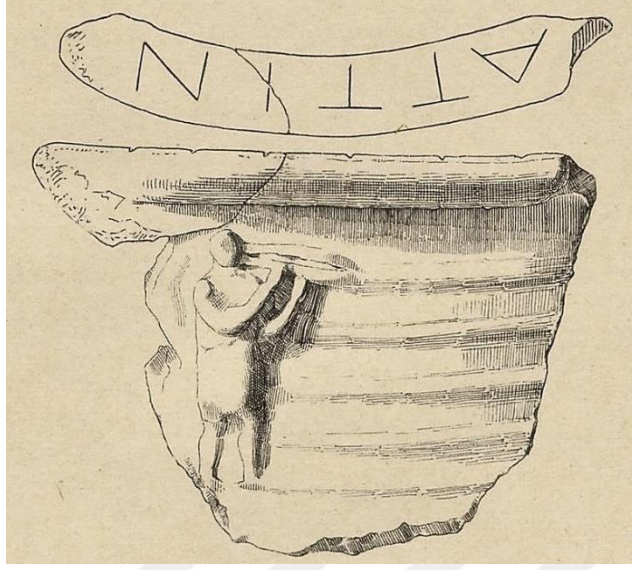
Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, Levha IV.

Şekil 42: Pergamon. Mamurtkale Dor düzenine sahip Kybele tapınağı.

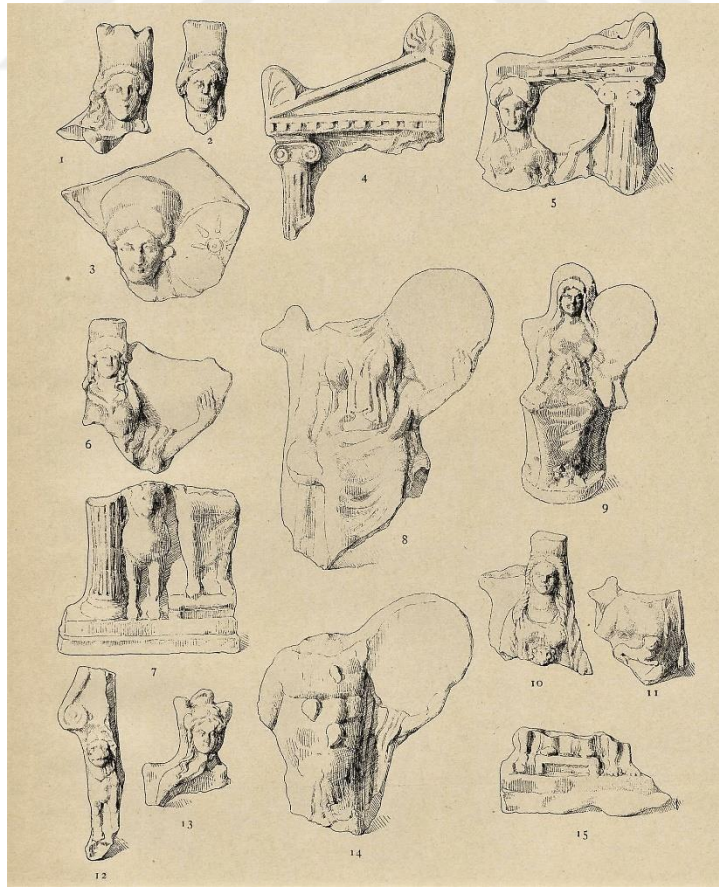
Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, Levha V.

43: Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanından ele geçen 'Attın' yazılı seramik parçası.

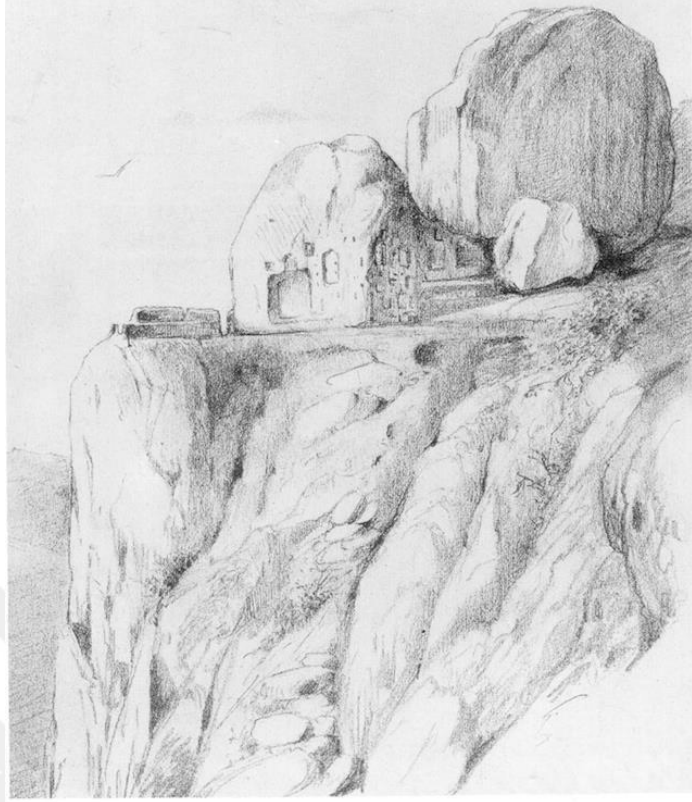
Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, Levha XII.

Şekil 44: Pergamon. Mamurtkale Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele figürin parçaları.

Kaynak: Conze ve Schazmann, 1911, Levha XI.

Şekil 45: Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanı.

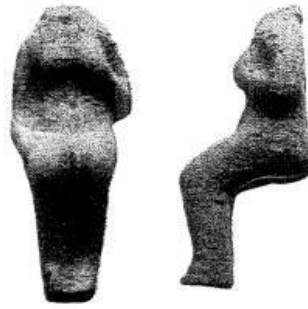
Kaynak: Schazmann, 1912, <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kapikaya-kibeletapinagi/#17.1/39.165279/27.143057>, (25.12.23).

Şekil 46: Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanı kayalık görünüm.

Kaynak: Kapıkaya, <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kapikaya-kibeletapinagi/#17.1/39.165279/27.143057>, (25.12.23).

47: Pergamon. Kapıkaya Kybele kutsal alanından ele geçmiş pişmiş toprak Kybele figürin parçaları.

Kaynak: Aydın, 2015, s. 102.

Şekil 48: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanı.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 231.

Şekil 49: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanı-Ana kaya üzerinde yer alan niş.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 231.

Şekil 50: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak Kybele ve aslan figürünü.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 236.

51: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak Dansöz, Eros ve Attis figürin parçaları.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 238.

Şekil 52: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi'nden ele geçen pişmiş toprak tama yakın iki Kybele figürini.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 234.

Şekil 53: Pergamon. Büyük Kaya kutsal alanı-Pergamon'un Doğu yamacı.

Kaynak: Ateş, 2023, s. 320.

Şekil 54: Pergamon. Büyük Kaya kutsal alanında bulunan Kybele tahtı.

Kaynak: Ateş, 2023, s. 321.

Şekil 55: Pergamon. İlyas Tepe kutsal alanında bulunan Kybele tahtı.

Kaynak: Ateş, 2023, s. 323.

Şekil 56: Phokaia. Kybele Naikosu.

Kaynak: Özyiğit, 1994, s. 443.

Şekil 57: Phokaia. Tiyatro Tepesi Kybele kutsal alanı.

Kaynak: Pekin, 2015, s. 123.

Şekil 58: Phokaia. Tiyatro Tepesi Kybele kutsal alanındaki Ana kaya cephesi üzerinde yer alan Ana Tanrıça kabartması.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha XCIV.

Şekil 59: Phokaia. Tiyatro Tepesi Dördüncü Bölgedeki tapınım alanı.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha CVI.

Şekil 60: Phokaia. Tiyatro Tepesi Dördüncü Bölgedeki Ana kaya cephesi üzerinde yer alan tanrıça kabartması.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha CIX.

Şekil 61: Phokaia. Altın Mağarası Tepesi.

Kaynak: Phokaia Antik Kenti Kalıntıları,
<https://arkeodenemeler.blogspot.com/2013/06/phokaia-antik-kenti-iv-izmir-aiolisfoca.html>, (25.12.23).

Şekil 62: Phokaia. Altın Mağarası Tepesi Kybele kutsal alanında bulunan kaya cephesi üzerindeki niş içerisinde yer alan üç figür.

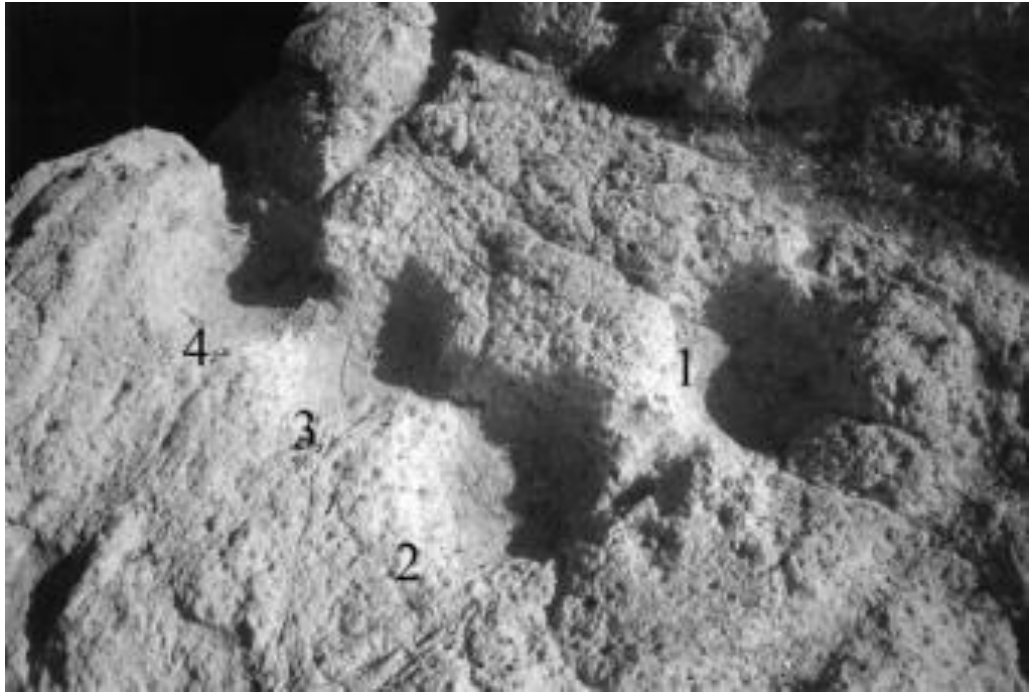
Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha CCXXII.

Şekil 63: Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı.

Kaynak: Erdoğan, 2018, s. 150.

Şekil 64: Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı Batı bölümde yer alan kaya çanakları.

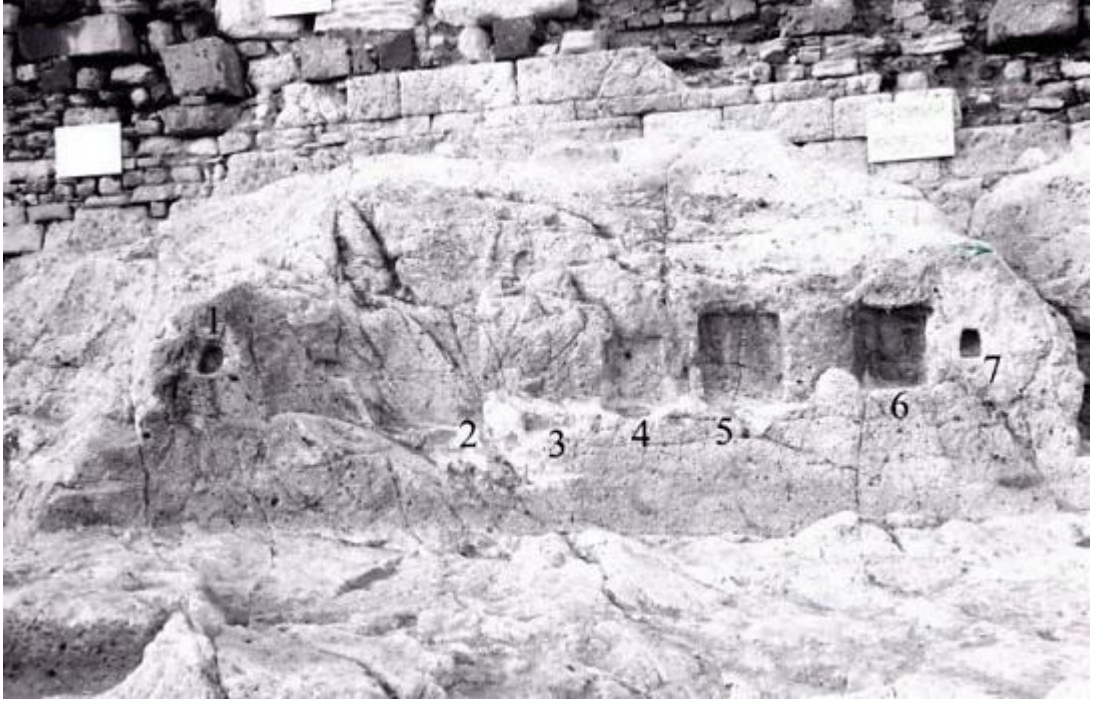
Kaynak: Erdoğan, 2018, s. 152.

Şekil 65: Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanı Batı bölümde yer alan sunu havuzu.

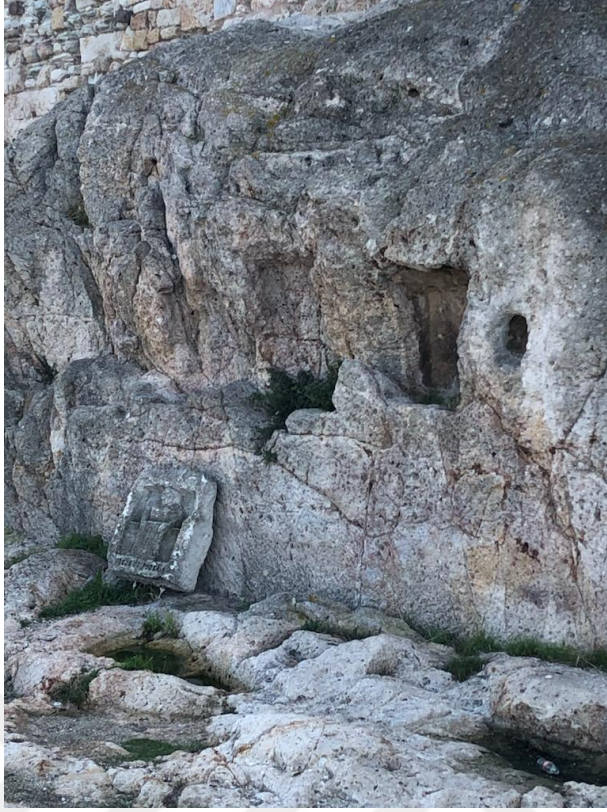
Kaynak: Erdoğan, 2018, s. 152.

Şekil 66: Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanının Batı bölümünde yer alan 7 niş yapısı.

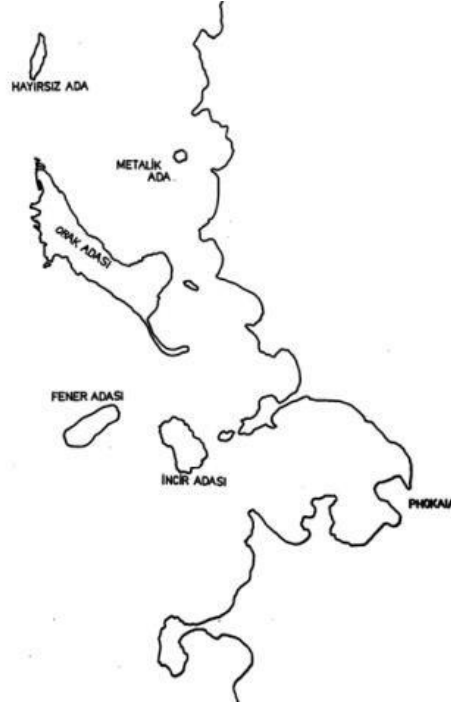
Kaynak: Erdoğan, 2018, s. 151.

Şekil 67: Phokaia. Liman Kaya Kybele kutsal alanına yerleştirilen Kopya adak steli.

Kaynak: Aybala Deniz kişisel çekim, 2019.

Şekil 68: Phokaia. İncir ve Orak Adaları.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha IV.

Şekil 69: Phokaia. İncir Adası Kybele kutsal alanı.

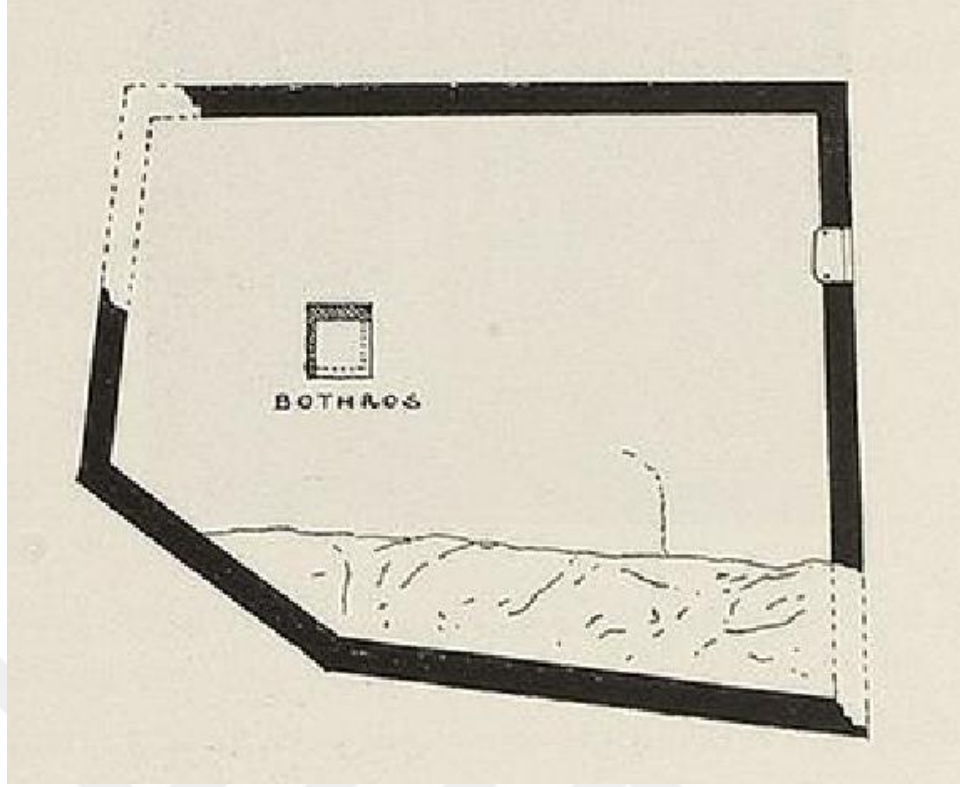
Kaynak: Erdoğan, 2008, s. 124.

Şekil 70: Phokaia. İncir Adası kutsal alanından ele geçen Kybele kabartması.

Kaynak: Erdoğan, 2008, s. 125.

Şekil 71: Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki Beşgen planlı tapınak alanı.

Kaynak: Wiegand ve Schrader, 1904, s. 172.

Şekil 72: Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki Beşgen planlı Kybele kutsal alanı.

Kaynak: Çetinkaya, 2021, s. 308.

Şekil 73: Priene. Kybele kutsal alanından ele geçen tama yakın Kybele heykeli.

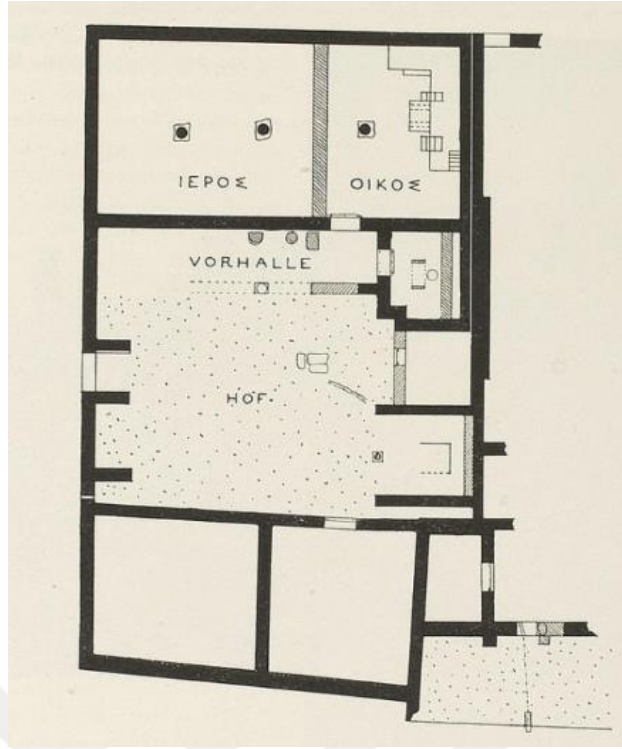
Kaynak: Wiegand ve Schrader, 1904, s. 171.

Şekil 74: Priene. Kybele kutsal alanından ele geçen tama yakın Kybele heykeli.

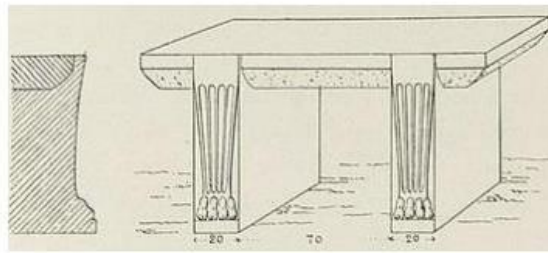
Kaynak: Çetinkaya, 2021, s. 312.

Şekil 75: Priene. Batı Kapısı Caddesi'ndeki 22 No'lu ev planı.

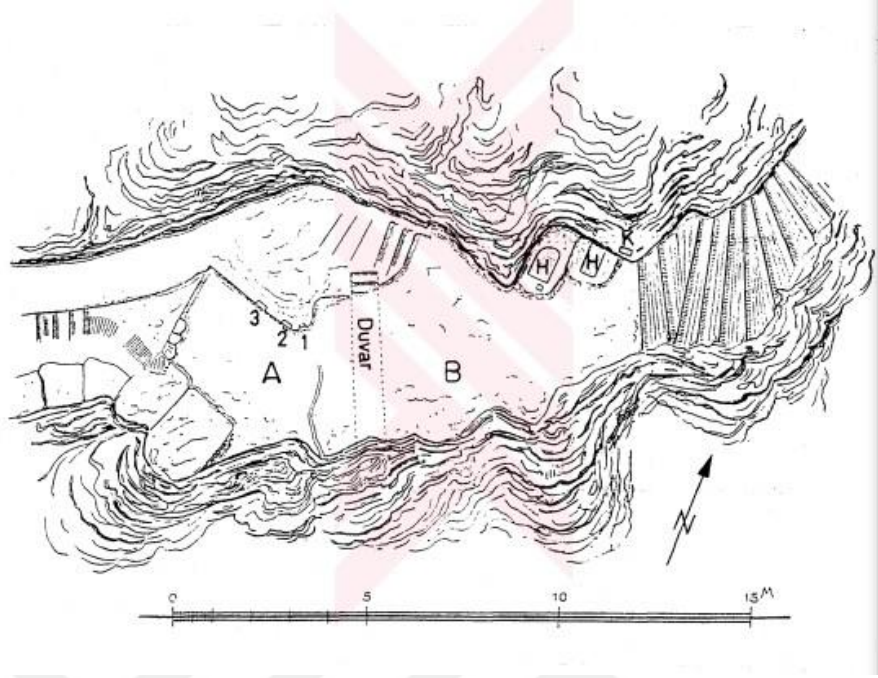
Kaynak: Wiegand ve Schrader, 1904, s. 173.

Şekil 76: Priene. 22 No'lu ev içerisindeki kült alanında yer alan platform ve dekorlu masa.

Kaynak: Çetinkaya, 2021, s. 311.

Şekil 77: Priene. Akropolis güzergahı üzerinde yer alan Kybele Kaya kutsal alanı planı.

Kaynak: Erdoğan, 2003, Levha LXIX.

Şekil 78: Priene. Kaya kutsal alanının üzerinde yer aldığı yamaç.

Kaynak: Filges, 2012, s. 83.

Şekil 79: Priene. Kuzey Kaya cephesi üzerinde yer alan 2 niş.

Kaynak: Çetinkaya, 2021, s. 310.

Şekil 80: Priene. Kaya kutsal alanında ortaya çıkarılan ve Bothros olduğu düşünülen çukur.

Kaynak: Filges, 2012, s. 90.

Şekil 81: Priene. Kutsal alandan ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.

Kaynak: Filges, 2012, s. 92.

Şekil 82: Smyrna Antik Kenti.

Kaynak: Smyrna, <https://t24.com.tr/haber/smyrna-antik-kenti-gun-yuzunecikiyor,624723>, (25.12.23).

Şekil 83: Smyrna. Kaya kutsal alanından 2 niş.

Kaynak: Şakar, 2020, s. 247.

Şekil 84: Smyrna. Kent sikkesi üzerinde arka ve ön yüzde yer alan Kybele tasviri.

Kaynak: Şakar, 2015, s. 66.

Şekil 85: Smyrna. İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Smyrna buluntusu Kybele Heykelciği.

Kaynak: Eylül Acarkanlı kişisel çekim, 2022.

Şekil 86: Smyrna. Bouleuterion ve Mozaikli Yapıdan ele geçen kalıp yapımı kase üzerinde yer alan Kybele tasviri.

Kaynak: Şakar, 2020, s. 251.

Şekil 87: Ephesos. Pişmiş toprak Kybele figürini.

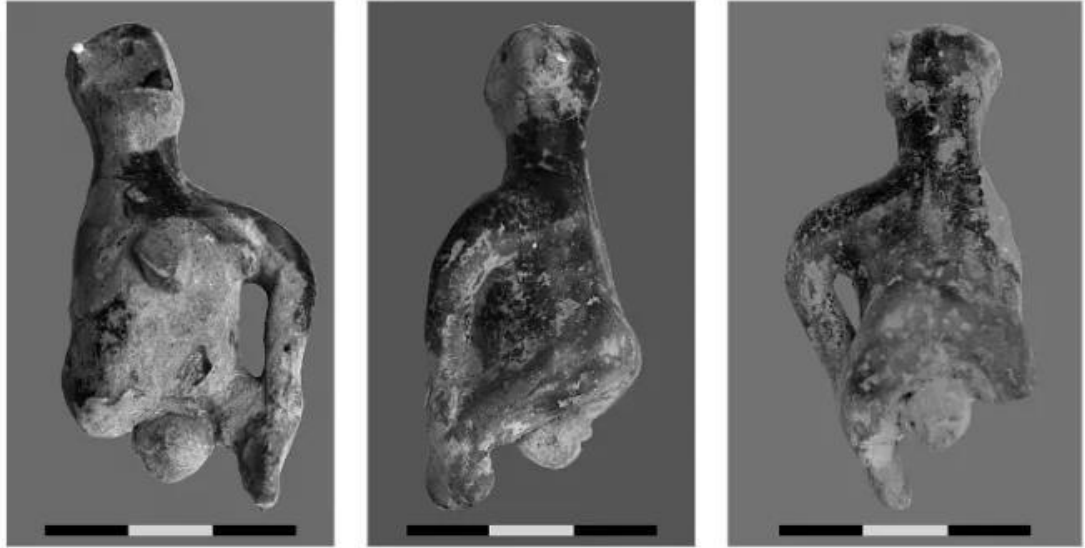
Kaynak: Soykal, 1998, Levha XXVIII.

Şekil 88: Klazomenai. Protom üzerine işlenmiş Kybele tasviri.

Kaynak: Fikret-Aslıhan Özbay, 2017, Levha 8.

Şekil 89: Kolophon, Doğuran Tanrıça heykelciği.

Kaynak: Şahin, 2015, s. 595.

Şekil 90-91: Metropolis. Kybele Figürinleri. Erken ve Geç Tip.

Kaynak: Ekin Meriç, 2013, s. 252.

Şekil 92: Pergamon. Molla Mustafa Tepesi Kybele kutsal alanından ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.

Kaynak: Ateş, 2019, s. 234.

Şekil 93: Priene. Konut içi buluntusu olarak ele geçen pişmiş toprak Kybele figürini.

Kaynak: Wiegand ve Schrader, 1904, s. 330.

Şekil 94: Smyrna. Pişmiş toprak Kybele baş parçası.

Kaynak: Şakar, 2020, s. 251.

Şekil 95: Metropolis. Kent sikkesi üzerinde yer alan Kybele tasvirleri.

Kaynak: Ekin Meriç, 2013, s. 27.

Şekil 96: Phokaia. Kent sikkesinin arka yüzünde yer alan Kybele tasviri.

Kaynak: Tekin, 2021, s. 54.

Şekil 97: Smyrna. Kent sikkesinin ön yüzünde yer alan sur taçlı Kybele tasviri.

Kaynak: Levent, 2009, s. 202.

Şekil 98: Smyrna. Gümüş ve altından yapılmış üzerinde Kybele tasviri bulunan yüzük.

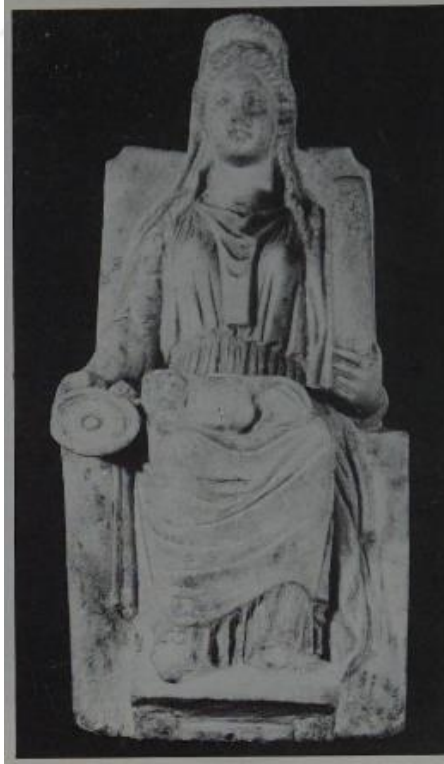
Kaynak: Şakar, 2020, s. 252.

Şekil 99: Priene. Meter Heykelciği.

Kaynak: M. J. Vermaseren, 1987, Levha CLIV-No. 689.

Şekil 100: Smyrna. Meter Heykelciği.

Kaynak: M. J. Vermaseren, 1987, CXXI-No. 554.

Şekil 101: Ephesos. Kybele Adak steli.

Kaynak: Aybek-Tuna-Atıcı, 2009, s. 176.

Şekil 102: Ephesos. Kybele Adak steli.

Kaynak: M. J. Vermaseren, 1987, Levha CXLI-No. 646.

Şekil 103: Klazomenai. Ana Tanrıça Adak steli.

Kaynak: M. J. Vermaseren, 1987, Levha CXXIX-No. 586.

Şekil 104: Klaros Demirli Mağarası ile ilişkilendirilen Ana Tanrıça adak steli.

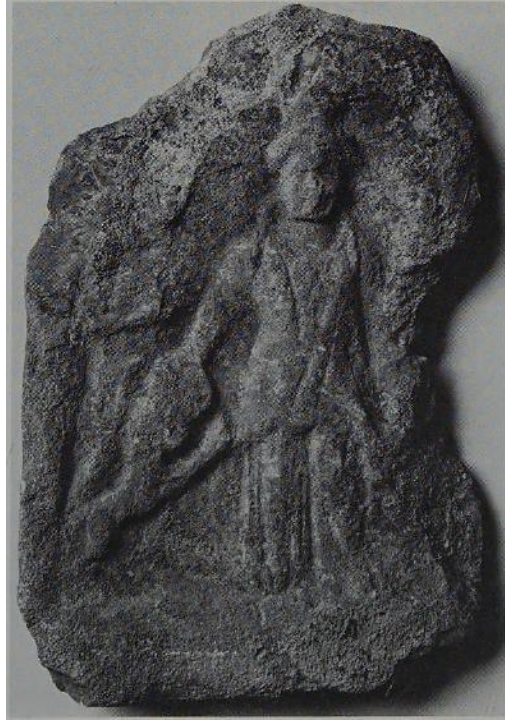
Kaynak: Akar-Tanrıver, 2009, Levha V-No.1

Şekil 105: Metropolis. Kybele Adak steli.

Kaynak: Aybek-Tuna-Atıcı, 2009, s. 177.

Şekil 106: Smyrna. Kybele Adak steli.

Kaynak: M. J. Vermaseren, 1987, Levha CXXVIII-No. 577.

Şekil 107: Metropolis. HER-MES yazılı Astragal (Aşık) Kemiği.

Kaynak: Ekin Meriç, 2013, s. 272.

Şekil 108: Roma. Kybele rahibi ve O'na ait kült eşyalarının tasvir edildiği stel.

Kaynak: Aktaş, 2018, s. 2.

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 1: Buluntu Tablosu

	SERAMİK	KANDİL	FIGÜRİN	SİKKE	METAL BULUNTULAR	HEYKELCİK	ADAK STELİ	KEMİK BULUNTULAR
EPHESOS	✓	✓	✓	✓			✓	✓
ERYTHRAİ	✓	✓	✓				✓	
KLAZOMENAI	✓		✓				✓	
KOLOPHON	✓		✓				✓	
METROPOLİS	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓
PERGAMON	✓	✓	✓					✓
PHOKAİA	✓	✓	✓	✓				
PRIENE	✓	✓	✓			✓	✓	
SMYRNA	✓		✓	✓	✓	✓	✓	